

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Писемні джерела XI—
XIV ст. про Канів

Еміграція галицьких се-
лян у Російську імперію
в кінці XIX ст.

Д. М. Бантиш-Камен-
ський (закінчення)

Нестор Махно: звивисті
стежки політичного
авантюриста (продов-
ження)

Антонович В. Б., Бец
В. А. Исторические дея-
тели Юго-Западной Рос-
сии в биографиях и
портретах

-16-

9'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнєцов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Қурас**, **Ю. О. Қурносов**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяній**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **M. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Художній редактор **В. П. Литвине**,
Технічний редактор **A. Д. Голіна**
Коректор **В. С. Гладка**

Здано до набору 11.07.90. Підп. до друку 3.09.90.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,97.
Тираж 14920 пр. Зам. 5-88. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнална друкарня наукової книги
252004 Київ 4, Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (354),
сентябрь, 1990. Институт истории Академии наук Украинской ССР,
Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжно-журналная типография научной книги, 252004
Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (354)
ВЕРЕСЕНЬ 1990

КІЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Зміст

СТАТТИ

Новий погляд на проблему

- Симоненко Р. Г., Боечко В. Д., Бузало В. І. З історії зв'язків і співробітництва українського та молдавського народів 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Мариновський Ю. Ю. (*Черкаси*). Писемні джерела XI—XIV ст. про Канів 11

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст.—1917 р.)
Качараба С. П. (*Львів*). Еміграція галицьких селян у Російську імперію
в кінці XIX ст. 18
30

* * *

- Канцелярія Б. І. Українські переклади творів В. І. Леніна в умовах
сталінщини 36

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. 45

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Бостан Л. М. (*Запоріжжя*). С. І. Гопнер 55
Чумаченко Б. М. (*Одеса*). Г. Алтекер 64

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИNUЛОГО

- Кравченко В. В. (*Харків*). Д. М. Бантиш-Каменський (*Закінчення*) 72
Данилюк Д. Д. (*Ужгород*). Ілько В. І. (*Ужгород*). М. М. Лучкай — історик-
славіст Закарпаття першої половини XIX ст. 80

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (*Продовження*) 85

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Пуцько В. Г. (*Калуга*). Про заснування Десятинної церкви у Києві 93

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Харламов В. О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві 98
Масенко Л. Т. Невідома сторінка з біографії С. Палія 106

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 500-річчя виникнення українського козацтва

Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва 109
Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России
в биографиях и портретах 116

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу» 135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Левенець Ю. А. Маршрутами історії	143
Марценюк С. П. (<i>Чернігів</i>). Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны	144
Михайлук О. Г. (<i>Луцьк</i>). Л. Т. Сенчакова. Крестьянское движение в револю- ции 1905—1907 гг.	145
Тишкін Г. О. (<i>Ленінград</i>). З. Й. Хижняк. Киево-Могилянская академия	147
Анчев А. (<i>Болгарія</i>), Данчев Д. (<i>Болгарія</i>). Ю. Н. Алексеев. Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества	149
Лещенко Л. О. В. А. Манжола. Ядерное оружие Франции и вопросы европ- ейской безопасности	150

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журна-
лів історичного профілю (1989 р.) 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археографічній комісії АН УРСР

Шандра В. С. Міжреспубліканська науково-методична нарада з питань підго-
товки до видання історичних пам'яток 153

* * *

Асатуров С. К., Огрізко В. С. Союзно-республіканська науково-прак- тична конференція «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки»	154
Меркатун І. П. Республіканська наукова конференція з історичного крає- знавства	155
Сілецький В. І. (<i>Івано-Франківськ</i>). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	156

СТАТТИ

Новий погляд на проблему

Р. Г. Симоненко (Київ), В. Д. Босчко (Київ), В. Й. Бузало (Київ)

З історії зв'язків і співробітництва українського та молдавського народів

У статті висвітлюються питання становлення і розвитку молдавської радянської національної державності в період між Великою Жовтневою соціалістичною революцією і Великою Вітчизняною війною, роль у цьому процесі Української РСР.

В наш час бурхливого зростання національної самосвідомості підвищується інтерес до шляхів здійснення історичних прагнень народів СРСР, їх зв'язків і співробітництва у досягненні виплеканих багатовікових сподівань. Ці проблеми сьогодні привертають увагу не лише науковців, а й стають об'єктом багатьох політичних дискусій, «круглих столів» тощо. Чи не найгостріше дебатуються досвід національно-державного будівництва, процеси становлення та розвитку державності народів Країни Рад. окремі антиперебудовні сили намагаються використати помилки у національно-державному будівництві для розгортання кампанії, спрямованої на висування «територіальних претензій» до інших Радянських республік.

Незалежно від трактування проблем відновлення або завоювання національної державності народами нашої країни незаперечним є той факт, що її здобуття в результаті докорінної перебудови всіх сфер життя, розпочатої у Росії в листопаді 1917 р. Величезної ваги та змісту революційний переворот викликав гостру боротьбу між силами нового і старого світу, миру й війни, національного самовизначення та імперіалістичного диктату. Не можна відтворити справжньої картини Жовтневої революції без розкриття регіональних особливостей життя різних народів Російської імперії. Їх з'ясування і висвітлення дають можливість конкретніше зрозуміти діалектику національного й інтернаціонального. В окремих регіонах країни рельєфніше простежуються історичні зв'язки між народами, їхня взаємодія, виразнішими постають конкретні вияви дружби між ними, народженої Великим Жовтнем, як і дій внутрішніх та зовнішніх сил, спрямовані на їх роз'єднання.

Розглядаючи з таких позицій важливу проблему становлення національної державності молдавського народу, автори статті прагнуть показати ставлення до цього історичного процесу трудящих України.

Події 1917 р., коли в Росії було повалено царизм і відбувалося переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, визначили близькість історичної долі українського й молдавського народів. Проживаючи поруч один з одним, зокрема на території Бессарабії, маючи багатовікові традиції спілкування в економічній, мовно-культурній, а також суспільно-політичній галузях, у боротьбі із зовнішніми ворогами, вони дедалі більше згуртовувалися перед лицем суворих випробувань. По обох берегах Дністра відбувалися однорідні за своїм характером та спрямуванням економічні й політичні процеси. На їхній розвиток могутній вплив спрямляли революційні події в центрі країни.

Бессарабська, Подільська, меншою мірою Херсонська губернії на передодні Жовтня являли собою типові для Росії райони великого поміщицького землеволодіння і пауперизації селянства. На території між Дністром та Прутом приблизно чверть селянських господарств не мала землі¹. На нечисленних промислових підприємствах в основному переробляли сільськогосподарську сировину. Водночас Подністров'я тисячами ниток було зв'язане з індустриальними центрами України й Росії, де зосереджувалися великі загони революційного пролетаріату. Міцніли зв'язки трудящих Молдавії з робітниками Москви й Петрограда, відбувалися їх спільні виступи з революційно настроєними братами по класу з Харкова, Катеринослава, Києва, Криворізького та Донецького басейнів. Особливо тісні зв'язки вони встановили з пролетаріатом півдня України — Одеси, Миколаєва, Херсона.

Проте відсутність значних пролетарських центрів у Бессарабії, де проживала основна частина молдавського населення, віддаленість регіону від Петрограда й Москви негативно позначалися на розгортанні тут організованих революційних виступів трудящих. Водночас зосереджене в краї реакційне офіцерство Румунського фронту виношувало нездійсненні плани повернення старих порядків. Нездатне оцінити реалії революційної епохи, воно переоцінювало власні перспективи та можливості.

В міру розгортання революційного руху й боротьби за мир у Росії Антанта і США докладали зусиль для того, щоб змусити королівський уряд Румунії продовжувати брати участь у війні. Це сприяло активізації його ворожої щодо Росії діяльності в Бессарабії. Справа зайшла так далеко, що міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду запропонував посланнику в Яссах «зібрати точні відомості щодо групи осіб, які виїхали з Румунії з метою вести у Бессарабії агітацію на користь відділення цієї області від Росії». Особливе занепокоєння Тимчасового уряду викликали плани координувати сепаратистські рухи в Бессарабії та на Україні^{1а}. Однак це не означало, що він мав можливості захистити національні інтереси Росії й її народів. Навпаки, ці можливості ставали дедалі меншими, а ворожа щодо країни політика союзників проявлялася все чіткіше. Ситуацію, що склалася, досить влучно охарактеризував французький журналіст Клод Ане. Він зазначав: «Для одержання Бессарабії, яка їй була обіцяна Німеччиною та Австро-Угорщиною, Румунії потрібно було стати союзницею Росії, яка їй у цьому відмовляла»².

Національні інтереси молдавського народу були неспроможні відстояти і його панівні класи й їх політичні представники. Вбачаючи у розгортанні революційного руху в Росії та на Україні небезпеку своїм класовим інтересам, вони намагалися визначити наміри великих імперіалістичних держав обох воюючих сторін щодо Бессарабії й дедалі інтенсивніше співробітничали з діячами королівської Румунії. Симптоматичним щодо цього була діяльність лідерів молдавських націоналістів І. Інкульця, П. Єрхана та інших у Петрограді. Всіляко запобігаючи перед Тимчасовим урядом і представниками російських політичних партій, вони водночас одержували інструктаж від румунського посла в Росії Діаманді³.

У цих умовах справжніми виразниками національних прагнень молдавського народу виступали трудящі. Характерною рисою цього

¹ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.—Киев, 1980.—С. 26.

^{1а} Советская Россия, Украина и Румыния: Сб. дипломатических документов и материалов.—Харьков, 1921.—С. 10.

² Цит. за кн.: Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос.—Кишинев, 1974.—С. 69.

³ Афтенюк С. Я., Есауленко А. С., Иткис М. Б., Ройтман Н. Д., Шемяков Д. Е. Революционное движение в 1917 г. и установление Советской власти в Молдавии.—Кишинев, 1964.—С. 127.

напрямку національно-визвольного руху було розуміння його учасниками, в тому числі селянами, необхідності змінення братерського єднання народів країни, спільної боротьби за зміну її економічного та державно-політичного ладу. Так, одразу після повалення царизму до селянської секції Одеської Ради робітничих і солдатських депутатів з Бессарабії надійшов лист, в якому зазначалося: «Бажали б не відставати від інших, бажали б знати, що робиться у Росії... Закинуті в глухий кут Росії, ми жили як тварини, нічого не знали, крім стражників та земських начальників... Але це, товариші, було раніше. Але ж тепер так жити не можна. І ми звертаємося до вас, як представників більш великої й сильної організації: прийдіть нам на допомогу, вкажіть нам способи та шляхи, якими ми повинні йти назустріч усьому світлуому і корисному для нашої дорогої Батьківщини»⁴.

Надзвичайно показовим для розуміння гострої політичної боротьби, яка розгорнулася у краї, став I Бессарабський губернський селянський з'їзд, що відбувся 21—24 травня 1917 р. Вимагаючи негайного припинення війни й укладення миру без анексії та контрибуції, його делегати дали рішучу відсіч сепаратистським і шовіністичним намірам молдавських, українських й єврейських буржуазних націоналістів, спрямованим на розпалювання національної ворожнечі в Бессарабії. Українець Гридинюк зазначав на з'їзді: «Ми повинні боротися проти внутрішніх ворогів, які сіють серед нас національний розбрат та ворожнечу». Гагауз Іскімжі заявив: «Розз'єдання небезпечне для нас, бо поміщик може знову сісти на шию». Молдованин М. Комендант різко виступив проти провокаційного гасла заборонити «колонізацію Бессарабії», тобто поселення у краї прибулих з інших районів Росії. Воно переслідувало одну мету — протиставити молдаван росіянам, українцям, трудящим інших національностей⁵.

Рішучими противниками буржуазних націоналістів виступали солдати і матроси як Румунського, так й інших фронтів. Серед них надзвичайно популярними були М. Бужор в Одесі та Я. Букетару у Севастополі.

Розходження між інтернаціоналістською і буржуазно-націоналістичною течіями національно-визвольного руху в Бессарабії дедалі збільшувалися й загострювалися. Це підтвердила робота молдавського військового з'їзду. Буржуазні націоналісти намагалися перетворити його на збіговисько сепаратистських елементів. Однак у відповідь на твердження про те, що «автономія означає — вигнати чужоземців з краю», солдати-молдавани в своїх виступах заявили: «Не вийде, панове! Ми разом з росіянами визволимося від експлуататорів усіх народів! Хай живе революція!»⁶. З'їзд відбувався в переддень та перші дні соціалістичної революції у Росії — 20 — 27 жовтня 1917 р.

Після перемоги Великого Жовтня розмежування в національно-визвольному русі прискорилося. Його буржуазно-націоналістична течія 21 листопада 1917 р. створила «Сфатул церій» («Раду країни»). Необхідність її заснування один з найактивніших молдавських націоналістів Г. Пінтя пояснював так: «Більшовизм охопив Росію..., його гасла міцно прищеплювалися повсюди, і щоб попередити перемогу більшовизму, було створено «Сфатул церій»⁷. Маючи своїм завданням боротьбу проти Радянської влади, цей орган не міг відкрито виступити проти Рад.

Діячі «Сфатул церій» розраховували на введення румунських військ до Бессарабії й з цією метою намагалися встановити тісне співробітництво з майбутніми агресорами. Водночас різко активізувалася ін-

⁴ Там же.— С. 162.

⁵ Бессарабская жизнь.— 1917.— 25 мая.

⁶ Антонюк Д. И., Афенюк С. Я., Есауленко А. С., Иткин М. Б. Предательская роль «Сфатул церий».— Кишинев, 1969.— С. 66.

⁷ Победа Советской власти в Молдавии.— М., 1978.— С. 210.

тервенціоністська діяльність зосереджених у Яссах численних військових місій країн Антанти та США. Їм були підпорядковані представники цих держав на Південно-Західному фронті й Україні⁸. Внаслідок безпосередньої близькості до Бессарабії та відносної — до України Ясси перетворилися на один з центрів боротьби проти Радянської влади. Звідси встановлювалися тісні зв'язки з донською контрреволюцією. Над Бессарабією нависла безпосередня загроза воєнної інтервенції.

В той же час консолідувалися сили внутрішньої контрреволюції. Активізувалося, зокрема, реакційне офіцерство Румунського фронту й Одеського військового округу. 23 листопада — через день після створення «Сфатул церій» — Центральна рада домовилася з командуванням Румунського і Південно-Західного фронтів про їх об'єднання у так званий «Український фронт». Пожвавилася організація воєнізованих формувань «Сфатул церій» — «національних когорт».

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяла зміщенню братерського співробітництва народів Росії, розгортанню їх спільної боротьби за соціальне та національне визволення. Бендерська, Унгенська, Тираспольська й інші Ради, учасники численних мітингів, які пройшли по всій Молдавії, висловлювали солідарність з соціалістичною революцією в Росії. Перед лицем могутньої революційної інтернаціоналістської хвили, яка охопила Бессарабію, «Сфатул церій» запросив у край окупаційні румунські королівські війська. Іх вторгнення стало першим актом збройної інтервенції, здійсненої старим світом у відповідь на перемогу Великого Жовтня. Акції інтервентів, як і раніше контрреволюцію на Румунському фронті та в Бессарабії, фактично підтримала Центральна рада.

Після встановлення Радянської влади союзники Росії у першій світовій війні почали діяти більш гарячково. Їх акції були пов'язані з розгортанням антирадянської інтервенції на півдні нашої країни.

Уряди Англії й Франції розглядали Україну і Молдавію як єдиний регіон для інтервенціоністських дій. Це було зафіксовано в таємній угоді від 23 грудня 1917 р., згідно з якою керівництво ними на Україні, у Бессарабії та Криму здійснювалася Франція⁹. Англо-французька змова стала поштовхом до вторгнення румунських військ у Бессарабію, поставила під загрозу становлення молдавської національної державності, зміщення Радянської влади в Бессарабії.

Інтервенція румунських загарбників викликала не тільки загальний опір трудящих Бессарабії, а й рішучу протидію молодої Країни Рад. Для розуміння місця цієї інтервенції в антирадянській політиці міжнародного імперіалізму важливо згадати позицію німецько-австрійського угруповання щодо Румунії. 21 листопада (4 грудня) 1917 р. у Фокшанах розпочалися переговори між останньою і Німеччиною про укладення перемир'я на Румунському фронті. Через чотири дні відповідну угоду було підписано. Водночас Румунія категорично відмовилася брати участь у мирних переговорах у Брест-Литовську. Пізніше румунський прем'єр-міністр Братіану запевняв керівників Антанти та США: «Перемир'я було укладено Румунією не через те, що румунам бракувало мужності, а в зв'язку з тим, що на цьому наполягало командування «Українського фронту» — останньої надії союзників. Вони бачили у цьому заході (укладенні перемир'я.—Авт.) єдину можливість для реорганізації російського фронту, здатного продовжувати боротьбу»¹⁰.

⁸ Tabouis J. Content je devins commissaire de la République Française en Ukraine: In Memoirs.— Warszawa, 1962.— P. 149—150; Симоненко Р. Г. Первый антисоветский сговор империалистов // Вопр. истории.— 1987.— № 12.— С. 60—66.

⁹ Documents of British Foreign Policy. 1919—1939. First Series.— London, 1949.— Vol. III.— P. 369—370.

¹⁰ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference.— Washington, 1944.— Vol. III.— P. 843.

Чому ж підписати угоду про перемир'я погодилися вороги союзників? Тому, що Німеччина й Австро-Угорщина робили все можливе для ослаблення позицій Радянської Росії на міжнародній арені, її розчленування, а також займалися пошуками миру за рахунок Росії. Укладення перемир'я в Фокшанах давало можливість використати румунську королівську армію для загарбницьких дій на сході. На початку січня 1918 р. почалося її вторгнення у Бессарабію. Створилася реальна загроза становленню національної державності молдавського народу, влади Рад, яка встановилася на всій території Бессарабії.

Радянський уряд затачував ганьбою безчинства агресорів у Бессарабії та заявив про неминучість якнайсуворіших заходів щодо «контрреволюційних румунських змовників — спільників Каледіна, Щербачова і Ради, абсолютно незалежно від того, які посади займають ці румунські змовники в румунській ієрархії»¹¹. 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.) у ноті Раднаркому, підписаній В. І. Леніним, містився рішучий протест проти нових злочинів королівської вояччини¹².

Однак Румунія, заохочувана міжнародним імперіалізмом, продовжувала антирадянську інтервенцію. Після одержання 24 (11) січня 1918 р. повідомлення про репресії проти російських солдат на Румунському фронті та розгортання інтервенції Раднарком РСФРР вжив термінових заходів. Зокрема, було розірвано дипломатичні відносини з Румунією, затримано в Москві її золотий запас, який королівський уряд планував переправити на Україну для фінансування контрреволюції¹³. Здійснювалися також енергійні кроки для безпосередньої відсічі агресорам. По-перше, у Кишиневі було створено Верховну російсько-румунську колегію з румунських і бессарабських справ, до якої увійшли представники Румчороду, Бессарабської губернської й Кишинівської міської Рад, інших організацій, зокрема соціал-демократичної партії Румунії. Активний діяч останньої Х. Г. Раковський став головою Колегії. Її члени мали повноваження комісарів-організаторів РНК РСФРР¹⁴. По-друге, на південь було відряджено загін революційних солдат та матросів на чолі з А. Г. Железняковим.

Не все передбачуване вдалося здійснити. Верховна колегія на чолі з Х. Г. Раковським не змогла прибути до Кишинева, захопленого румунськими королівськими військами. Основним осередком її діяльності стала Одеса. Серйозною перешкодою на шляху подання братньої допомоги молдавському народу і всім трудящим Бессарабії в їх боротьбі проти окупантів була Центральна рада. Лише після розгрому її військ створилася можливість подати цю допомогу. 14 лютого В. І. Ленін телеграфував у Київ командуючому південною групою військ М. А. Муравйову: «...Дійте якнайенергійніше на Румунському фронті, погодивши дії з Раковським та його комісією»¹⁵. Про боротьбу проти окупантів йшлося і в телеграмі від 17 лютого¹⁶. Того ж дня Володимир Ілліч направив Румчороду, начальнику штабу групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні України М. А. Муравйову, Верховній колегії з російсько-румунських справ, Народному секретаріату Радянської України й головнокомандуючому В. О. Антонову-Овсієнку телеграму, в якій вказувалося, що, «зважаючи на серйозність становища на Російсько-Румунському фронті і необхідність екстреної підтримки революційних загонів у Бессарабії», війська, які розгромили збройні загони Центральної ради, та VIII армія передаються в розпорядження Румунської верховної колегії. Телеграма закінчувалася словами: «Ми

¹¹ Документы внешней политики СССР.— М., 1957.— Т. I.— С. 66—67.

¹² Там же.

¹³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia.— Washington, 1931.— Vol. II.— P. 597—600.

¹⁴ Владимир Ильич Ленин : Биогр. хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 209.

¹⁵ Ленін В. І. Телеграма М. А. Муравйову // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 41.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку // Там же.— С. 44.

ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок»¹⁷.

22 лютого Х. Г. Раковський зустрівся з військовими представниками Великобританії й Франції, які від імені послів Антанти і США запропонували «створити змішану комісію для врегулювання російсько-румунського конфлікту». Наступного дня ці пропозиції обговорювалися на засіданні Верховної російсько-румунської колегії. Було вироблено 7 пунктів, що мали стати основою мирного врегулювання конфлікту. З них найголовнішим був пункт 5: «Румунський уряд зобов'язується вивести війська з території Бессарабії». 24 лютого Раднарком Одеської області надіслав офіційну відповідь на пропозицію військових місій Англії та Франції щодо посередництва в справі врегулювання російсько-румунського конфлікту. Королівський уряд мав «зробити формальну декларацію про евакуацію з Бессарабії румунської армії». Принципово важливою була й вимога покласти край будь-якому втручанню у внутріполітичне життя краю румунського військового командування. «Воно,— наголошувалося в тексті відповіді,— не може чинити арештів і не може здійснювати функції, які належать місцевим виборним органам».

Наполягаючи на виведенні окупаційних військ з Бессарабії, радянська сторона виявляла готовність до компромісів, про що свідчила її відповідь від 5 березня на заяву королівського уряду. Результатом послідовної боротьби Раднаркуму за визволення Бессарабії від окупантів та національне самовизначення молдавського народу стало підписання 5 березня в Яссах, а 8 — в Одесі відповідної угоди. Її текст починається словами: «Румунія зобов'язується очистити Бессарабію протягом двох місяців»¹⁸.

Однак, погоджуючись на умови цієї угоди, румунська сторона водночас проводила переговори з німецько-австрійською вояччиною про примирення й, зрештою, дала згоду на перехід через Молдавію та Бессарабію австро-німецьких військ, призначених для окупації Південної України¹⁹. У день підписання в Яссах радянсько-румунської угоди вона уклала прелімінарний договір з країнами Четверного союзу у Буфті. 6 березня переговори з ними були продовжені, а ще через день — 8 березня — румунський уряд заявив про свою згоду з умовами радянської сторони і про те, що він «вважає з сьогоднішнього дня конфлікт урегульованим»²⁰. 9 ж березня було вироблено остаточний варіант мирного договору між Румунією та Німеччиною й Австрією.

На доповнення до цього в умовах німецько-австрійської інтервенції проти Країни Рад румунський королівський уряд та окупаційні власті Бессарабії інсценували звернення до них «Сфатул церій» від 9 квітня 1918 р., що давало «легальні» підстави для віправдання окупації.

Уповноважений РНК з російсько-румунських справ Х. Г. Раковський виступив 12 квітня 1918 р. з різким протестом проти «спроби румунської олігархії анексувати Бессарабію»²¹. 17 квітня В. І. Ленін ознайомився з текстом підготовленої Наркоматом закордонних справ ноти протесту²². Переконливо викриваючи підступний і неправомірний характер дій загарбників, Раднарком звертав увагу на цілковите нехтування сподівань молдавського народу. У ноті говорилося про одностайнє прагнення молдавського селянства визволитися від румунської окупації²³. Це знайшло відображення в рішеннях III Бессарабського губернського з'їзду селянських депутатів, який відбувся у середині січня 1918 р. Голова з'їзду селянин В. М. Руд'єв, виступаючи 19 січня,

¹⁷ Там же.— С. 365; Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— М., 1924.— Т. I.— С. 160.

¹⁸ Документы внешней политики СССР.— Т. I.— С. 111—112, 114—115, 209—211.

¹⁹ Нотович Ф. И. Бухарестский мир 1918 г.— М., 1959.— С. 153.

²⁰ Документы внешней политики СССР.— Т. I.— С. 207.

²¹ Там же.— С. 241—242.

²² Владимир Ильич Ленин : Биограф. хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 385.

²³ Документы внешней политики СССР.— Т. I.— С. 248—249.

заявив: «Єдиний спосіб визволити наш дорогий край — вигнати за 24 години румунів, не шкодуючи життя нашого, стаючи як один за зневажену румунами свободу нашу, здобуту боротьбою й кров'ю братів наших»²⁴. Цей полум'яний виступ викликав шалену лють окупантів. Того ж дня безстрашного виразника інтересів молдавського народу було заарештовано і страчено²⁵. Вдаючись до жорстоких репресій щодо справжніх народних представників, загарбники водночас усіма засобами підтримували своїх ставлеників з «Сфатул церій». Одержаніши можливість (після поразки центральних держав в імперіалістичній війні) збройної інтервенції проти Країни Рад, війська колишніх союзників Росії висадилися на Півдні України, зокрема в Одесі, та у Бессарабії, що змінювало позиції там румунських окупантів.

У цих надзвичайно складних обставинах радянські республіки прагнули допомогти трудящим Бессарабії в їх нелегкій боротьбі проти загарбників, у незвіданій справі будівництва нового життя. В травні 1919 р. на території визволених від окупантів Тираспольського повіту Херсонської губернії й Балтського та Ольгопольського повітів Подільської губернії було проголошено Бессарабську Соціалістичну Республіку. 5 травня 1919 р. в Одесі створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії. 13 травня 1919 р. В. І. Ленін телеграфував у Будапешт Бела Куцу: «Вчора українські війська, перемігши румунів, перейшли Дністер»²⁶. Трудящі Бессарабії радісно зустрічали визволителів. Так, ревком Бендерського залізничного району ухвалив: «Вітати Тимчасовий уряд Бессарабії й запевнити його від імені всіх залізничників Бессарабії, що вони будуть працювати з усіх сил на благо свого рідного краю під керівництвом Радянської влади в Бессарабії»²⁷.

Однак контрреволюційний заколот Григор'єва перешкодив уряду УСРР подати допомогу братньому молдавському народу і тим самим сприяти успішному будівництву його національної державності. Запеклими ворогами населення Бессарабії виступали боярська Румунія, Польща та їх західні покровителі. Вирішуючи долю післявоєнного світу на Паризькій мирній конференції, правлячі кола США, Великобританії й Франції фактично санкціонували румунські загарбання на сході.²⁸ 28 жовтня представники Англії, Франції, Італії та Японії підписали «Бессарабський протокол». Одразу після одержання відомостей про нього Радянська Росія і Радянська Україна заявили, що «не можуть визнати скільки-небудь правомочною угоду, яка стосується Бессарабії, укладену без їх участі, і що вони ні в якій мірі не вважають себе з'язаними договорами, укладеними з цього приводу іншими урядами»²⁹.

«Бессарабський протокол» не був ратифікований усіма його учасниками й тому не набув сили міжнародноправового акта. Вказана обставина ще раз підтвердила незаконність анексії Бессарабії. Незважаючи на це, боярська Румунія не мала наміру виводити з краю своєї війська. Після закінчення першої світової війни дипломатична боротьба за справедливе розв'язання бессарабського питання активізувалася, привертаючи дедалі зростаючу увагу світової громадськості. Розгром здійсненого Пілсудським «походу на Київ», підписання Паризького мирного договору змусили уряд Румунії дати згоду на зустрічі його представників з радянськими представниками. Проведені в жовтні 1921 р. у Варшаві, вони показали небажання румунської сторони враховувати життєві інтереси поневолених нею народів, їх вимоги про національне самовизначення.

²⁴ За власть Советскую : Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917—1920 гг.) : Сб. документов и материалов.—Кишинев, 1970.—С. 64.

²⁵ Лазарев А. М. Указ. соч.—С. 92.

²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів.—Т. 50.—С. 310.

²⁷ Цит. за кн.: Лазарев А. М. Указ. соч.—С. 181.

²⁸ Українська РСР на міжнародній арені : Зб. документів. 1917—1923 рр.—К., 1966.—С. 209.

Радянські республіки послідовно виступали за визволення Бессарабії від ярма румунських окупантів. Це знайшло вияв під час першої широкомасштабної зустрічі представників цих республік і капіталістичного світу, яка відбулася в 1922 р. у Генуї, де наші делегати неодноразово порушували дане питання. Коли ж на заключному етапі її роботи прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд-Джордж вніс пропозицію укласти договір, який передбачав би додержання принципу незмінності існуючих кордонів, В. І. Ленін надіслав Г. В. Чичеріну телеграму, в якій, зокрема, зазначав: «...Всебічно використати висунуте Ллойд-Джордженом питання про східні кордони Польщі та Румунії, вказуючи, що ці кордони — перешкоди для встановлення миру, але робити це обережно...»²⁹. Він виклав принципову позицію Радянського уряду з питання про майбутнє відторгнутих від нашої країни молдавських та українських земель.

Виступаючи 17 травня, Г. В. Чичерін заявив: «Повага до статус-кво між Україною і Румунією... зовсім не рівносильна для Росії визнанню нинішнього територіального статус-кво Румунії її, зокрема, визнанню теперішньої окупації Бессарабії Румунією»³⁰. Analogічної позиції радянська сторона дотримувалася і під час зустрічі з румунськими представниками у листопаді 1923 р. в Тирасполі.

Помітною віхою в дипломатичній боротьбі за визволення Бессарабії стала радянсько-румунська конференція 1924 р. у Відні. Керівник нашої делегації М. М. Крестинський заявив на ній: «Уряд СРСР розглядає окупацію Бессарабії в 1918 р. румунськими військами, що триває її донині, як насильницьке загарбання цієї області»³¹. Він висунув пропозицію провести у краї плебісцит. М. М. Литвинов охарактеризував її як «компромісну мінімальну вимогу»³².

Відмова уряду Румунії прийняти радянську пропозицію, що фактично означала безрезультатність Віденської конференції, викликала загальне обурення населення Бессарабії. Воно наочно виявилося в період відзначення свята інтернаціональної солідарності трудящих — 1 Травня. Генеральний інспектор сигуранци краю Гусареску не міг приховати того факту, що у 1924 р. це свято відзначалося під гаслами «самовизначення Бессарабії шляхом плебісциту та її об'єднання з Радянською Росією»³³. В ніч на 16 вересня того ж року на півдні Бессарабії спалахнуло Татарбунарське повстання, яке мало широкий резонанс у світі. Незважаючи на його криваве придушення, геройчна боротьба народів Бессарабії за визволення і возв'єднання з СРСР, а також напружена й складна діяльність радянської дипломатії на її підтримку не припинялися.

(Закінчення буде)

Одержано 25.06.90.

В статье освещаются вопросы становления и развития молдавской советской национальной государственности в период между Великой Октябрьской социалистической революцией и Великой Отечественной войной, роль в этом процессе Украинской ССР.

²⁹ Ленін В. І. Телеграма Г. В. Чичеріну // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 177.

³⁰ Документы внешней политики СССР.— М., 1961.— Т. V.— С. 401.

³¹ Там же.— М., 1963.— Т. VII.— С. 164—165.

³² Там же.— С. 179.

³³ Цит. за кн.: Ко панский Я. М. Интернациональная солидарность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной. 1918—1940 гг.— Кишинев, 1975.— С. 63.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. Ю. Мариновський (Черкаси)

Писемні джерела XI—XIV ст. про Канів

У статті зроблено спробу узагальнити всі відомості першоджерел про давньоруський «град» Канів, починаючи з першої згадки про нього у 80-ті роки XI ст. і до XIV ст. включно. Висловлюється припущення, що з другої половини XII ст. він стає удільним князівством Київської землі, а також центром Канівської єпископії. Знищений як оборонний пункт під час татаро-монгольської навали, Канів після включення на початку XIV ст. до складу Великого князівства Литовського знову набуває втрачених функцій давньоруської фортеці.

Місту Каневу присвячено чимало досліджень істориків, краєзнавців, лінгвістів¹. І хоча документальних (літописних) даних про нього не дуже багато (особливо про початковий період існування міста), сукупність прямих і опосередкованих фактів дає певне уявлення про Канів як про південний прикордонний пункт Київської Русі, де руські князі давали відсіч кочовикам. У наступний період Канів був одним з перших козацьких міст у Середньому Подніпров'ї. Якщо можна пояснити виникнення найстарішого козацького міста Черкаси і вільною територією, і віддаленістю від державних центрів та рядом інших історичних обставин, то Канів мав давню історію як «град» Київського князівства, історію, яка майже не переривалася аж до свого козацького періоду*. Яким же чином відбулася трансформація князівського удільного центру, прикордонної литовської фортеці (XIV ст.) в іншу якість? З'ясувати це питання допоможе, очевидно, ретельне вивчення літописної історії Канева.

«Приходом в Канев в лодиях» — так уперше згадується місто у давньоруських джерелах². Крім того, вказується, що було це «во дни благоверного князя Всеvoloda Ярославича, при преподобном игумене Никоне»³. Ігуменство Никона (1077—1088 рр.) і велике княжіння Всеvoloda Ярославича збігаються, починаючи з 1077/78 по 1088 рр., але Патерик дає можливість визначити ще більш конкретну дату. На запитання: «А кто рядился с вами?» іконописці називають Антонія (пом. 1772/73 рр.) та Феодосія (пом. 1074 р.), які «отошли... из этого мира» десять років потому⁴. Отже, можна припустити, що описувана подія

¹ Див., напр.: Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями // Киевские губернские ведомости.— 1846.— №№ 2, 4—16, 22, 25—31, 35—39. 46; Дашкевич Пр. Замечание о названии города Канева // Киевские губернские ведомости.— 1851.— № 1; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Киев, 1864.— С. 537—542; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1882.— Т. 3.— С. 806—819; Богусевич В. А. Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини // Археологія.— К., 1951.— Т. 5.— С. 37; Іщенко М., Мотов Л., Сорокопуд І. Канівщина.— Дніпропетровськ, 1969; Іщенко М. Канів.— Дніпропетровськ, 1972; Сорокопуд І. Канів // Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область.— К., 1972.— С. 323—324; Толочко П. П. Київ и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— Киев, 1980.— С. 146—147; Пономаренко М. Ф. Про походження назви Канів // Мовознавство.— 1981.— № 2.— С. 70—73; та ін.

² На жаль, назва Канева повністю зникає з документів XV ст. Така ситуація передбачає використання лише опосередкованих даних у моделюванні історичної ситуації, що склалася на Київщині у той час.

³ Києво-Печерский Патерик // Памятники литературы Древней Руси XII в.— М., 1980.— С. 426.

⁴ Там же.— С. 589.

⁴ Там же.— С. 425.

відбулася у 1084 чи 1085 р. Це дає можливість вважати, що до 80-х років XI ст. Канів уже був відомим населеним пунктом^{*} — фортецею на південному кордоні Київської Русі, а його виникнення віднести до 1032 р.— часу будівництва Ярославом Володимировичем (Мудрим) Пороської оборонної лінії⁵. Скоріше за все Канів як фортеця контролював і броди по Дніпру, і нижню течію Росі з гирлом — традиційну переправу для кочовиків, замінивши в стратегічному плані зруйнований Родень.

Лише через півстоліття^{**} до літописних зведеній потрапить звістка про будівництво в червні (липні) 1144 р. великим князем київським Всеволодом Ольговичем канівської церкви святого Георгія⁶, деякі списки літописів додають, що церква була кам'яна⁷. На початку ХХ ст. канівський Успенський (Георгіївський) собор був обстежений професорами П. Лашкарьовим і В. Завитневичем, які підтвердили древність цієї історичної пам'ятки⁸, що за своєю композицією, будівельною технікою, елементами декора була храмом нового напряму в київській архітектурі⁹. Самий факт спорудження Георгіївської церкви безпосередньо великим князем київським, очевидно, викликав і зміну статуса міста-фортеці — воно стало удільним центром київського князівства^{***}.

У 1149 р. (23 серпня) Канів згадується як один з пунктів переправи під час втечі київського князя Ізяслава Мстиславича від Юрія Володимировича (Долгорукого): «Ізяслав же перебреде на Канев толико сам третий и иде г Киеву»¹⁰. В тому ж році, завоюавши Київ, князь Юрій Долгорукий «посади Глеба в Канове»¹¹. Зміна князів у Києві відбувалася іноді з калейдоскопічною швидкістю. Вже у 1150 р. в Києві утвердився Ізяслав Мстиславич, який відразу «посла сына своего Мстислава в Канев, веля ему оттоле Переяславля добыти»¹².

У Никонівському літопису під 1152 р. згадуються «Печенеги Каневския» як союзники великого князя київського Ізяслава Мстиславича¹³. Очевидно, тут йдеться про ту групу печенігів, з якою канівський князь Мстислав Ізяславич у 1150 р. йшов на Переяслав: «он же шед сослался с Турбием, призываю его к себе»¹⁴. Дослідженнями ро-

* Очевидно, Канів до кінця XI ст. досяг міського рівня розвитку. Див.: Древняя Русь : Город, замок, село // Археология СССР : В 20 т.— М., 1985.— С. 55.

⁵ Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М., Л., 1950.— Ч. 1.— С. 101 (Далі — ПВЛ). Водночас з укріпленням Порося відбувалося посилення Дніпровської оборонної лінії на Правобережжі від гирла Стугни до гирла Росі.

^{**} На нашу думку, така часова лакуна між першою згадкою Канева і будівництвом канівської церкви пов'язана із знищеннем міста у 1093, 1095 рр., коли половці завдали особливо відчутного удару Порося (Торчеськ, Юр'ев) і Правобережжю Дніпра (Треполь).— ПВЛ.— Ч. 1.— С. 143—150.

⁶ Полное собрание русских летописей.— Т. 1: Лаврентьевская летопись и Сузdal'sкая летопись по Академическому списку.— М., 1962.— Стбл. 312; — Т. 2: Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Стбл. 317; — Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку.— СПб., 1856.— С. 35; — Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись.— М., 1965.— С. 168; — Т. 25: Московский летописный свод конца XV века.— М.— Л., 1949.— С. 37; Летописец Переяславля Сузdal'sкого / Издан К. М. Оболенским.— М., 1851.— С. 56.

⁷ ПСРЛ.— Т. 1.— Стбл. 312 (списки Радзивиловский и рукопись б. Московской духовной академии); Т. 7.— С. 35 (Алатырский список).

⁸ Киевская старина.— 1903.— № 10 : Документы, известия и заметки.— С. 10; 1904, № 6 : Документы, известия и заметки.— С. 126.

⁹ Древняя Русь : Город, замок, село.— С. 158—159.

^{***} Цікаво, що в цій церкві є три аркасолі (заглиблення для княжих поховань), які вказують на те, що «храм цей був усипальницею для місцевих князів» (Киевская старина.— 1903.— № 10 : Документы, известия и заметки.— С. 10, 12).

¹⁰ ПСРЛ.— Т. 1.— Стбл. 322; — Т. 2.— Стбл. 383; — Т. 20 : Львовская летопись.— СПб., 1910.— Ч. 1.— С. 112.

¹¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стбл. 384.

¹² Там же.— Т. 1.— Стбл. 326; Т. 2.— Стбл. 398; — Т. 7.— С. 48; — Т. 9.— С. 183; — Т. 25.— С. 48; — Т. 30: Владимирский летописец.— М., 1965.— С. 65.

¹³ ПСРЛ.— Т. 9.— С. 196.

¹⁴ Там же.— С. 183. В Ипатьевскому літописі сказано: «Мъстислав же послал на ону сторону к Турпеем и к дружине веля им ехати к себе» (Т. 2.— 398). Очевидно, йдеться про невелику орду турпейв, названу за ім'ям їх хана Турбія (Турпія).

сійських і радянських археологів доведено існування на Канівщині (нижнє Поросся) численних тюркських поховань, атрибутованих як печенізькі, що практично підтверджує літописну звістку¹⁵. Ці печенигі канівські — «свои поганые» — входили до так званого союзу Чорних клобуків, які були васалами руських князів¹⁶.

У ніч з 13 на 14 листопада 1154 р. помер Ізяслав Мстиславич¹⁷. Його смерть не лише загострила династичні спори руських князів за володінням Києвом, а й ускладнила русько-половецькі відносини. Від набігів половців «везде и повсюду мертвии лежаху, и многа кровь текаше, и бе страшно и ужасно видети, и тогда бысть тяжко христианству зело, и мног плачь бысть в Киеве, и в Переяславли и в прочих их градех, и не остался тогда ни един князь в Киеве, и бе в них велие нестроение»¹⁸. Така ситуація вимагала сильної княжої влади для відбиття кочовиків і припинення княжих суперечок (коротке княжіння Ростислава Мстиславича як співправителя Вячеслава не стабілізувало обстановку). Запросити на київський стіл Ізяслава Давидовича Чернігівського кияни доручили епископу канівському Дем'яну¹⁹, який, очевидно, користувався авторитетом не лише як церковний діяч, а і як дипломат. Никонівський літопис найбільш повно передає текст звернення епископа до Ізяслава Давидовича: «Един есть род и се уже великое и славное княжение Киевское пусто, и во остаточных нас нестроение бе, и уведевше Половци, пришедшее возьмуть нас, и аще славу, и честь и всей земле Русской главу Киев возмуть Половци, где кто имать прожити от них? Поиди убо на великое княжение в Киев княжити»²⁰. В руській історії посередницька діяльність церковних ієархів не була рідкістю²¹. Цікавий вислів академіка Б. О. Рибакова про епископів південнокіївських земель: «всюди вони опинялися на першій лінії оборони, і якщо їм доручалося «сісти» у фортеці, то вони мали володіти якимись воєнними навичками»²², а, отже, були сміливими, сильними духом людьми, які викликали довіру. На запитання Юрія Долгорукого про право на київське княжіння Ізяслав Давидович відповідає: «яз убо не сам добивался Києва, но с челобитием послыша ко мне Кияне Дем'яна епископа Каніевского»²³. В даному випадку постає питання про час виникнення руської епископії з центром в Каневі.

Про існування Канівської епископії свідчить лише літописна звістка про Дем'яна. Тому неможливо точно визначити ні час утворення цієї єпархії, ні причин, що викликали її появу. Щоправда, є припущення, що Юр'ївська єпархія включала до себе і Канів як епископську резиденцію, тому і єпископ називався канівським²⁴. Та як би то не було, можна констатувати, що участь Дем'яна канівського у складних політичних подіях 1154 р. не лише підтверджує думку про його авто-

¹⁵ Плетнєва С. А. Древности Черных клобуков : Свод археологических источников.—М., 1973.—С. 21; Плетнєва С. А. Кочевники Средневековья.—М., 1982.—С. 63; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.—Киев, 1987.—С. 122—123.

¹⁶ Плетнєва С. А. Кочевники Средневековья.—С. 63—64.

¹⁷ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания.—М., 1963.—С. 64, 156.

¹⁸ ПСРЛ.—Т. 9.—С. 201.

¹⁹ ПСРЛ.—Т. 1.—Стлб. 344; Т. 5 : Софийская I летопись.—Спб., 1851.—С. 161; — Т. 7.—С. 62;— Т. 9.—С. 201;— Т. 25.—С. 60; Летописец Переяславля Судальского.—С. 71.

²⁰ ПСРЛ.—Т.—9.—С. 201.

²¹ Толоцько П. П. Древняя Русь : Очерки социально-политической истории.—Киев, 1987.—С. 196—204.

²² Рыбаков Б. А. Древняя Русь : Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963.—С. 121.

²³ ПСРЛ.—Т. 9.—С. 202.

²⁴ Голубинский Е. История русской церкви.—М., 1901.—Т. 1.—С. 342; Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.—СПб., 1913.—С. 357; Рыбаков Б. А. Древняя Русь.—С. 121. Існує думка і про окрему Канівську єпархію (див.: Бантыш-Каменський Дм. История Малой России.—Киев; Харьков, 1903, Ч. 1.—С. 7).

ритет, а й свідчить про недругорядне значення єпископії Канівської (Юр'ївської?), та й самого Канева.

Двічі у 1155 р. великий князь київський Юрій Долгорукий зустрічався з половцями біля Канева для з'ясування русько-половецьких відносин, а також для розбору претензій половців до берендеїв — союзників руських князів²⁵. Дещо пізніше, в 1158 р. (за іншими джерелами — 1157 р.) вже великий князь київський Ізяслав Давидович «їде к Каневу на снем с Половци, и ту створи с ним мир и възвратися Києву»²⁶.

Приблизно в той же час — 1154 р.— Канів під назвами Кано і Кініов з'являється на карті, складеній арабом Ідрісі (1099—1166 рр.) для норманського короля Рожера II, який володів Сіцілією²⁷. Різноманітність джерел, якими користувався Ідрісі, спричинила різні трактувки назви Канева на карті²⁸. Слід зазначити, що місто могло потрапити на цю карту лише як один з пунктів транзиту на відому торговому шляху «з варяг у греки». Це свідчить (як і руські літописи) про торгове значення Канева. Саме там у 1168 і 1170 рр. (за іншим джерелом відповідно — 1167—1169 рр.) великі київські князі «стояшау Канева долго веремя дондоже взиде Гречник и Залозник»²⁹. Скоріш за все, «стояння» князів біля Канева були пов'язані з тим, що там перетиналося багато торгових шляхів — Грецького, Солоного і Залозного³⁰. За свідченням руських літописів можна говорити про Канів як про крайнє південне прикордонне місто у Середньому Подніпров'ї, куди прибували купецькі каравани, посли з давньоруського Олішша — своєрідних політичних і торгових воріт на нижньому Дніпрі. Саме це підтверджує Ідрісі, коли пише: «От Алеска (Олешье.— Ю. М.), красивого города в устье Днепра, до города Кано считают 4 дня»³¹. Тому, очевидно, що Канів був не тільки транзитним пунктом на шляху «з варяг у греки», а й великою перевалочною базою на Середньому Дніпрі. Виходячи з цього, досить обґрутованим є припущення про існування в Каневі на Грецькій горі (нині — Московка) грецького «гостиного двору», де зупинялися візантійські (грецькі) купці, а також гости з інших країн³².

У 1163 р. суперечки між великим князем київським Ростиславом Мстиславичем та його племінником Мстиславом Ізяславичем закінчуються одержанням останнім уділу. «Ростислав възвороти все города Мъстиславу Торський и Бельгород, а за Тръполь да ему Канев»³³. У даному випадку констатується факт територіального об'єднання Канева з іншими містами Поросся — Торчеськом і Білгородом — до одно-

²⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— Стлб. 345—346;— Т. 2.— Стлб. 480—481;— Т. 7.— С. 63;— Т. 9.— С. 203—204;— Т. 20.— Ч. 1.— С. 118;— Т. 25.— С. 61; Летописець Переяславль Суздальского.— С. 72.

²⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 490;— Т. 25.— С. 63.

²⁷ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.— М., 1952.— Вып. 43.— С. 5 (далі — КСИИМК).

²⁸ Там же.— С. 9.— Хочеться звернути увагу, що і в руських літописах не всюди фіксується «Канів», є й інша форма написання: «Канов» (ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 384), «Конів» (Т. 20.— Ч. 1.— С. 112, 122, 153); на російській рукописній карті першої половини XVIII ст. відмічений «Конов» (Бібл. АН СРСР. Відділ рідкої і рукописної книги, карта № 407).

²⁹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 528, 541;— Т. 7.— С. 79, 83;— Т. 25.— С. 74, 78.

³⁰ Про близькість Залозного шляху до Канева писав Спицін: Спицін А. Торговые пути Киевской Руси // Сб. статей, посв. С. Ф. Платонову.— СПб., 1911.— С. 246.

³¹ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси.— С. 35.

³² Дашкевич Пр. Замечание о названии города Канева // Киевские губернские ведомости.— 1851.— № 1; Покhilевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— С. 540; Антонович В. Б. Археологическая карта.— С. 89.

³³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 1521;— Т. 7.— С. 77;— Т. 15: Тверская летопись.— М., 1965.— Стлб. 235;— Т. 20.— Ч. 1.— С. 122;— Т. 23: Ермолинская летопись.— Спб., 1910.— С. 46;— Т. 25.— С. 72;— Т. 28: Летописные своды 1497 и 1518 гг.— М.; Л., 1963.— С. 35, 191.

го княжого уділу, хоча раніше Канів, за літописними звістками, до такого об'єднання не входив. Канів згадується у звістці про хворобу князя Ярополка, брата Мстислава Ізяславича, якого «постиже весть... за Каневом»³⁴. Хоча у цьому повідомленні майже не міститься інформація, можна констатувати добре знання літописців про Канів як географічний орієнтир.

Після трагедії на р. Каїлі в 1185 р., коли військо новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — героя поеми «Слово о полку Ігоревім» — було розбите половцями, великий князь київський Святослав Всеволодович «посла по сыны свое и по все князи. И собирахся к нему г Киеву и выступиша г Каневу»³⁵. Збір військ біля Канева навесні 1185 р. пояснюється тим, що «русици відрізали шлях Кончакові на Правобережжі і обійшли його з флангу, не даючи половцям можливоності заглибитися на руську територію»³⁶. Канів стає традиційним місцем збору княжих дружин для великих воєнно-політичних акцій. Це підтверджують і подальші події. В 1192 р. «князь Святослав со сватом своим с Рюриком совокупившеся и с братъю и стояша ou Канева все лето стерегоучи земли Роуские. И тако сблюдше землю свою от поганых, и разидаша во свояси»³⁷. А наступного 1193 р. київські князі — співправителі Рюрик і Святослав здійснили, очевидно, великий дипломатичний маневр по мирному врегулюванню русько-половецьких відносин: «на осень Святослав и Рюрик снястася в Каневе»³⁸. Там відбувалися зустрічі і з правобережними і з лівобережними половцями: «посла Рюрик сына своего Ростислава противу Лоукоморьским и приведе Итогляя и Акоуша к себе в Каневъ, а Боурчевичи приехаша по оной стороне Днепра противу Коневоу»³⁹. Виходячи з цього повідомлення, Канів у той час належав князю Ростиславу Рюиковичу.

До кінця XII ст. дуже загострилися незгоди між різними князівськими угрупованнями: суздальським князем Всеволодом, київським Рюриком і волинським Романом Мстиславичем. Причиною одного з конфліктів було «прохання» (прихована погроза) великого князя суздальського Всеволода про виділення йому частини київських земель з містами Торчеськом, Треполем, Корсунем, Богуславлем і Каневом, які належали князю Роману Мстиславичу⁴⁰. В літопису відзначається, що «бе межи ими распра велика и речи и хотеша межи собою на рать»⁴¹. Лише втручання київського митрополита Никифора на деякий час розрядило обстановку. Князь суздальський Всеволод одержав усі міста, які він вимагав (у тому числі й Канів), куди, крім Торчеська*, «посла посадники своя»⁴².

Під час битви на Каїлі в 1223 р. відбулася перша сутичка руських дружин і монголо-татарських орд. Тисячі руських воїнів, десятки князів наклали головою на полі битви або потрапили у полон. Серед загиблих був і князь Святослав Канівський (Коневський)⁴³. Якщо вва-

³⁴ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 539.

³⁵ Там же.— Т. 1.— Стлб. 399;— Т. 7.— С. 99;— Т. 10: Никоновская летопись.— М., 1965.— С. 14;— Т. 25.— С. 92; Летописец Переславля Суздальского.— С. 97.

³⁶ Яценко Б. Лаврентьевская летопись о походе Игоря Святославича в 1185 году // Русская литература.— 1985.— № 3.— С. 38.

³⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 673.

³⁸ Там же.— Стлб. 675.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.— Стлб.— 683;— Т. 7.— С. 103;— Т. 10.— С. 23—24;— Т. 20.— Ч. 1.— С. 140;— Т. 23;— С. 56;— Т. 28.— С. 41, 198.

⁴¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб.— 684.

⁴² Торчеськ князь Всеволод віддав Ростиславу Рюиковичу (ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 685).

⁴³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб.— 685.

⁴⁴ Там же.— Т. 7.— С. 132;— Т. 15.— Стлб. 342;— Т. 20.— Ч. 1.— С. 153;— Т. 23.— С. 71;— Т. 24: Типографская летопись.— Пр., 1921.— С. 90;— Т. 25.— С. 121;— Т. 28.— С. 50, 208.

жати, що літописи точно передали цей факт *, то, очевидно, до кінця XII або на початку XIII ст. Канів знову стає удільним князівським містом (у цій писемній звістці князь уперше називається «канівський»). Наведене повідомлення про Канів — останнє до навали хана Батия. До цього часу, мабуть, Канів став великим містом на Київщині, функції якого виходили за рамки звичайного прикордонного пункту: там набагато частіше у порівнянні з іншими «градами» збираються значні контингенти військ руських князів на чолі з великими київськими князями для бойових походів у степ і захисту південних кордонів Русі, для дипломатичних переговорів з половцями і зустрічі торгових караванів. У зв'язку з цим хочеться висловити припущення про існування поза межами Канева, поруч з ним, добре укріпленого князівського замку, де канівський князь міг приймати руських князів, у тому числі і свого сюзерена — великого князя київського. Для порівняння згадаймо, що в руському Переїмщі був «двор княжъ вне града, на луге над рекою Саном, и бе в нем всякого товара много»⁴⁴. Місцем для такої резиденції в Каневі могла бути Княжа гора (6 км від міста). Наведена точка зору не збігається з усталеною думкою про тотожність Княжої гори з давньорусським містом Родня⁴⁵. Щоправда, ця думка вже піддавалася сумніву в історичній літературі⁴⁶. Є кілька аргументів на захист гіпотези: Княжа гора — резиденція канівського князя. По-перше, Родня згадується в літописах лише в 980 р.⁴⁷, що свідчить про те, що місто або було знищено, або втратило згодом своє значення (перше нам уявляється більш реальним), а Княжа гора припиняє своє існування у першій половині XIII ст.; її розквіт, за археологічними матеріалами, припадає на XII ст.⁴⁸, що практично підтверджують літописні звістки про Канів XII ст. По-друге, назва гори — «Княжа» — підтверджує висунуту нами гіпотезу. До того ж, там знайдено багатий князівський інвентар⁴⁹. Рамки цублікації не дають, на жаль, зможи повністю розгорнути аргументацію на користь висунутої гіпотези, однак деякі її положення небезпідставні. Дуже короткі, але цікаві свідчення повідомляє про Канів ватиканський посол до монгольського хана Джюванні дель Плано Карпіні в 1246 р. Він писав: «4 лютого ми на конях тисячника і з провідниками спішно направилися з Києва до інших варварських народів. Ми прибули до якогось поселення на ім'я Канов, яке було під безпосередньою владою Татар. Начальник же поселення дав нам коней і провідників до іншого поселення»⁵⁰. Зрозуміло, що монголо-татарська навала не пощастила і Каневу. З укріпленого міста Київського князівства він перетворився у звичайнє «поселення», місце зміни коней і відпочинку для різних посольств і гонців. У праці «Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданской» відомий російський історик В. М. Татищев наводить оригінальну, відсутню в інших джерелах звістку, де під 1282 р. згадується Канів, в якому сидить баскак — татарський збирач данини⁵¹. Цей факт, майже дослівно повторений І. М. Болтіним, є одним з так званих «татищевських звісток», які досі викликають наукові дис-

* У деяких літописах названі Святослав (Мстислав) Яневський (ПСРЛ.— Т. 1.— Стлб. 509) і Святослав Київський (Т. 24.— С. 90).

⁴⁴ ПСРЛ.— Т. 25.— С. 55.

⁴⁵ Єдину монографію з цього питання поки що залишається: Мезенцева Г. Древньоруське місто Родень.— К., 1968.

⁴⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля.— С. 149—150.

⁴⁷ ПВЛ.— Т. 1.— С. 55.

⁴⁸ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень.— С. 60, 140; Толочко П. П. Киев и Киевская земля.— С. 149.

⁴⁹ Беляшевский Н. Княжа Гора // Киевская старина, 1890.— № 12 : Документы, известия и заметки.— С. 501; Довженок В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— К., 1975.— Вип. 16.— С. 6—8.

⁵⁰ Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 67—68.

⁵¹ Татищев В. Н. Избранные произведения.— Л., 1979.— С. 284.

кусії⁵². Щоправда, слід відзначити, що повідомлення В. М. Татищева не суперечить факту існування баскацтва на Київщині. Опосередковано про це свідчить і те, що у 1331 р. «князь Феодор Киевськи в баскаках 50 человек» напав на новгородського єпископа Василія⁵³.

У першій третині XIV ст. Канів поряд з іншими київськими «пригородками» був завойований великим князем литовським Гедиміном під час його походу на українські землі⁵⁴. Очевидно, з цього часу Канів знову набуває функцій укріплена прикордонного пункту, але тепер уже у складі Великого князівства Литовського.

У 1362 р. на Синій Воді відбулася битва між великим князем литовським Ольгердом і татарськими ордами, що кочували у південноруських степах. У зв'язку з цими подіями згадується і Канів. «А гды пришли до Синей Воды, минувши Канев и Черкасы, указалася им в полю великая орда...»⁵⁵ Однак незрозуміло, поселення це чи замок?

Можна припустити, що після перемоги великого князя литовського Ольгерда над кочовиками південна Київщина, в тому числі і Канів, остаточно увійшла до складу Литовського князівства. В 1394 р. Київське князівство перейшло до Скиргайла Ольгердовича, а київський князь Володимир Ольгердович, який «не всхоте покоры учинити», одержав уділ у Поліссі з містами Копил і Слуцьк⁵⁶. Оволодівши Київом, князь Скиргайло «тягнул з войском под Канев, под Черкасы и под Звенигород замки, которых Володимер не хотел пустити ни Витолтови, а ни Скиргайлови, але их Скиргайло силою военною опановал»⁵⁷. Стaє очевидним, що до кінця XIV ст. «замок» Канів уходить до системи оборони Великого князівства Литовського. Сумнів викликає припущення про залежність території південної Київщини — Канева, Черкас, Звенигорода — від Орди⁵⁸, але прямих свідчень про це немає. Навпаки, у джерелі кінця XIV ст. «А се имена градом всем Русским, далним и ближним» Канів згадується в розділі «А се грады Киевские» та й литовські хроніки підkreślують, що Канів — «пригородок» київський, володіння литовських князів.

Інтерес викликає і повідомлення деяких дослідників про Канів як місце знаходження деяких союзних Литві ординських ханів, зокрема, хана Тохтамиша.

Отже, ми простежили документальну історію Канева від найпершої згадки про нього у Патерику Київського Печерського монастиря до кінця XIV ст. Можливо, ще будуть знайдені нові документи з невідомими раніше фактами з історії Канева — стародавнього міста руського. Адже йому — 900 років.

Одержано 08.08.88

В статье предпринята попытка обобщить все известия первоисточников о древнерусском «граде» Каневе, начиная с первого упоминания о нем в 80-е годы XI в. и до XIV ст. включительно. Высказывается предположение, что со второй половины XII в. он становится княжеством Киевской земли, а также центром Каневской епархии. Уничтоженный как оборонный пункт во время татаро-монгольского нашествия, Канев после включения в начале XIV в. в состав Великого княжества Литовского вновь приобретает утраченные функции древнерусской крепости.

⁵² Болтина И. Н. Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка.— Спб., 1788.— Т. 1.— С. 344.

⁵³ ПСРЛ.— Т. 23 : Ермолинская летопись.— Спб., 1910.— С. 104.

⁵⁴ Там же.— Т. 32. Хроники : Литовская и Жмойтская, Быховца.— М., 1975.— С. 38, 137;— Т. 35 : Летописи Белорусско-Литовские.— М., 1980.— С. 96, 153, 200, 221.

⁵⁵ Там же.— Т. 32 : Литовская и Жмойтская Хроника.— С. 43.

⁵⁶ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 140.

⁵⁷ ПСРЛ.— Т. 32 : Литовская и Жмойтская Хроника.— С. 71.

⁵⁸ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси.— С. 143.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

I. M. Кулинич (Київ)

Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст.—1917 р.)

Висвітлюються процеси заселення південних причорноморських і приазовських районів України німецькими колоністами. Розглядаються також питання їхнього економічного і соціального життя у Волинській, Подільській, Київській, Харківській і Чернігівській губерніях України.

Заселення півдня України іноземними поселенцями розпочалося ще на початку другої половини XVIII ст. Тоді, як пише один з відомих дослідників цього питання, професор Російської Петровської сільськогосподарської академії К. Е. Ліндеман, уряд Росії прийшов «до висновку про бажаність створення колоній культурних сільських господарів у місцевостях на окраїнах Росії, на той час ще зовсім диких, тоді як там почали виникати міста, захищати які від нападів кочових племен здавалося можливим лише за умови якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, які разом з тим могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню»¹.

В 1762—1763 рр. Катерина II видала укази, в яких поселенці з Німеччини, Голландії та інших країн Європи закликалися переселятися в деякі місцевості південної та південно-східної Росії. Перший указ не знайшов відгуку, тому що не обіцяв переселенцям ніяких пільг. У другому — від 22 липня 1763 р.— про них йшлося вже докладно.

Селяни та інші прошарки населення західноєвропейських країн відгукнулися на заклики російського уряду. В середині XVIII ст. у Німеччині ще продовжувалися гоніння на численні й різноманітні тоді релігійні секти. Представники однієї з них — меноніти* — сподівалися знайти в Росії притулок для вільного влаштування свого життя на засадах їх віровчення. Інші — брати евангелісти, брати вальденси послідовники аугсбурзького напряму, ультраконсервативні елементи з Бюртемберга, відомі під назвою сепаратистів,— також попрямували до Росії, рятуючись від переслідувань католицької і лютеранської церков у Німеччині й Австрії. Їх переселення мало ще одну причину — тяжкі економічні умови, які виникли в численних німецьких державах внаслідок феодальних війн кінця XVIII — початку XIX ст. і викликаних ними неврожаїв та голоду.

Не можна сказати, що уряди європейських країн не чинили опору такій імміграційній політиці Катерини II. Вони побоювалися занепаду свого сільськогосподарського і промислового виробництва. Проте російська імператриця діяла досить методично й наполегливо².

* Ліндеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселенцами-собственниками. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России.— М., 1917.— С. 121.

** Меноніти — протестантська секта, яка виникла в Нідерландах на рубежі 30—40-х років XVI ст. Її засновником вважається Менно Сімонс — звідси і назва.

** Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке // Записки Моск. археол. ин-та.— М., 1909.— Т. 5.

Запрошені російськими місіями в німецьких містах і зацікавлені можливістю одержання різних пільг (обіцянками земельного наділу на вигідних умовах, грошовою допомогою на дорожні витрати, збереження за ними свободи совісті та віросповідання, самоврядування) зу-божілі селяни (переважно німецькі), а також ремісники прямували до Росії і селилися на вказаних місцях під керівництвом особливих урядових агентів. Незабаром вони створили на відведеніх їм землях значну кількість колоній.

Іноземні колоністи — німці, голландці, шведи, швейцарці, болгари, греки почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і певною мірою захищати їх від вторгнення кочових племен на Волзі, татар в Новоросійському краї, балканських кочівників у Бессарабії.

Заселяти ті місцевості російським і українським селянським населенням в умовах кріпосницького ладу в Росії було надзвичайно важко, тому що так звані «кріпосницько-поміщицькі» селяни не могли бути переселені за розпорядженням державних властей без згоди на те поміщика-кріпосника. «Державні» ж селяни були міцно прив'язані до своїх осель і переселити їх на окраїни імперії було також досить проблематично. Лише «втікачі» з двох вищеноазіатських категорій селянського населення знаходили собі притулок у неосвоєних степах Новоросії. Однак на них, як на «злочинців», з точки зору кріпосників, не могли орієнтуватися колонізаційні спрямування і турботи російського уряду.

Тому цілком зрозуміле рішення уряду, який остаточно переконавшись у необхідності якнайшвидшого включення в єдиний економічний комплекс величезних просторів країни та створення там міст і вигідних портів, почав запрошувати іноземних громадян на поселення в дані місцевості.

Спочатку переселенці потрапляли на нових місцях у надзвичайно тяжкі умови (напади середньоазіатських та іранських кочових племен на Волзі, влаштування господарства, хвороби). Так, з 1763 р. до 1773 р. у німецьких поселеннях на Волзі кочівниками було вбито і захоплено в полон майже 4 тис. чол. з 27 тис. перших поселенців³. Багато лиха приносили колоністам пугачовські бунти і конокрадство. Та, незважаючи на це все, переселенці прямували до Росії. Лише протягом 1765—1770 рр. у Самарській і Саратовській губерніях виникло 102 колонії з населенням майже 12 тис. чол. (46 колоній — на правому березі Волги і 56 — на лівому). В 1766 р. у Петербурзькій губернії виникли дві колонії — Фріденталь і Ново-Саратовська, Воронезькій — колонія Рібендорф⁴.

Заселяючи необжиті степи півдня України іноземними громадянами, російський уряд не в останню чергу керувався й політичними міркуваннями. Катерина II намагалася ослабити, а згодом і повністю ліквідувати саме існування волелюбної «козацької республіки» — Запорізької Січі, яка аж ніяк не вписувалася в загальний фон кріпосницької Росії, була осередком боротьби за національну незалежність України та її вільний розвиток на демократичних, республіканських задачах.

У 1786 р. князь Г. О. Потьомкін за дорученням російського уряду направив до Німеччини уповноваженого Г. Траппе з метою «набирати колоністів для Новоросійського краю»⁵. Перші транспорти з німецькими переселенцями прибули на Україну вже наприкінці 80-х років XVIII ст.

³ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 123—124.

⁴ Там же.— С. 124—125.

⁵ Центр. держ. іст. арх. у Ленінграді, ф. 1483, оп. 1, спр. 20, арк. 25, 27, 70, 71 (далі — ЦДІАЛ).

Навесні 1788 р. 228 сімей колоністів-менонітів прибули з Данціга. Вони поселилися на правому березі Дніпра в Хортицькому урочищі. Протягом 1793—1796 рр. ще 118 таких же сімей осіли на острові Хортиця та в сусідніх повітах. У цій місцевості поселенці-меноніти влаштували перші 8 колоній: Хортиця, острів Хортиця, Розенталь, Ейнлаге, Кроневейде, Нейбург, Нейендорф і Шенгорст. Лютерани-колоністи поселилися окремою колонією в Новомосковському повіті Катеринославської губернії під назвою Йозефсталь⁶.

Таким чином, царський уряд, поселяючи на одвічних землях Запорізької Січі насамперед колоністів, намагався ослабити могутність і вплив запорізького козацтва на широкі маси українського селянства.

6 вересня 1800 р. Павло I видав жалувану грамоту німецьким поселенцям у Росії, в якій, зокрема, зазначалося: «Видлені кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі затверджуємо їм в безспірне вічно спадкове володіння»⁷. Загалом заселення Катеринославської губернії відбувалося таким чином. У 1789 р. були засновані вже згадувана лютеранска колонія Йозефсталь, а також Рибальськ і Ямбург. Протягом 1789—1816 рр. у Хортицькому округі виникло дев'ять менонітських поселень, про вісім з яких мова йшла вище. Дев'ятим була колонія Нейгорст. До 1917 р. там існувало вже 16 поселень. З 1789 до 1797 рр. в Олександрівському повіті з'явилася колонія Шенвізе, а Новомосковському — Кронгартен.

В 1787 р. у Херсонському повіті Херсонської губернії були створені шведські колонії Шведендорф і Старий Данціг. В 1814 р. виникають три поселення поблизу Берислава — Мюльгаузендорф, Клостердорф і Шлангендорф. Протягом 1803—1805 рр. у Маріїнській округі біля Одеси було засновано 10 колоній — Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, Нейбург, Йосіфсталь, Люстдорф, Фріденталь, Маріенталь, Петерсталь, Францфельд. У Кучурганській округі Одеського повіту в 1805—1809 рр. існувало 6 колоній — Стратсбург, Зельц, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас. 5 колоній у Тираспольському повіті — Глюксталь, Нейдорф, Бергдорф, Канель, Гофнунгсталь — виникли протягом 1805—1817 рр. На річці Березані в Херсонському повіті в 1808—1818 рр. з'являються ще 11 колоній — Ландау, Шнейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Ращтадт, Мюнхен, Йоганнесталь, Катеріненталь, Ватерлоо⁸.

Швидкими темпами відбувався процес заселення колоністами Таврійської губернії. В 1805 р. у Феодосійському повіті було засновано 4 колонії — Цюріхталь, Гейльброн, Судак, Герценберг. З 1805 р. до 1811 р. у Сімферопольському повіті виникло 3 поселення — Нейзац, Кроненталь, Розенталь. У Бердянському повіті в 1804—1822 рр. поселяни-меноніти заснували 27 колоній — Гальбштадт, Тігенгаген, Шенау, Фішау, Лінденау, Блюмштайн, Мюнстербург, Альтонау, Тоге, Орлов, Блюменорт, Мунтау, Ладекон, Петерсгаен, Розенорт, Шензе, Ріккенау, Ліхтфельд, Александертель, Шардау, Порденау, Маріенталь, Руднервейде, Францталь, Паства, Гроссвейде, а в 1935 р.— ще одну — Гнаденфельд. До 1917 р. по р. Молочній та її притоках існувало вже 60 менонітських поселень.

У 1832—1842 рр. в Мелітопольському повіті існувало 33 євангельсько-лютеранські та католицькі колонії — Пришиб, Гофенталь, Альтенай, Вейнау, Дурлах, Карлсруе, Кронефельд, Ніколайфельд, Александрейм, Маріагейм, Рейхенфельд, Костгейм, Лейтерсгаузен, Вассерау, Нейнассау, Гохштедт, Фрідріхсфельд, Розенталь, Неймонталь, Грінталь, Андребург, Гейдельберг, Гохгейм, Блументаль, Тіфенбрунн, Валлдорф, Альтмонталь, Дармштадт, Кайзерталь, Ейгенфельд, Йоганнесру, Гуттерталь, Александертель. Ще 4 лютеранські колонії виникли в Бердянському повіті в 1822—1831 рр.

⁶ Там же, арк. 70, 71.

⁷ Там же, спр. 12, арк. 23.

⁸ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 125.

Процес заснування іноземних поселень у той час відбувався і в сусідній Катеринославській губернії. Так, у 1822—1833 рр. в Маріупольському повіті було засновано 4 менонітські, а також 11 лютеранських і 5 католицьких колоній. З 1823 до 1842 рр. там виникло ще 12 колоній евангелістів-лютеранів⁹.

У 1819 р. запрошення іноземних громадян для переселення припинилися. Російський уряд запропонував своїм закордонним місіям не видавати більше паспортів, а також грошової чи будь-якої іншої допомоги особам, які виявляють бажання поселитися в Росії. «Під впливом розмноження населення колоній і створення внаслідок цього тісноти та недостатності відведеного їм наділу,— писав К. Е. Ліндеман,— з'явилася потреба розширити ці початкові наділи. Відгукуючись на цю потребу, уряд дбайливо розселяв прибуле населення у знову створювані для нього колонії і відводив останнім нові наділи на тих же пільгових умовах, як і первісним. Цей процес продовжувався до 1842 р. До цього часу створилася таким чином шляхом внутрішнього розселення на Волзі і в Новоросійському краї 191 колонія, де налічувалося 9067 семейств. Всім цим колоніям був відведені «від казни» земельний наділ у «безспірне вічно спадкове володіння». Наділ відводився від 30 до 65 десятин на господарство»¹⁰.

В цілому всім колоніям до 1842 р., знову заснованим в результаті внутрішнього розселення, було виділено 531 437 десятин землі. Крім того, на той же час були влаштовані ще 222 сім'ї вихідців з Швеції, яким відвели наділ розміром 10 614 десятин поблизу Берислава на Дніпрі, та 40 сімей французів з Швейцарії (в Акерманському повіті в колонії Шаба), які одержали наділ землі площею 3926 десятин.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які знову засновувалися. Лише двом з них у Маріупольському повіті — Дармштадт і Маріенфельд — у 1843 р. був відведені казенний наділ при надзвичайно виняткових обставинах. У тому році відбулося одружження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадтською, майбутньою царицею Марією Олександровною. Наречена попросила у свого жениха дозволу поселити на півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей з герцогства Гессен-Дармштадтського. Олександр II виконав бажання принцеси.

Зростаюча кількість населення вже існуючих первісних колоній змушувала поселян задовольняти надалі свої земельні потреби шляхом купівлі нових ділянок у великих землевласників на власні, приватні та громадські кошти. Деякі громади брали необхідні їм ділянки землі в довгострокову оренду і влаштовували на них селища й хутори. Таким чином від первісних колоній (з наділом від казни) почали відглагуватися (з 1842 р.) нові численні «дочерні» колонії. В 1917 р. у 39 губерніях і областях Росії налічувалося майже 2070 різних німецьких поселень. Населення цих новостворених колоній становило приблизно 1 млн. чол., а земельні володіння досягали майже 3 млн. десятин¹¹.

Процес заснування й розвитку німецьких колоній на півдні України відбувався досить швидкими темпами. Якщо в 20-х роках XIX ст. у Херсонській губернії існувало 40 поселень німецьких колоністів, яким належало 182,7 тис. десятин землі, Таврійській — відповідно, — 50 поселень і 222,9 тис. десятин, Катеринославській — 26 поселень і 71,5 тис. десятин землі¹², то в 1915 р. у Херсонській губернії німецькі та австроугорські піддані мали 987,2 тис. десятин землі (з них 805,3 тис. деся-

⁹ Там же. — С. 125, 126. В 1915—1916 рр. німецькі колонії на півдні України були перейменовані і одержали російські назви.

¹⁰ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 127.

¹¹ Там же.— С. 129—130.

¹² ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 12, арк. 23; Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 123, 157.

тин на приватному праві є 181,3 тис. десятин землі надільної землі)¹³, в Таврійській губернії існувало 329 німецьких колоній, які володіли 519 773 десятинами землі, Катеринославській — 233 колонії з 282 827 десятинами землі¹⁴.

Коли в роки першої світової війни вийшли укази царського уряду від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. про припинення права іноземних громадян в Росії на землеволодіння й землекористування, земельні володіння німецьких колоністів поділялися на такі групи.

1. Землі, які належали підданим Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини. Вони становили майже 500 тис. десятин.

2. Землі, які належали російським підданим «німецького походження» не поселянам (міщенам, купцям, дворянам, особам інтелектуальних професій), тобто особам, взагалі не приписаним до сільських громад і які прийняли російське підданство до 1 січня 1880 р. Таких земель зазначені вище укази взагалі не торкалися і всі майнові права їх власників зберігалися в попередньому вигляді. Плутанина в статистичних даних не дає змоги більш-менш точно підрахувати кількість таких земель.

3. Надільні землі, відведені колоністам від казни під час початкового землевлаштування в період 1767—1842 рр. «на вічні часи». Ці землі перебували у «безспірному вічному спадковому володінні» німецьких колоністів, приписаних до сільських громад і могли бути ними перепродані за власним розсудом. Такі надільні землі не підлягали відчуженню згідно з указом від 2 лютого і права їх власників зберігалися. Надільних земель, які належали колоніям на півдні України, налічувалася майже 600 тис. десятин. Однак відповідно до указу від 13 грудня 1915 р. ці землі підпадали під примусове відчуження.

4. До четвертої групи відносилися землі, куплені сільськими громадами колоністів або їх членами, які створили товариство. Сюди ж входили землі, приєднані до наділу, або які перейшли у власність «до-черніх» колоній чи знаходились у приватному володінні окремих колоністів. Такі землі на основі указу від 2 лютого підлягали обов'язковому негайному відчуженню в межах встановленої цим документом прикордонної смуги в 150 верст уздовж західного кордону Росії і 100 верст уздовж південного. Указом від 13 грудня 1915 р. прикордонна смуга відмінялася і відчужувалися всі куплені німецькими колоністами землі.

В записці головноуправлюючого землеробством і землевпорядкуванням кількість цих земель визначалась у 3 млн. десятин¹⁵. Оскільки іноземним підданим належало до 500 тис. десятин, а решта — 2,5 млн.— відносилася до четвертої групи земельних володінь і належала приватним землевласникам, примусовий її продаж повинен був розпочатися з 1 січня 1917 р. За повідомленням газети «Колокол», центральні установи міністерства внутрішніх справ визначили такі підсумкові дані земель, які підлягали відчуженню у німців-колоністів: а) володіння вихідців з воюючих проти Росії країн — 2 950 852 десятин; б) володіння підданих цих країн — 71 405 десятин. Всього — 3 256 733 десятин¹⁶.

5. До п'ятої групи земель, які знаходились у володінні поселян «німецького походження», належали надії, орендовані приватними осо-

¹³ ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 32, арк. 83. Ліндеман К. Е. вважає, що в Херсонській губернії в той час було майже 182 колонії, яким належало 366 879 десятин землі (Див.: Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 133, 157).

¹⁴ ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 20, арк. 20; Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 133. Згідно з даними Б. Ішханяна, німецьким колоністам у 90-ті роки XIX ст. в Таврійській губернії належало 900 тис. десятин, Катеринославській — 800 тис., Херсонській — 700 тис. десятин. Див.: Ischchanjan B. Die ausländischen Elemente in der russischen Volkswirtschaft.— Berlin, 1913.— S. 42—43. Крім того, в цих трьох губерніях німецькі колоністи володіли 4 млн. десятинами землі на основі приватного права.

¹⁵ Русские ведомости.— 1915.— № 52.

¹⁶ Колокол.—1916.—20 липня.

бами або товариствами колоністів. Орендні договори про найм такої землі громадами припинялися через рік після опублікування списків таких володінь¹⁷.

Деякі члени Ради міністрів на засіданні 2 травня 1915 р. висловлювалися проти законопроекту про відчуження земельних володінь у німецьких колоністів у Росії, який став згодом указом від 13 грудня того ж року. В журналі цього засідання Микола II залишив резолюцію: «Необхідна і добра справа. Цілком схвалюю і дам свої вказівки. Вся суть питання в широкій скупщі селянським банком колоністських земель. Приступити до неї негайно, а з метою поповнення необхідного запасу — налагодити зараз же підготовку земель казенних». Така позиція російського царя стала імпульсом для шовіністичних виступів проти землеволодіння громадян німецького походження ряду таких міністрів, як Хвостов, Щегловітов, Штюрмер, Кривошеїн, Маклаков та ін.¹⁸

Звичайно, що при такій різноманітності землеволодіння і земле-користування серед німецьких поселенців відбувався процес диференціації: одні колоністи розорялися, інші збагачувалися, скуповуючи земельні ділянки як у своїх співвітчизників, так і російських та українських поміщиків і селян. Часом вони привласнювали громадські угіддя, які відводилися кожній німецькій колонії для спільногого користування. Так, колоніст Я. Бішлер мав у Херсонському повіті 4 володіння, які в цілому становили 1072 десятини. П'яте володіння — 300 десятин — він подарував своєму синові О. Бішлеру¹⁹. Колоністи С. Е. Шейфеле належало 600 десятин землі в с. Григорівці Антоно-Кодинцівської волості Одеського повіту²⁰. Ф. Ралл і Х. Міллер у Херсонській губернії мали 1962 десятини землі. Я. Зудерману в Бердянському повіті Таврійської губернії належала величезна економія, яка у 1916 р. оцінювалася майже в 900 тис. крб. Крім того, його дружина в Мелітопольському повіті мала дві економії, в яких налічувалося 3015 десятин землі²¹. Колоністу Ранпеннінгу з с. Приписне Бердянського повіту на подвірному праві належало понад 29 десятин та біля с. Пограничне — більш як 157 десятин землі. На першій ділянці він збудував завод сільськогосподарських машин і знарядь. Крім того, на правах приватної власності він мав 2,5 тис. десятин землі в Омському повіті Акмолінської губернії, де збудував цегельний завод і розводив племінну худобу²².

Проте можна навести багато прикладів іншого плану. Так, сім'я колоністки М. Фрідзен у кількості 11 чол. (3 сини, 4 дочки і 4 онуки) володіла на подвірному праві в с. Хлібному Богданівської волості Бердянського повіту Таврійської губернії земельною ділянкою розміром всього в 1200 кв. сажнів²³. Поселенець Й. Г. Дік, який мав дружину, сина і 2 дочок, володів у с. Новомолочанську Молочанської волості Бердянського повіту на подвірному праві лише ділянкою 266 кв. сажнів. Крім того, він ще користувався частиною землі громадського володіння колоністів²⁴. Сім'ї Д. Й. Вінса, в якій було 4 сини і 5 дочок у с. Сарматово Богданівської волості Таврійської губернії належало всього 1200 кв. сажнів на підвірному праві²⁵. А. Б. Янцен із с. Яснополля тієї ж волості володіла ділянкою на подвірному праві розміром 1400 кв. сажнів²⁶. Сім'я Г. П. Гейнріх з 8 осіб у с. Суворовка тієї ж волості мала земельну ділянку на подвірному праві розміром в 1 200 кв. сажнів.

¹⁷ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 132—138.

¹⁸ Там же.— Приложение № 8.— С. 373.

¹⁹ ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 27, арк. 73, 74; спр. 33, арк. 407.

²⁰ Там же, спр. 27, арк. 74; спр. 33, арк. 417.

²¹ Там же, ф. 1483, оп. 1, спр. 20, арк. 8, 9.

²² Там же, спр. 18, арк. 8, 9.

²³ Там же, арк. 10, 11, 12.

²⁴ Там же, арк. 43, 44.

²⁵ Там же, арк. 198, 200.

²⁶ Там же, арк. 241.

нів²⁷. Значна кількість колоністів зберегла попередній наділ на подвірному праві — 65 десятин, але багато з них мали менші земельні ділянки — 15, 20 десятин²⁸.

Іншим місцем поселення німецьких колоністів на Україні були Волинь, Поділля, Київщина, пізніше — Харківщина і Чернігівщина. Перших поселенців у цих регіонах царський уряд поселяв на Київщині. Після 1830 р., коли процес переселення посилився, колоністів направляли у Подільську, а з 1840 р. — тільки у Волинську губернію. Однак до початку 60-х років минулого століття рух німецьких переселенців у південно-західній губернії України проходив порівняно повільно. До 1860 р. у трьох вищезгаданих губерніях поселилося лише 2443 сім'ї.

Знищення кріпосного права спричинило нестачу робочих рук у великих поміщицьких господарствах. Це посилило приплив переселенців, які осідали на приватних і орендованих землях без прийняття російського підданства. Разом з тим повстання 1863 р. у Польщі стало поштовхом до переселення з привіслянських губерній на Волинь, де революційний виступ був придушений швидше. Починаючи з 1861 р., переселення німецьких емігрантів на Україну стало масовим. До 1882 р., коли проводився аналіз процесу розміщення іноземних поселенців у західній смузі Росії, у Волинській, Подільській і Київській губерніях їх уже налічувалося 93 108 чол., які на правах власності та оренди володіли земельною площею 552 707 десятин. З них 399 953 десятини припадало тільки на одну Волинську губернію, в якій проживало понад 87 тис. колоністів. З 1882 р. до 1890 р. кількість іноземних поселенців у цій губернії зросла десь на 128 % і в 1890 р. становила майже 200 тис. чол. У 1885 р. була створена комісія для розробки питання про заходи щодо припинення припливу іноземців у прикордонні губернії Росії. Комісія визнала цей процес небезпечним і шкідливим для інтересів імперії.

Згідно з даними загального перепису в Росії 1897 р. російських підданих, які визнавали свою рідною мовою іноземну і займалися землеробством, у Волинській губернії налічувалося 146 тис. чол.²⁹ Дані міністерства внутрішніх справ Росії свідчать про те, що німецьким колоністам на Волині належало 700 тис. десятин³⁰.

Волинський губернатор 22 червня 1916 р. у доповідній записці відзначав, що поза межі губернії було виселено німців-колоністів: у червні 1915 р. — 67 367 чол., жовтні-листопаді — 6409, грудні — 8000, першому півріччі 1916 р. — 34 116 чол. Всього з початку 1916 р. кількість виселених з Волині становила 115 889 чол.³¹

У червні 1916 р. газета «Новое время» повідомляла, що в знову зайнятій російською армією Волинській губернії у віданні міністерства землеробства було 7,5 тис. окремих володінь німців загальною площею 99 тис. десятин. На цих землях на правах орендаторів було поселено 140 тис. біженців³². Волинське відділення Селянського банку залишало за собою всі землі, секвестровані у виселених звідти німецьких колоністів³³.

Великі землеволодіння німців-колоністів були і в Київській губернії. Так, у Чорнобилі спадкоємцям Рекк належав маєток площею 13 510 десятин³⁴. У приміському с. Деміївка під Києвом Г. Мінуту на досить великій земельній ділянці належав цегельний завод³⁵. Іншому

²⁷ Там же, арк. 305, 306.

²⁸ Там же, арк. 35, 36, 203, 204 та ін.

²⁹ Там же, ф. 1483, оп. 1, спр. 30, арк. 15, 17, 30, 48, 49; спр. 32, арк. 20, 21, 31, 34.

³⁰ Там же, ф. 1090, оп. 1, спр. 143, арк. 7, 9.

³¹ Там же, ф. 1483, оп. 1, спр. 32, арк. 20, 21.

³² Новое время.— 1916.— 26 июня.

³³ Новое время.— 1916.— 30 июня.

³⁴ ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 22, арк. 17, 18, 22.

³⁵ Там же, спр. 7, арк. 170; спр. 22, арк. 73—84; спр. 33, арк. 28.

німецькому колоністу — К. Мартіну, який у 1888 р. прийняв російське підданство, належали маєтки площею 1340 десятин біля містечка Плисково і 1884 десятини — в селах Юшківці та Сабаровці. Крім того, він орендував маєток Ягубець Уманського повіту, власником якого були спадкоємці генерал-ад'ютанта барона Майнендорфа. Разом із своїм братом Мартін був власником більшості пайв цукрового заводу при маєтку Верхнячка³⁶. Німець Сетгофер володів маєтками у Сквирському повіті біля містечка Корнин і цукровим заводом³⁷.

У Харківській губернії по різних повітах також були розкидані володіння німецьких колоністів. За даними К. Е. Ліндемана, там налічувалося 18 їхніх колоній³⁸. Так, у Зміївському повіті чотирьом німцям-колоністам належало 1110 десятин землі. В Харківському повіті на хуторі Шевченка вдова німецького підданого М. Підде мала понад 26 десятин землі, де були збудовані ситценабивна фабрика і млин. Володіння німецьких колоністів існували і в інших повітах — Охтирському, Валківському, Сумському та Ізюмському³⁹. В останньому налічувалося майже 15 поселень, у володінні яких знаходилося майже 18 тис. десятин землі. На території цього повіту між станціями Лозова і Краматорська німці-колоністи збудували кілька парових млинів. Крім них у колоніях діяли цементні, цегельні, черепичні, паркетні заводи⁴⁰.

У Борзенському повіті Чернігівської губернії німецькі колоністи поселилися ще за часів царювання Катерини II. В 90-х роках XIX ст. поселенці осідали в північній частині Новгород-Сіверського повіту до самої р. Десни. Там вони займалися головним чином тваринництвом⁴¹. В 1917 р. у Чернігівській губернії налічувалося 9 поселень німців⁴².

У німецьких колоніях — лютеранських, католицьких, менонітських громадах — було дуже розвинуте громадсько-політичне життя. Особливо активно розвивався кооперативний рух, який сприяв розв'язанню різних соціальних проблем. Так, мешканці 1723 дворів колонії Гальбштадт Бердянського повіту організували «Товариство взаємного від вогню страхування», яке застрахувало майно (нерухоме, рухоме, зерно, фураж) на суму понад 6,5 млн. крб. У багатьох поселеннях громадами створювалися сирітські каси. Вони розпоряджалися майном сиріт і керувалися виборними особами, які піклувалися про виховання і навчання дітей без батьків. У Пришибській волості, розташованій на р. Молочній, наприклад, в кожному з 27 її поселень діяли такі каси.

В деяких колоніях існували особливі кредитні установи. Так, наприкінці XIX ст. у Гальбштадті було засноване особливе Молочанське товариство взаємного кредиту, оборот якого у 1914 р. досягав майже 36 млн. крб., а чистий прибуток — 27,4 тис. крб. На 1 січня 1915 р. воно налічувало 1733 членів, переважно (1070 чол.) сільських господарств менонітів, лютеранів і католиків⁴³. Слід зазначити, що ця сільська установа була першою такого роду в Росії. До її виникнення нічого подібного в російських селах не існувало. Заслуговує на увагу й такий факт, що при порівняно значному (для села, звичайно) обороті цього своєрідного банка на зарплату його 3 членам правління витрачалося всього 6,4 тис. крб. на рік.

Про активний розвиток громадського життя й налагоджену організацію кредиту свідчить як існування численних кредитних установ, так і діяльність кількох освітніх товариств. У трьох повітах однієї лише Херсонської губернії в німецьких колоніях активно діяли 8 сирітських

³⁶ Там же, спр. 11, арк. 59, 60.

³⁷ Там же, арк. 86.

³⁸ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 131.

³⁹ ЦДІАЛ, ф. 1483, оп. 1, спр. 13, арк. 421; спр. 14, арк. 148.

⁴⁰ Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 266, 267.

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. 909, оп. 1, спр. 193, арк. 132.

⁴² Ліндеман К. Э. Указ. соч.— С. 131.

⁴³ Там же.— С. 194.

позичково-ощадних кас, 8 товариств взаємного кредиту, 10 — взаємного страхування від вогню, 7 товариств споживачів.

У багатьох поселеннях колоністів існували громадські похоронні бюро. В Нейфрейденталі було створено освітнє товариство, завданням якого був збір коштів для утримання в колонії середнього училища (з курсом перших 4-х класів реального училища). З цією метою товариство влаштовувало збори, проводило бесіди, різні розважальні заходи тощо. «Нейфрейдентальське товариство поселенців», яке налічувало 68 членів і володіло 180 десятинами землі, подарувало йому 3 десятини землі. В училищі навчалися 75 учнів і працювали 6 викладачів.

Два сільськогосподарських товариства були засновані в колоніях Петрововка та Армашовка. У Вормському училищі для глухонімих у 1914/15 навчальному році перебували понад 30 учнів (18 православних, 11 лютеранів, 3 католика і 1 баптист) ⁴⁴.

Взагалі навчання і виховання молодого покоління в німецьких поселеннях на Україні було системним і глибоко продуманим. Крім початкових шкіл (церковно-приходських), які існували майже в кожній колонії (загалом майже тисяча в поселеннях південної України), створювалися ще училища підвищеного типу, в яких навчалися десятки тисяч дітей. Вони утримувалися виключно на кошти приходу. В менонітській Гальштадтській волості Бердянського повіту в кожній з 32 її колоній діяли училища, в яких працював 41 вчитель і навчалися 1432 учні. На будівництво цих шкіл та їх устаткування було витрачено 350 тис. крб., а щорічне їх утримання коштувало 96,5 тис. крб. Усі ці училища утримувалися на кошти самих громад і від земства одержували лише по 25 крб. щорічно на придбання наочного приладдя. Слід зазначити, що і колонії поряд з селянами навколошніх сіл несли витрати на утримання земських училищ.

Кошти для шкіл нагромаджувалися з відрахувань від сільських громад і внесків таких просвітницьких установ волості, як Менонітське товариство заохочування освіти, Гальштадтське товариство жіночого училища, Орловське училищне товариство, Орловське товариство жіночого училища, Олександрівське училищне товариство. Пожертвування були і від приватних осіб.

Існували й так звані центральні училища, метою яких було надання повнішої середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл і волосних писарів для колоній. Такі училища складалися з 4-х класів, в яких навчалися від 70 до 250 дітей.

У південноукраїнських німецьких колоніях, за неповними даними, існувала 21 центральна школа. В Херсонській губернії вони діяли в колоніях Маріїнське, Гофнунгсталль, Ландау, Нейшензе, Таврійській — Пришиб, Нейгальштадт, Гальштадт (при цьому центральному училищі діяли також дворічні підготовчі курси, які щорічно закінчували 10—20 осіб), Орлов, Александеркроне, Гнаденфельд, Нейзац, Цюрихталль, Каразан, Щпат, Шенфельд. Училище в колонії Нейзац було засноване в Криму в 1876 р. Протягом 20 років з часу свого виникнення його закінчили 420 учнів. З них повний курс — 282 чол., 84 випускники працювали потім вчителями початкових шкіл, 20 — поступили в різні вищі навчальні заклади, 36 — займалися господарською діяльністю. В Катеринославській губернії центральні училища діяли в колоніях Хортиця, Павлівка, Олександрівськ, Нью-Йорк, Ніколайполь.

У 1914 р. в цих навчальних закладах навчалися 2219 молодих людей. Крім них, у колоніях Нью-Йорк, Гальштадт, Пришиб, Маріїнське, Ейгенфельд, Ландау, Карлсруе, Хортиця, Окремч існували ще спеціальні 4-х класні жіночі училища. В поселенні Окремч (Крим) такий навчальний заклад відкрився в 1913 р. і на його спорудження було витрачено понад 87 тис. крб. Крім того, будівництво допоміжних приміщень

⁴⁴ Там же.— С. 195—197.

обійшлося ще в 20 тис. крб. Всі ці кошти збиралися громадою, до складу якої входили 300 колоністів. Вони зобов'язалися щорічно вносити певні суми на утримання училища. Для цього більшість членів товариства на демократичних засадах встановили для себе податок розміром 50 коп. з кожної десятини їх володінь. Загалом це становило значну суму — 45 тис. крб. Таким чином, училище в колонії Окреч не коштувало державі й місцевому земству жодної копійки.

Чотирикласне чоловіче реальне училище існувало в колонії Нейфрейденталь. Класична чоловіча гімназія діяла в поселенні Тарутіно. В ній навчалися 228 чол., а в приватній гімназії колонії Карлсруе — 135 гімназистів. Прогімназія для хлопчиків знаходилася в поселенні Кронай, жіноча гімназія — в колонії Пришиб. Спеціальні комерційні училища мали колонії Гальбштадт (175 чол.) і Гнаденфельд (210 чол.). В цілому ж у трьох гальбштадтських училищах — центральному, комерційному й жіночому — в 1914 р. навчався 681 учень. У цих двох поселеннях діяли ще й дві торгові школи.

В Ейгенфельдському сільськогосподарському шестикласному училищі, в якому був і спеціальний підготовчий клас, навчалися 270 чол. Воно мало навчальне господарство площею 60 десятин. Це училище в Мелітопольському повіті було засноване в 1906 р. з ініціативи пастора Я. Штака. Землю для цього навчального закладу — 50 десятин — піддавав колоніст І. Браун, а до цього були приєднані ще 60 десятин землі, подаровані деякими колоніями — Ейгенфельд, Кайзерталь і Маріенфельд.

Соціальному забезпеченням в німецьких колоніях приділялася велика увага. Так, у поселенні Кічкас працювала спеціальна лікарня «Віфіанія» для душевнохворих та епілептиків на 200 місць. Вона була відкрита в 1911 р. на кошти менонітської громади. Вартість споруджених будівель та їх устаткування становила майже 160 тис. крб.

Притулки та лікарні існували і в колоніях Маріїнське, Ксеніївка, Ландау, Арциз, Сарата, Фріденталь, Гальбштадт, Гнаденфельд. В притулку «Віфіанія» колонії Маріїнське (Одеський повіт) у 1915 р. перебували 105 знедолених людей, у притулку для сиріт — 40 дітей, а в заснованому ще в 1897 р. шпиталі малося 20 стаціонарних місць для хворих. У цих трьох закладах працювали 20 сестер-жалібниць, керував ними особливий комітет під головуванням місцевого пастора, до якого входили церковні старости та обраний член. Кошти для цих установ надходили від сільських громад і родичів хворих та окремих пожертвувань приватних осіб.

У лікарні колонії Фріденфельд в 1907 р. лікувалися 15 тис. амбулаторних і 250 стаціонарних хворих. У двох колоніях Молочанського менонітського округу — Гальбштадт і Гнаденфельд — діяли 3 приватні лікарні, в двох з яких були рентгенкабінети. Вони утримувалися на кошти місцевих колоністів і ними охоче користувалися особи православного духовенства з навколоїшніх сіл, а також заможні російські чиновники, службовці та члени їх сімей. У 1911 р. в лікарні колонії Орлов лікувалися 507 осіб. Лікарня колонії Мунтау (заснована в 1899 р. колоністом Ф. Валл) спочатку коштувала 75 тис. крб., а в 1911 р. на її розширення було витрачено ще 29 тис. крб. Медичну допомогу того ж року в ній одержували 540 хворих, у 1914 р. — 803 чол., з них 271 працювали відповідні. Лікарню обслуговували 3 лікарі й 12 медичних сестер, її річний бюджет досягав 40 тис. крб., які надходили від менонітської громади кількох колоній.

Олександровська богодільня в колонії Сарата була відкрита в 1865 р. Вона об'єнувала притулок для невиліковуваних хворих і людей похилого віку, лікарню й школу сестер-жалібниць. Керував цією установою місцевий пастор А. Майер та особлива попечительська рада з 8 пасторів навколоїшніх приходів і з 14 обраних впливових осіб колонії. В 1908 р. турботами попечительства було зведені два нових будинки

для богоільні загальною вартістю 17,6 тис. крб., а ще через два роки — спеціальний корпус для амбулаторії та операційного залу, ванних кімнат і кількох палат. Філіал Олександрівської богоільні для утримання людей похилого віку відкрився в колонії Арциз, в якому знаходилися і представники місцевого населення. В лікарні протягом 1865—1891 рр. лікувалися 2130 хворих.

На добровільні пожертвування менонітських громад утримувався Крушанський притулок Гальштадтської округи. В 1911 р. там знаходилися 44 чол. Деякі з них в міру своїх сил брали участь у польових, садових та огорождних роботах і займалися легкими ремеслами. Гроши, виручені від продажу цих виробів, надходили до місцевої каси і використовувалися на потреби хворих. У менонітському притулку сестер-жайлібниць «Марія» щорічно навчалися 15 дівчат, яких потім направляли в лікарні.

Сирітський притулок у колонії Гросвейде був заснований в 1906 р. на кошти приватної особи — колоніста-меноніта А. Гардера. Він продав свою землю в Криму і купив у даному поселенні місце для будівлі, вкладши у цю справу всі свої кошти. В 1912 р. у притулку утримувалися 40 дітей-сиріт. Менонітська громада подавала йому постійну матеріальну допомогу. Протягом перших п'яти років притулок спорудив на власній землі будинок вартістю 12 тис. крб. Засновнику притулку та його родині у справі виховання дітей допомагали 4 сестри-жайлібниці.

Притулки для глухонімих дітей існували в колоніях Тіге (з 1885 р.), Вормс і Пришиб (з 1887 р.). У них навчалися понад 200 дітей. З опублікованого звіту однієї з таких установ у колонії Вормс (Херсонська губ.) видно, що утримувалася вона на кошти місцевого «Товариства для виховання глухонімих дітей», статут якого було затверджено 10 червня 1894 р. Останнє спорудило будинок притулку зі всіма допоміжними службами, витративши при цьому понад 26 тис. крб. Щорічне утримання притулку обходилося понад 10 тис. крб. Це були внески 2 тис. членів названого товариства, одноразові пожертвування колоністів, невеликі субсидії від казни і земства Херсонської губернії та Херсонського земського банку. В 1915 р. у притулку виховувалися 24 хлопчики і 12 дівчаток віком від 9 до 16 років. З часу заснування цього закладу там навчалися 179 дітей. Ті, що закінчили курс, заробляли собі на життя ремеслами, якими вони оволоділи в притулку. Деякі займалися потім сільським господарством, бджолярством, виноробством. Керував притулком пастор Адт. У 1915/16 навчальному році там навчалися 30 учнів. З них — 15 православних, 9 лютеранів, 3 католики і по одному учню вірмено-григоріанського віросповідання, баптист та цдей. Це свідчило про відсутність у німецьких колоніях релігійної та національної нетерпимості.

В Маріїнському училищі глухонімих у колонії Тіге 6 досвідчених педагогів у 1911/12 р. навчали 34 глухонімих дітей.

В колоніях діяли й інші просвітницькі установи, які утримувалися на кошти поселенців. Так, у Гальштадті (перейменованого в роки війни в Молочанськ) діяло «Молочанське товариство сільського господарства», засноване в 1912 р. Відповідно до звіту за 1912/13 р. воно складалося з трьох комісій: рільництва, конярства, скотарства, які активно діяли в своїх галузях.

У тому ж Гальштадті в 1904 р. було засновано «Молочанський відділ імператорського Російського товариства плодівництва». Він набув великого значення і впливу у справі ефективного промислового розвитку плодівництва в безмежних районах степової Росії. Для цього відділ створив показовий сад і розсадник, з якого розповсюджував багато плодових дерев цінних сортів у навколоишні села. Волосний сход відвів під цей сад 15 десятин землі, на якій восени 1915 р. росло 4320 дерев найцінніших сортів. В саду працювали учнями 11 юнаків (7 православних і 4 меноніти), з яких згодом виходили досвідчені садівники. На

кількох виставках у провінціальних містах і Петрограді відділ відзначався високими нагородами — золотими та срібними медалями за експоновані ним плоди і цінні сорти дерев. Він брав активну участь у складанні асортименту для державних розсадників у Новоросійських губерніях⁴⁵.

Як зазначав К. Е. Ліндеман, німецькі колоністи протягом 100—150 років «...перетворили голі і не використовувані тоді степи Новоросії, Криму та Закавказзя в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони разом з тим допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співітчизників служженню вітчизняним ідеалам і широкому благодійництву»⁴⁶.

Вважаємо, що не можна не погодитися з цими справедливими словами, які логічно випливають з наведеного вище фактичного матеріалу. Він свідчить про те, що німецькі колоністи на Україні органічно влиялися в економічне і суспільно-політичне життя нашої країни, сприяючи своєю працею й розумом її просуванню по шляху прогресу.

Вся господарська, громадська і культурна діяльність німецьких колоністів у Росії спростовує й такі невірні твердження, що, мовляв, вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не вступали з ним в тісні контакти і навіть не вчилися його мови. «Все це є також цілковитою неправдою і зловмисною брехнею,— писав К. Е. Ліндеман.— Там, де поселення німців і села російських селян знаходяться в близькому сусістві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Російські й німецькі сім'ї інколи ріднятися через шлюби їх дітей. Багато колоністів дали синам своїм освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її столицях. Багато осіб, які займають високі посади в армії, є також дітьми колоністів-німців. Багато з них прославилися в справах останньої великої війни. Понад 150 тис. молодих людей із сімей поселенців німців бореться проти ворогів у рядах російської армії. При оволодінні Ерзерумом у лютому 1916 р. Кавказькою армією понад 40 % її складу становили німці Південної Росії... Всі чоловіки південних німецьких колоній цілком вільно володіють російською мовою»⁴⁷.

Про цілковиту відсутність релігійної ворожнечі між поселенцями і місцевими жителями свідчить той факт, що в таких німецьких колоніях, як Ландау, Тарутіно, Хортиця, Гальштадт діяли православні храми, а в Олександрівську — часовня, в спорудженні яких брали участь колоністи — лютерани і католики. При цьому вони вносили і пожертвувають. В колонії Ландау німецька громада дала 1 тис. крб. на придбання ділянки з метою спорудження на ній будинку для православного священика. Гальштадтська волосна громада з 1898 р. до 1912 р. субсидувала церковно-приходські школі при місцевій православній церкві кошти на її спорудження і устаткування загалом майже 4 тис. крб. і відвела земельну ділянку для зведення земського училища, заплативши за нього 3 тис. крб.

Вигаданим є і твердження окремих шовіністичних кіл про те, що в Новоросійських губерніях представники німецьких колоністів заволоділи земствами особливо в роки першої світової війни, витіснивши російських людей із складу земських гласних. Однак факти свідчать про інше. Так, в Одеському повіті обиралися всього 36 земських гласних (в тому числі від землевласників 24 гласних — з них 18 дворян і 6 — ні). Селяни із свого середовища обирали 9 осіб, а решта 3 — по одному від Одеси, духовенства й казни. Таким чином, німці могли пройти в земство лише від курії землевласників, тобто від 6 осіб. У 1912 р. німці ста-

⁴⁵ Там же.— С. 182—192.

⁴⁶ Там же.— С. 229.

⁴⁷ Там же.— С. 271, 273.

новили понад 80% з тих, хто прийшов на вибори від курії землевласників-недворян. Абсолютною більшістю було обрано 3 росіянина і 4 німця.

У Катеринославському губернському земстві з 60 осіб усіх гласних лише троє мали німецькі прізвища. З 82 гласних Херсонського губернського земського зібрания тільки 9 осіб були німцями. До Таврійського губернського земського зібрания у 1915 р. входило 49 гласних, з яких лише 6 мали німецьке походження, причому двоє з них були православними.

Коли в роки першої світової війни царський уряд почав відбирати землю у німців-колоністів на півдні України і переселяти їх з південнозахідних губерній країни, відомий письменник і великий гуманіст В. Г. Короленко писав: «Те, що коїться тепер над російськими німцями, є величезною несправедливістю, сліпою, стихійною, шкідливою і ганебною для Росії, якій доведеться довго згадувати її з соромом і болем...». Захист російських німців від «кричущої несправедливості», вважав письменник, є не лише захистом російських німців, а й всієї російської вітчизни від тяжкого докору, готового лягти на неї незмітою плямою»⁴⁸.

Таким чином, німецькі поселенці півдня України, які вважали Росію своєю батьківщиною, брали активну участь в економічному, громадському і культурному житті багатонаціональної Російської імперії, переживаючи з росіянами, українцями та іншими народами і радість творчої праці в мирні часи, і горе в роки воєнного лихоліття, роблячи свій посильний внесок як у всеобщий розвиток країни, так і в захист своєї другої батьківщини на полях воєнних битв. Аналіз історичного шляху німецьких колоній у нашій країні дає підставу стверджувати, що історія німецьких колоністів є невід'ємною частиною історії Росії й України. І ця цікава проблема, ще майже не висвітлена в нашій літературі, чекає своїх об'єктивних дослідників.

Одержано 03.04.90.

Освещаются процессы заселения южных причерноморских и приазовских районов Украины немецкими колонистами. Рассматриваются также вопросы их экономической и социальной жизни в Волынской, Подольской, Киевской, Харьковской и Черниговской губерниях Украины.

⁴⁸ Цит. за: Линдеман К. Э. Указ соч.— С. 2.

Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст.

Висвітлюється маловідома сторінка галицького еміграційного руху. Аналізуються причини масового переселення селян у межі Російської імперії. Розповідається про репресивні заходи австро-угорської поліції щодо втікачів та ставлення до них російського уряду й російської громадськості.

Трудова еміграція галицького селянства бере свій початок у 70-х роках XIX ст. Її напрями і масштаби постійно змінювалися, будучи обумовленими тими чи іншими причинами.

На кінець XIX ст. своїми особливостями виділяється еміграція селянства Східної Галичини на територію Російської держави. З огляду

на існування австро-російської конвенції «Про взаємну видачу дезертирів і безпаспортних» від 5 червня 1815 р. і додаткових статей до неї від 15(27) червня 1822 р. вона мала таємний, недозволений характер. Здійснюючись безперервно протягом другої половини XIX ст., еміграція досягла свого апогею в 90-х роках. Власне у 1892 р. з «благословленного цісарського краю» за три осінніх місяці емігрували понад 6 тис. чол. Всупереч цим фактам апологети австрійських порядків і далі писали про «батьківську турботу цісаря» за долю селянства Галичини, намагаючись пояснити еміграцію галицьких селян в Росію схильністю останніх до «мандрів», інтригами москвофільської партії, агітацією російських прикордонних владей тощо. У дійсності ж таємна еміграція селян у сусідню державу була переконливим свідченням дедалі зростаючого незадоволення населення суспільно-політичною системою, прагнення галицьких українців до возз'єднання з рідним народом в єдиній сім'ї. Це явище недостатньо висвітлене у радянській історіографії і досі. Досить сказати, що в багатотомній «Історії Української РСР» еміграції галицьких селян в Росію присвячено лише кілька рядків¹⁻⁴. Не згадується про неї у таких фундаментальних виданнях, як «Торжество історичної справедливості» та «Історія селянства Української РСР», в монографіях І. І. Компанійця, П. В. Свежинського, В. К. Осечинського.

Напівколоніальний статус Галичини в системі Австро-Угорської імперії з особливою силою позначився на становищі селянських мас. У винятково складних умовах опинилося селянство Галицького Поділля. Звідси в кінці XIX ст. йшов основний потік емігрантів на територію Російської держави, що було зумовлено небувалим земельним голодом, численними феодально-кріпосницькими пережитками, майже повною відсутністю промисловості.

На кінець XIX ст. середня площа земельного наділу на Поділлі становила 3,58 морги^{*}, тобто була найнижчою у Східній Галичині⁵. Разом з тим невелика купка польських магнатів володіла тут майже половиною всіх земельних угідь. У Тернопільському судовому округу 353 великих землевласники мали у своєму розпорядженні 495 996 моргів орної землі, решта населення — 690 467 моргів⁶. Необмеженими володарями цієї прикордонної з Росією території були магнати Дзедушицькі, Голуховські, Боваровські, Абрагамовичі та інші представники найконсервативнішого крила польської реакції в Галичині.

Позбавлений можливості утримувати себе і сім'ю господарюванням на невеличкому клаптику землі, селянин змушений був іти в кабалу до поміщиків і куркулів. Останні, використовуючи в своїх інтересах величезний надлишок робочих рук, жорстоко визискували сільських пролетарів. Так, на Збаражчині в 1892 р. в поміщицьких маєтках збирання озимини закінчилось протягом 3—4 днів, і на кожного заробітчанина припало лише по 14—17 снопів збіжжя⁷⁻⁸. У Скалатському повіті селяни змушені були працювати на панських ланах за 15 снопів⁹. У вільні від польових робіт місяці вони заробляли від 15 до 20 крейцерів на день. Як повідомляли у Галицьке намісництво польські чиновники, «...кілька літ в часі жив навіть кількаморгові господарі, лишаючи своє збіжжя на пні, спішать з домівниками на лан на заробіток, з чого виходить, що економ числить на 300, а являється рано на лани 600—700 ро-

¹⁻⁴ Історія Української РСР : В 8 т.— Т. 3.— К., 1978.— С. 462.

* Морг — одиниця виміру площин, яка дорівнювала 0,57 га.

⁵ D a s z u n s k a - G o l i n s k a Z. Własność rolna w Galicji. — Warszawa, 1900.— S. 125.

⁶ P i a t t T. Wychodźstwo z powiatów podolskich do Rosji w roku 1892.— Kraków, 1892.— S. 23.

⁷⁻⁸ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Львові, ф. 165, оп. 5, спр. 651, арк. 81 (далі — ЦДІА УРСР у Львові).

⁹ Там же.— ф. 146, оп. 4, спр. 2960, арк. 53 зв.

бітників»^{10–11}. До зростання зубожіння широких верств селянства на Поділлі «...певною мірою причинилася пануюча періодично протягом десяти років посуха, внаслідок якої чотири роки підряд були неурожайними»^{12–13}. У такому становищі селянинові, за словами І. Франка, «не лишається нічого іншого, як або на місці гинути з голоду і нужди, або йти світ за очі з надією на кращу долю або й без надії»¹⁴.

Голодні, принижені, гнані безробіттям галицькі селяни з Поділля єдиний порятунок бачили в еміграції. Долаючи опір місцевих властей, вони дедалі частіше таємно переходили на територію Російської держави. У 80-х роках цьому сприяла і внутрішня політика Російського царизму, який штучно створив потребу в робочих руках у прикордонних з Австро-Угорщиною місцевостях.

Ставши на шлях переслідування євреїв, яких тільки на території Подільської губернії проживало 350 тис. чол., цар Олександр III санкціонував цілий ряд актів антисемітського спрямування. Законом від 3 травня 1882 р. євреї позбавлялися прав мати землю, жити й працювати в сільській місцевості, займатися землеробством. Це змусило єврейську бідноту масово емігрувати за кордон^{15–16}. Репресивні заходи у зв'язку з погіршенням відносин між Росією і Німеччиною вживалися царизмом і відносно німецьких колоністів на Поділлі й Волині. Згідно з царськими указами 80-х рр. усі іноземці втрачали право на придбання земельної власності і були змушені продати свої маєтки¹⁷.

Під впливом такого роду подій серед сільського населення Східної Галичини розповсюджувалися чутки, нібито російський цар, вигнавши німецьких колоністів і забравши у них землю, «...казав на іх місце запросити людей з Галичини»¹⁸. Поширювалася також легенда, що, мовляв, наступник австрійського престолу архікнязь Рудольф не помер, російський цар йому «...дав шмат пустої землі і він закликає (галичан) до себе на службу»¹⁹.

Хопаючись за подібного роду розповіді, як утопаючий за соломинку, вбачаючи в них єдину можливість здобути землю, селяни кидали своє нехитре господарство і тікали туди, де їм обіцяли «...по 10 моргів поля, пару худоби і 6 літ не сплачувати податки»²⁰.

Вже в 1885 р. міністерство внутрішніх справ Австро-Угорщини висловило своє незадоволення зростаючим переселенням галицьких селян в Росію і рекомендувало місцевим властям вжити суворих заходів щодо емігрантів. Віденська урядова преса інформувала в той час про таємну еміграцію в Росію з Кам'янецького, Бродівського, Сокальського повітів²¹. З блюзірським закликом до селян «...закуповувати землю в польських дідичів», а не емігрувати виступила романчуківська «Батьківщина»²². Восени 1886 р. підбурювані різного роду розповідями селяни-подоляни масово почали звертатися в повітові старости з вимогами видати документи для переселення в Росію²³. Не знайшовши підтримки від місцевих властей, вони емігрували таємно. Занепокоєння намісництва і дирекції поліції викликала в 1886 р. діяльність в Заразькому повіті Івана Шнудера, Івана Гусака, в Тернопільському — Михайла

^{10–11} Там же, ф. 165, оп. 5, спр. 651, арк. 81.

^{12–13} ЦДІА УРСР у Львові, ф. 165, оп. 5, спр. 651, арк. 22.

¹⁴ Франко І. З приводу еміграції населення // Зібр. творів: В 50 т.—К., 1985.—Т. 44.—Кн. 2.—С. 355.

^{15–16} Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 422, оп. 544, спр. 237, арк. 18 (далі — ЦДІА УРСР).

¹⁷ Ровенський обл. держ. арх., ф. 278, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 2, 38.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2956, арк. 51.

¹⁹ Там же, арк. 77.

²⁰ Там же.

²¹ Діло.—1885.—9 марта.

²² Батьківщина.—1885.—26 трав.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2952, арк. 2 зв.

Книша, які, за даними місцевих поліцейських комісаріатів, намагалися емігрувати самі і підбурювали до еміграції населення²⁴.

Щоб припинити переселення за кордон, поліція вдалася до репресій. У травні 1887 р. був заарештований Іван Гусак. Йому інкримінували, що він не тільки агітував переходити російський кордон, а й при цьому «...висловлювався злочинним способом про особу найяснішого пана, а також про місцеві державні й політичні порядки»²⁵. Однак судовий фарс, розіграний Тернопільським окружним судом, зазнав повного провалу і І. Гусака було звільнено²⁶.

В наступні роки таємна еміграція селян в Росію продовжувала наростати, охоплюючи дедалі більше прикордонних повітів. На жаль, відсутність даних не дає можливості точно встановити чисельність переселенців. Однак правомірно вважати, що вона була досить великою, якщо зважити, що відлуння еміграційного руху на Поділлі докотилося до Західної Галичини. Так, на вимогу рескрипту президії Галицького намісництва повітовий старosta з Бохні повідомляв, що в 1888 р. для тимчасового від'їзду в Росію було видано 490 паспортів, в 1889 — 412, в 1890 — 350. Частина емігрантів назад не повернулася²⁷.

Силкуючись стримати еміграційний потік, розсилаючи на місця різного роду рескрипти, виділ крайовий все частіше почав вимагати від повітових виділів покласти край подібного роду явищам, будь-яким чином припинити діяльність агітаторів²⁸. Подібну позицію, але вже по відношенню до намісництва, займав і віденський уряд. У 1891 р. міністр внутрішніх справ у цілому ряді листів до намісника графа К. Бадені звертав увагу останнього на ряд публікацій в російських газетах, в яких вказувалося на постійне збільшення еміграції галицького населення в Росію. Особливе його занепокоєння викликав факт, що «еміграційна гарячка» охопила не тільки прикордонні повіти, але й віддалені населені пункти, такі як Станіслав, Дрогобич, Самбір²⁹.

Нова хвиля таємного переселення українських селян Східної Галичини в Росію розпочалася в серпні 1892 р. Приводом до цього послужило чергове обмеження царським урядом прав німецьких колоністів на території Волинської губернії і поширення в прикордонних повітах Галичини розповідей про роздачу селянам залишених іноземцями угідь³⁰. Однак слід відзначити, що загалом восени 1892 р. становище в Росії не дуже сприяло еміграції. Так, величезні її простори, в тому числі й Правобережної України, були охоплені епідемією холери³¹. Тому галицькі селяни «...воліли топитися в Збручі, ніж залишатися на місці»³².

Еміграція почалася із Збаразького повіту, звідки в ніч з 3 на 4 серпня 25 жителів села Шили таємно перейшли через кордон в Росію³³. Вже через тиждень залишили повіт понад 1500 селян³⁴. Незабаром про події на Збаражчині заговорило все Поділля. З вуст в уста передавалися слова капітана російських прикордонних військ, який, звертаючись до емігрантів, сказав: «Хочете позбутися панування ляхів і лихварів, то кидайте все і ходіть до нас»³⁵. Поступово еміграційна «гарячка» перекинулася в Скалатський, Золочівський, Тернопільський та інші повіти.

Усе це викликало замішання в урядових колах і в стані польської реакції в Галичині. Виступаючи при відкритті чергової сесії краївого

²⁴ Там же, арк. 2 зв., 4, 10.

²⁵ Там же, арк. 36 зв.

²⁶ Там же, арк. 56.

²⁷ Там же, арк. 72.

²⁸ Там же, арк. 126 зв., 127.

²⁹ Там же, арк. 63.

³⁰ Держ. арх. Ровенської обл., ф. 278, оп. 1, спр. 3, арк. 38.

³¹ Діло.— 1892.— 16 серп.

³² Франко І. З приводу еміграції населення.— С. 353.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2952, арк. 115.

³⁴ Там же, спр. 2954, арк. 1.

³⁵ Там же, арк. 77, 78.

сейму, намісник К. Бадені під тиском громадськості заявив, що однією з причин еміграції є тяжке матеріальне становище селян. Разом з тим на вимогу комісара Підволочиського відділу поліції ним було санкціоновано репресії проти втікачів³⁶. Ще напередодні сесії сейму для з'ясування стану еміграції виділ крайовий делегував до Підволочиська графа Лося і ще кількох чиновників. Разом з ними туди прибув батальйон піхоти з Тернополя³⁷. Поліція посилила також репресії проти так званих агітаторів. По всій Галичині прокотилася хвиля еміграційних судових процесів³⁸. Іван Франко в той час писав: «Юридично беручи, в тих повітах на протяг часу 3—4 тижнів фактично завішено конституцію і заведено стан облоги по всій формі»³⁹.

Незважаючи на заходи уряду, еміграційний рух продовжував наростати. За станом на 29 серпня із Збаразького повіту емігрували 2098 чол.⁴⁰, а вже 2 вересня їх число досягло 2471 чол.⁴¹

Відлуння еміграції в прикордонні докотилося до Бродівського та Перемишлянського повітів. Поодинокі випадки таємного переселення мали місце в Раві, Жовкві та інших містах. Вже на початку вересня 1892 р. величезна маса емігрантів перебувала в російських прикордонних місцевостях. Як повідомляла петербурзька газета «Свет» на 8 вересня тільки в Кременці їх було 1200 чол.⁴², понад 4000 — в Кам'янці-Подільському⁴³. Справжніми колоніями емігрантів стали міста Ямпіль, Старокостянтинів, Вишневець.

З огляду на становище, яке склалося в Подільській і Волинській губерніях у зв'язку з масовим напливом галицьких утікачів, перед складною проблемою опинився і російський уряд, позиція якого на початковому етапі «еміграційної гарячки» 1892 р. була двоістою. З одного боку, російські прикордонники не чинили перешкод галицьким утікачам, з іншого, — ніяких офіційних вказівок з Петербурга щодо переселенців не було. У зв'язку з цим газета «Подольские губернские ведомости» за період із серпня і до кінця 1892 р. не опублікувала жодного повідомлення, пов'язаного з галицькими іммігрантами. Майже аналогічну позицію займала і урядова газета «Правительственный вестник», яка обмежувалася тільки передруками із закордонних газет⁴⁴. Імовірно, що російський уряд, не маючи наміру погіршувати і без того складні відносини з Австро-Угорщиною, вирішив обійти це явище мовчанкою. Зовсім інакше до цього ставилася українська й російська громадськість. Ось що писала про еміграцію одна з харківських газет: «В питанню, як Росія має трактувати еміграцію, двох гадок бути не може. Емігруючі галичани дуже близькі наші браття: не тільки по племені, але й по «вірі» вони такі ж «руssкие» як і ми, для того повинні ми заявити їм найживіше сочувство»⁴⁵.

Не маючи чітко визначеної позиції, як поступати з такою масою емігрантів, російські прикордонні владі запропонували їм «...шукати заробітку або служби», а тим переселенцям, які виявили бажання повернутися на батьківщину, пообіцяли «доставити до кордону»⁴⁶. Опинившись у скрутному становищі, не маючи ніяких засобів до життя, частина втікачів почала реемігрувати в Австро-Угорщину.

У другій половині вересня, коли галицькі урядові кола вважали, що еміграцію вдалося приборкати, вона з новою силою вибухнула в

³⁶ Gazeta Lwowska.— 1892.— 10 wrześ.

³⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2954, арк. 107.

³⁸ Там же, спр. 2953, арк. 4.

³⁹ Франко І. З приводу еміграції населення С. 348.

⁴⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2954, арк. 67.

⁴¹ Там же, спр. 2956, арк. 64.

⁴² Там же, спр. 2958, арк. 34.

⁴³ Там же, спр. 2960, арк. 26.

⁴⁴ Правительственный вестник.— 1892.— 27 авг.

⁴⁵ Діло.— 1892.— 7 верес.

⁴⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2958, арк. 85—86.

Гусятинському, Тернопільському, Борщівському, Заліщицькому, Сокальському повітах. Про заворушення серед селянства в зв'язку з еміграцією інформували виділ крайовий старости Чортківського, Підгаєцького, Бучацького повітів.

Оскільки охорона австро-російського кордону в Галичині була посила військами і жандармерією, потік переселенців хлинув в інших напрямах. 11 жовтня прикордонну полосу в районі Онута і Новоселиці, що на Буковині, з Борщівського повіту перейшли 400 селян⁴⁷, 29 жовтня їх число досягло 1424 чол.⁴⁸ Серед утікачів було чимало військовозобов'язаних, що змусило Галицьке намісництво додатково направити в цей повіт 24 жандарми⁴⁹. Велика кількість піхоти та драгунів була споряджена на кордон з Росією Крайовим управлінням Буковини⁵⁰. Небувалих масштабів набрали репресії. Особливо лютувала польська шляхта, вимагаючи від намісництва застосувати проти емігруючих зброю. Не знайшовши виходу із становища, яке склалося, галицькі урядові кола почали шукати «жертовного козла», на якого можна було б перекласти всю відповідальність за «еміграційну епідемію». Під тиском реакції граф К. Бадені у всіх бідах звинуватив уніатське духовенство. В позиції намісника реакційні кола побачили можливість для посилення нападок на українське селянство, звинувачуючи його в пияцтві, злодійстві та інших смертних гріхах. Зручну для реакції позицію зайняли і так звані «новоерівці» на чолі з Ю. Романчуком. В запиті, поданому на ім'я президента міністрів Австрії, вони однією з головних причин еміграції вважали «політичну агітацію»⁵¹.

Незважаючи на поліцейські заходи урядових кіл, еміграція галицьких селян в Росію продовжувалася до кінця 1892 р. Загалом, згідно із звітом президії намісництва, в 1892 р. з Поділля і суміжних з ним повітів залишилося в еміграції 6111 чол.⁵² Найбільша кількість селян перейшла на територію сусідньої держави із Збаразького (2314 чол.), Борщівського (1729 чол.), Скалатського (665 чол.) і Гусятинського (445 чол.) повітів⁵³. Серед емігрантів, як вказується в архівних документах, більшість була «...челядь скарбова, халупники, безхатні зарібники і кількаморгове мізерацтво»⁵⁴. Правомірно вважати, що ці дані значно занижені в зв'язку з тим, що офіційні кола не були зацікавлені в об'ективному висвітленні розмірів народного лиха.

В 1893 р. еміграційний рух на Поділлі продовжувався. Найбільш масові випадки переходу селян через кордон мали місце в той час в Заліщицькому та Збаразькому повітах⁵⁵. Не припинилася еміграція також із Скалатського та Борщівського повітів.

Такий перебіг справ змусив Габсбургів звернутися по допомогу до Росії. Мабуть власне під тиском уряду Австро-Угорщини російський царизм вжив заходів щодо припинення еміграції з Галичини. В кінці лютого 1893 р. офіційні царські представники заявили, що російський уряд не має наміру роздавати «...ґрунтів емігруючим галицьким селянам» і дозволяє «переходити кордон тільки тим, які ідуть на заробітки і за-безпеченні паспортами»⁵⁶. Водночас російські прикордонники одержали розпорядження діяти стосовно галицьких емігрантів у дусі австро-російської конвенції від 1815 р. На підставі цього документу селян-емігрантів затримували на кордоні і передавали австрійським властям як дизертирів і безпаспортних.

⁴⁷ Там же, спр. 2959, арк. 46.

⁴⁸ Там же, спр. 2962, арк. 26.

⁴⁹ Там же, спр. 2961, арк. 34 зв.

⁵⁰ Діло.— 1892.— 9 жовт.

⁵¹ Там же.— 7 листоп.

⁵² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 165, оп. 5, спр. 625, арк. 35.

⁵³ Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 2968, арк. 27 зв.

⁵⁴ Там же, ф. 165, оп. 5, спр. 651, арк. 79 зв.

⁵⁵ Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 2969, арк. 54.

⁵⁶ Там же, спр. 2971, арк. 95.

Жорстокими заходами двох капіталістичних хижаків еміграційний рух в прикордонних повітах Східної Галичини вдалося придушити.

В кінці 1893 р. у галицьких газетах знову з'явилися повідомлення про наміри селян прикордонних з Росією повітів емігрувати за кордон⁵⁷, що свідчило про глибокі соціальні і національні корні галицької селянської еміграції в Росію.

Еміграційний рух селянства в кінці XIX ст. переконливо довів банкрутство аграрної політики австрійського уряду. Водночас еміграція галицьких селян в Росію стала яскравим протестом проти капіталістичної експлуатації, соціального і національного гноблення.

Одержано 13.08.87.

Освещается малоизвестная страница галицкого эмиграционного движения. Анализируются причины массового переселения крестьян в пределы Российской империи. Рассказывается о репрессивных мерах австро-венгерской полиции относительно беглецов и отношении к ним российского правительства и российской общественности.

⁵⁷ Діло.— 1893.— 13 груд.

* * *

Б. І. Канцелярук (Київ)

**Українські переклади творів В. І. Леніна
в умовах сталінщини**

У статті зроблено спробу на підставі маловідомих джерел з історії перекладу та видання українською мовою творів В. І. Леніна, показати, як мова може стати знаряддям зведення політичних рахунків.

Надзвичайно складні, бурхливі події переживає радянське суспільство, яке опинилося на крутом політичному та економічному зламі. За цих обставин й відбувається пошук нового шляху розвитку, переосмислюється минулий, історичний досвід, йде гостра дискусія навколо ленінської теоретичної спадщини, різних періодів творчості В. І. Леніна тощо.

Що ж, плюралізм є плюралізм, але це не виключає необхідності реалістичного, наукового аналізу. Цьому насамперед мають сприяти самі твори Володимира Ілліча. Незважаючи на те, що на сьогодні ленінських праць видано тисячі назв і мільйонними тиражами, що вони перекладені багатьма мовами народів СРСР і світу (зокрема українською мовою видано 1. 030 книг і брошуру загальним тиражем понад 32 млн. 339 тис. примірників), було б перебільшенням вважати, що ми достатньо знайомі з оригінальними працями Ілліча. Хоча б тому, що досі «копанували» його ідеї за різномасними тлумаченнями та інтерпретаціями інших.

Штучно створених прогалин у сприйманні та розумінні ленінських ідей у нас чимало. Так само, як і в історії перекладів і видань його творів українською мовою, які, траплялося, ставали об'єктом зведення політичних рахунків. Маємо на увазі маловідомі факти з історії перекладів другого зібрання творів В. І. Леніна.

Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою, виходу якого передував чималий і досить складний у багатьох відношеннях організаційний період, було припинене в 1933 р. на 19-му томі (воно перекладалося з другого тридцятитомного російського, причому, плачувалося випустити 27 томів) через наявність у перекладах «націо-

налістичних перекручень». Мотивація досить серйозна і, безперечно, чекає свого об'єктивного висвітлення. Ми ж зазначимо, що однією з вагомих причин припинення цього видання була причетність до нього М. О. Скрипника. Справді, хоч до складу створеної ще в лютому 1924 р. «Особливої комісії при ЦК ВКП(б)», що мала займатися питаннями видання в республіці творів В. І. Леніна і літератури про нього, М. О. Скрипник не входив, проте організацією усієї роботи щодо видання ленінських праць йому довелося займатися фактично з самого початку. Так, 13 квітня він доповідав на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У «про вкрай незадовільний переклад творів Леніна українською мовою внаслідок відсутності українського соціально-економічного словника»¹. Тут же було ухвалено, щоб товариш Скрипник подав до ЦК свої пропозиції про «постановку видання творів Леніна українською мовою». А 11 травня 1924 р. Політбюро вже ухвалило: «Доручити редактування комісії з тт. Затонського, Скрипника, Шумського і Мануїльського (після повернення його на Україну)»². Головним редактором цієї комісії він став дещо пізніше, очевидно, на початку 1925 р., бо в лютому цього року вже було затверджено «помічником головного редактора по виданню зібраний творів Леніна українською мовою»³ т. Ларика (Є. І. Касяненка).

Словом, біля керма цієї справи стояв М. О. Скрипник. Саме завдяки його чудовому організаційному таланту, революційному запалу, прекрасній ерудиції практично з нуля було поставлено перекладацьку справу, сформовано хороший актив фахівців, видано більшість томів першого українського зібрання творів В. І. Леніна. Та, на жаль, то був уже початок тридцятих років, коли розгорнутий наступ на «ворогів народу» йшов по всьому фронту. Не обминув він і «культурний фронт» і, зокрема, «мовознавчий». Щоправда, «придивлятися» до особи М. О. Скрипника та інших членів комісії, що займалася перекладом і редактуванням праць В. І. Леніна, почали значно раніше. Взагалі доля Миколи Олексійовича була незавидною, оскільки він належав до ленінської партійної гвардії, яка у 20—30-х роках фактично винищувалася.

Як відомо, під час розгулу культу особи Сталіна суттєвих деформувань зазнали принципові положення ленінської національної політики. Натомість насаджувалася національна нетерпимість, у теорії заохочувалися догматизм та еклектика, замовчувалася власне історія і культурні надбання цілих народів, заповзятливо пропагувалися і втілювалися «новітні» теорії «злиття» і «асиміляції» націй. У цьому сталінізуючому вирі М. О. Скрипник мужньо відстоював і, по можливості, намагався реалізувати, зокрема, на Україні ленінські настанови щодо національно-культурного відродження. Так, навесні 1918 р. Микола Олексійович справедливо обурився з приводу грубої вихватки Сталіна, який оцінив появу Української радянської республіки як лише «гру у республіку», з якою, мовляв, слід кінчати, і висловив рішучий протест проти такого виступу.

Або, наприклад, відомий виступ М. О. Скрипника на XII з'їзді РКП(б), коли він сміливо й аргументовано захищав ленінську національну політику, відкидаючи домагання Сталіна звести принцип добровільності союзу націй до так званої «автономізації», згідно з якою суверенні радянські республіки мали увійти до складу Російської Федерації на автономних правах.

Кампанія цікування М. О. Скрипника набула розмаху наприкінці 20-х років, коли у пресі дедалі частіше почали з'являтися «критично-викривальні» матеріали з різного приводу. Наприклад, на статтю М. О. Скрипника у газеті «Комуніст» «Навколо оперової будівлі», в

¹ ПА ІПР при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 63.

² Там же, арк. 74 зв.

³ Там же, оп. 7, спр. 47, арк. 51.

якій він справедливо критикував вузьковідомчі інтереси Харківського окрвиконому в питаннях культурного будівництва⁴, вміщено відповідь заступника голови окрвиконому А. Сидорова⁵. Автор, незграбно силкоючись захиstitи «честь мундира», робить на закінчення «логічний» висновок: «Так недогледіти матеріальної бази нової пролетарської культури це не просто помилка, це вже помилка принципіальна». Зрозуміло, що за тих часів окрвиконком не посмів би, не маючи заохочення «згорі», так критикувати члена Політбюро, навіть якби й були підстави. Згодом у тій же газеті з'явився колективний допис, у якому береться «під обстріл» саме відомство, яке очолював М. О. Скрипник, — Народний комісariat освіти УСРР⁶. Лист цей досить цікавий. «Оригінальним» є його початок: «Нема потреби доводити, що клясової ворог всіляко намагається пролізти до пролетарських ВІШ’ів. Ця істина досить відома, і все питання в тому полягає, щоб, по-перше, створити такі обставини, при яких ворожий пролетаріатові елемент не міг би проникати в пролетарські ВІШ’і, і, по-друге, тих, що пролізли так або інакше, своєчасно викривати й нещадно виганяти з ВІШ’ів». З гордістю повідомляється далі, що створена при правлінні Харківського інституту народного господарства комісія для перевірки «соціального складу студентів» уже «викрила і вигнала геть» з інституту «глитаїв і непманів, синів поміщиків та великих царських чиновників (навіть віце-губернаторів)», хоча робота ця нелегка. Її результати були б ще успішнішими, вважають автори листа, якби цій важливій справі не заважала центральна комісія в студентських справах (ЦСК), що функціонує при Наркомосі. Виключені з інституту звертаються із скаргами до ЦСК, яка нерідко анулює рішення правління інституту та його комісії. Така позиція ЦСК пояснюється в листі тим, що «досить відповідальні працівники Наркомосу» з цього при воду говорять: «Що ж ви, товариші, створюєте там погроми? Люди вчилися по 2—3 роки, на них витрачено багато коштів, а ви хочете порозганяти, не використавши». Таким чином, керівник Наркомосу звинувачувався в тому, що чинив опір реалізації настанов партії щодо «очищення» студентства від класово ворожих елементів.

Мали місце й іншого роду безпідставні звинувачення у помилковому розумінні М. О. Скрипником національних питань, зокрема, у проведенні нібито націоналістичної лінії при затвердженні в 1928 р. нового українського правопису, що, буцімто, відбилося і в перекладах праць В. І. Леніна. Так, з нищівною критикою діяльності М. О. Скрипника виступив у 1935 р. Н. Каганович, тодішній директор Інституту мови (в 1937 р. був репресований), у статті «Націоналістичні перекручення в українських перекладах творів Леніна»⁷, що відкривається таким вступом: «Перше видання українського перекладу творів Леніна, що його редактував М. Скрипник, споторене і перекручене націоналістами. Перекладачі-націоналісти з підтримки Скрипника проводили курс на відрубність української мови, на штучне її обмеження, курс на мову німецьких і польських фашистів. Зміст творів Леніна сфальт-сифікований, споторений і брутально перекрученій. У цій «роботі» мовознавці-націоналісти спиралися на формалістичний підхід до перекладу, підхід, що живить буржуазно мовознавчу практику, зокрема, шкідницьку практику українських буржуазних націоналістів»⁸. Які ж фактично докази наводить автор на підтвердження таких тяжких звинувачень? Ось якими прикладами він ілюструє свою позицію. У перекладі ленінської фрази «Будем готовиться к тому, чтобы на всякое покушение сколько-нибудь честной землины царским правительством

⁴ Комуніст.— 1929.— 11 серп.

⁵ Там же.— 5 верес.

⁶ Там же.— 21 верес.

⁷ Мовознавство.— К., 1935.— № 3—4.— С. 9—24.

⁸ Там же.— С. 9.

пролетаріат мог ответити демонстраціями» (Ленін В. І. Соч., изд. 2-е — Т. V. — С. 80) — «Готуюмося до того, щоб на всяку зневагу бодай трохи чесної земщини від царського уряду пролетаріат міг відповісти демонстраціями» (Ленін В. І. Твори. — Харків, 1930. — Т. V. — С. 74). Н. Қаганович вбачає навмисне перекручення тексту. Мотивує він це тим, що російське *поругание* передано відповідником *зневага* в той час, як адекватним є слово *наруга*⁹. Справді, закид слушний, бо *зневага* хоч і стоїть в одному синонімічному ряду, все-таки є відповідником російського *оскорбление* і через це, звичайно, відступає від оригіналу. Отже, фактично — невдалий підбір відповідника, що вплив на точність перекладу. Але де ж тут «націоналістичний підхід»? Так само, як і в іншому випадку, де рецензент наводить ще «яскравіший» приклад? Розглядає він переклад речення «Почему Петербургский комитет не позабился о привлечении рабочих и погубил этим начатое им же предприятие». (Ленін В. І. Соч., изд. 2-е — Т. VII. — С. 40) — «Чому Петербурзький комітет не подбав про те, щоб притягнути робітників і занапастив цим почату від нього справу» (Ленін В. І. Твори. — Харків, 1931. — Т. VII. — С. 32). Н. Қаганович доводить, що тут перекручено зміст оригіналу неправильним перекладом слова *погубил*: «Слід було перекласти *погубив*, бо *занапастив* означає, що дещо зроблено, хоча й дуже погано»¹⁰. Семантика цього слова насправді дещо інша: заподіювати смерть, приводити до загибелі; робити кого-небудь нещасливим, недбайливо ставитися: призводити (когось, щось) до повного занепаду. Отже, у перекладі відповідник підібрано досить точно. Існує й варіант *погубив* у розумінні призвів до загибелі. Тобто, йдеться суто про смак, а не про якесь «перекручення».

Подібних упереджень виступів проти М. О. Скрипника було немало. Щоправда, Н. Қаганович випустив стріли проти нього вже після смерті Миколи Олексійовича. А от А. Хвиля встиг зробити це практично ще за життя М. О. Скрипника, вмістивши в «Більшовику України», № 7—8 за 1933 р. свою статтю «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». Він з «болем» констатує, що в питаннях розвитку української мови виник «загрозливий стан», бо не було реалізовано настанов Сталіна «по лінії творення української культури на мовному фронті», де «українська контрреволюція, прикриваючись національною формою, проводила по суті велику шкідницьку роботу»¹¹. Це виявилося в тому, що «українську мову спрямували на націоналістичні шляхи», у «напрямі ліквідації загальновживаних в українській і російській мові термінів у науковій, технічній термінології»¹². А. Хвиля ілюструє це конкретними прикладами заміни спільніх для російської і української мов слів «відповідниками»: *курсив* — *письмівка*, *сифон* — *духовик*, *секатор* — *витинок*, *екран* — *застава*, *екскаватор* — *копалка*, *контакт* — *дотик*, *штепсель* — *притичка* і т. д. Він доводить, «що й тов. Скрипник по суті виступав проти інтернаціональних термінів, проти їх запровадження в українській мові. Його мотиви досить цікаві. Він вважає, що такі терміни не можна запроваджувати доти, доки не буде створено інтернаціональної мови»¹³. На підтвердження цього А. Хвиля цитує виступ М. Скрипника в УІМЛ 3 травня 1931 р.: «З другого боку, запровадження інтернаціональних термінів замість національних це ще є інтернаціоналізація мови, бо ці терміни це не інтернаціоналізми, а європеїзми; і нам ніяк не личить хворіти на європейську обмеженість. Існують же сотні мільйонів трудящих китайського, індійського й інших народів, які мають інші терміни, інші згуки». Таким чином, робить категоричний висновок А. Хви-

⁹ Там же. — С. 16.

¹⁰ Там же. — С. 17.

¹¹ Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 43.

¹² Там же.

¹³ Там же. — С. 43.

ля, «сховавшись за стіну Індії та Китаю, тов. Скрипник виступав зауважовано проти того, щоб в українську термінологію вносити інтернаціональні — технічні та наукові терміни»¹⁴.

По-перше, автор статті тут плутає слова іншомовного походження з термінами інтернаціональними. По-друге, далі розгортаючи свою «критику», він ще більше заплутується, звинувачуючи М. Скрипника в протилежному: вже у відстоюванні іноземних слів і словотворень при затвердженні в 1928 р. нового українського правопису. Власне, за це найбільше тут і дістается М. Скрипникові.

Взагалі, як відомо, історія з виробленням правопису української мови не проста. Ще в липні 1925 р. при Народному комісаріаті освіти було створено державну комісію для підготовки нового правопису, в основу якого мали бути покладені «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», набутки тогодчасної літературної мови. Наступного року двотисячним тиражем був видрукований проект правопису, який широко обговорювалася громадськістю. У травні 1927 р. цей проект протягом десяти днів обговорювався на конференції з правопису в Раднаркомі УСРР. Найбільше суперечок виникло у питанні про «Правопис чужих слів». Висувалася навіть пропозиція замінити в українській мові кирилицю латинським алфавітом. Однак вона, як і пропозиція М. Скрипника позначати в українській мові звуки «дз» і «дж» відповідно латинськими літерами S і Z, була відхиlena. Проте конференція прийняла рішення, за яким чужомовне «л» в одному випадку слід писати твердим (л, ле, ла, ло, лу), в іншому — м'яким (ль, лє, ля, лъо, лю), залежно від того, з якої мови це слово запозичене, коли і яким чином. Зрозуміло, що таке «удосконалення» правопису було штучним, невиправданим і згодом відкинуте як мовною практикою, так і офіційно. Але справа в тому, що ідея ця належала М. Скрипникові, і завдяки його активній позиції була підтримана і реалізована.

Тут, звичайно, помилка Скрипника очевидна. Але не слід забувати, що це був складний період вироблення української літературної мови. У цьому важливому для суспільного розвитку питанні тоді був певний хаос, свої погляди (нерідко помилкові й часто протилежні) на формування нормативної мови висловлювали й активно відстоювали різноманітні групи інтелігенції та окремі особи, що орієнтувалися, в основному, або на близькість братньої російської мови, або на запозичення із західноєвропейських мов. Обидві позиції, безперечно, були крайніми. До того ж, за розв'язання цього складного в усіх відношнях питання часто бралися люди, наділені повноваженнями влади, а не фахівці, яких було замало і які, звичайно, за тих умов не могли істотно впливати на хід подій. Життя показує, що прихильники обох тенденцій певною мірою помилялися, але тут важливо: хто чим при цьому керувався? Скажімо, М. Скрипник, як нарком освіти республіки і головний редактор перекладів ленінських творів, широко бажаючи найскоріше виробити мовні нормативи, особливо такий важливий лексичний пласт, як суспільно-політичну термінологію, підтримав певну тенденцію, що стало одним з приводів для ідеологічних спекуляцій та його переслідувань.

Наругу сталінського лихоліття не всі терпіли мовчки, хоча таких були одиниці. Серед них — викладач з міста Сум С. Тульський, який у другій половині травня 1933 р. у своему листі до ЦК КП(б)У (копії листа — ЦК ВКП(б) і ВУАН) сміливо виступив проти необґрунтованих звинувачень А. Хвилі на адресу М. Скрипника. Оскільки Хвіля бідкається про «загрозливий стан» українського правопису, до якого його, мовляв, довели шкідницькі дії буржуазних націоналістичних елементів, С. Тульський, нагадуючи, що проект недавно прийнятого но-

¹⁴ Там же.

вого правопису тривалий час обговорювався широкими колами громадськості, затверджувався на правописній конференції «під додглядом представників уряду (Скрипника) і партії», запитує: а де ж тоді був т. Хвилія, який вважає, що все це було суцільним шкідництвом? С. Тульський звертає увагу на те, що українська мова «не є ще цілком стабільна, хоч би відносно». Вона переживає стадію творення, коли власне відшукуються, виробляються правила її унормування, і на цьому етапі, звичайно, трапляються помилки й недоречності. Сама критика Хвилі роботи українських мовних організацій «не авторитетна, не переконлива, не наукова. Тов. Хвилія не розбирається глибоко в питаннях лінгвістичних і тільки політично ковзає поверхнею». Особливо, на думку С. Тульського, він виявив свою некомпетентність у питанні про вживання іноземних термінів, закликаючи безапеляційно вносити до реєстрів українських словників усі ті чужоземні слова, що вже запозичені російською мовою. Тут якраз варто пригадати думку В. І. Леніна, який був проти недоладного і непотрібного вживання чужоземних слів там, де можна обйтися зрозумілим російським словом. То «як тоді треба розуміти посилання т. Хвилі на генеральну лінію партії в питаннях мовних?» — слушно запитує С. Тульський. Чесно відстоюючи істину, він, можливо, не до кінця ще усвідомлював всю небезпеку ідеологічних деформацій сталінщини, однак аргументи його у розвінчанні позиції Хвилі були переконливими.

Звісно, якою могла бути тоді доля цього сміливого листа — заяви. Заступник завідувача культуропропаганди ЦК М. Кіллерог 28 травня 1933 р. передав його секретареві ЦК КП(б)У Косіору з поміткою: «Надсилаю для ознайомлення заяву викладача С. Тульського з м. Суми з приводу вміщеної доповіді т. Хвилі в «Комуністі» від 29. IV. ц. р. в № 113». Відтак лист опинився надовго в архіві.

Об'єктами переслідувань і цькувань виявилися й інші члени комісії, що займалися перекладом і редактуванням праць В. І. Леніна. Зокрема, Анатолій Андрійович Річицький. Якийсь С. Штейн у своїй статті «Дужче вогонь проти фальсифікації історії пролетарської революції на Україні»¹⁵ акцентує увагу на тому місці листа Сталіна «Продеякі питання історії більшовизму», де «вождь» закликає до посилення боротьби «проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично зриваючи з них маски».

«Ця настанова т. Сталіна, — робить висновок С. Штейн, — вимагає нещадно викривати всі і всілякі фальсифікації історії більшовизму, історії пролетарської революції на Україні». І він «зриває маску» з книги «Основи українознавства», точніше, з її редактора А. Річицького, демагогічно (цілком в дусі тих часів) звинувачуючи його в «перекручені найголовніших питань пролетарської революції» на Україні. До речі, подібна критика на адресу А. Річицького вже була не першою, і тому С. Штейна особливо дратує те, що звинувачуваний не кається публічно. Доля цього талановитого публіциста, перекладача і редактора ленінських праць, кандидата в члени ЦК КП(б)У, як відомо, трагічна: у 1933 р він був репресований, а наступного — розстріляний.

Так само безпідставно звинувачувались і Є. Қасяненко, і С. Пилипенко, і С. Вікул, і майже всі ті, хто був причетний до перекладів першого видання творів В. І. Леніна українською мовою, яке саме за «націоналістичні перекручення» в перекладах було завчасно припинене і приречене на забуття, як шкідливе і небезпечне.

Два останні томи першого зібрання ленінських творів — 10-й (перекладач П. Дятлов, редактор С. Вікул) і 23-й (перекладачі П. Кравченко і М. Файбищенко), вийшли відповідно у 1932 р. та 1933 р.

¹⁵ Комуніст.— 1931.— 27 груд.

Тим часом, у червні 1933 р. затверджується новий склад комісії для видання творів В. І. Леніна українською мовою: М. Попов (голова), П. Любченко, В. Затонський, М. Скрипник, М. Кіллерог, А. Сенченко, І. Кулик, С. Трикоз, Є. Касяnenko. З тих, хто готував перше видання, вціліли, як бачимо, лише Микола Скрипник (та й то скоріше формально, бо вже сьомого липня його не стало) та Євген Касяnenko, якому, правда, «поталанило» більше: його заарештували, безпідставно звинувативши в антирадянській діяльності, і засудили до розстрілу у 1937 р.

Майже повністю було оновлено й склад перекладачів, редакторів, коректорів. Цим практично було почато роботу по підготовці матеріалів перекладу нового, «очищеного» від «націоналістичних перекручень» другого зібрання ленінських творів. Наприкінці 1933 р. Партида взважувся в ЦК КП(б)У з проханням дозволити редакторам «українського видання повної збірки творів Леніна» двотижневу відпустку для завершення роботи над перекладами. І вже з 25-го грудня такі відпустки одержали Гуревич, Ігнатенко, Крупеник, Павлов, Скрипченко і Шевцов. А Бітельмахеру, Милославіну і Турону було запропоновано протягом місяця (до 21 січня 1934 р.) закінчити редагування текстів перекладу.

Характерно, що у той період впроваджувалися нові критерії оцінки кадрів, що зводилися в основному до пильного з'ясування їхнього соціального походження та політичної благонадійності. Скажімо, якщо раніше у списках співробітників ДВОУ (Державного видавничого об'єднання України) вказувалися лише прізвища, посади і розміри заробітної плати, то вже, наприклад, 1933 р. з'явилися додаткові графі: національність, соціальний стан, партійність, перебування в інших партіях, парттягнення, робота за основним фахом, стаж роботи у видавництві (окрім до 1930 р. і після нього) тощо.

У травні 1934 р. до складу комісії додатково введено ще З. Ашраф'яна, О. Дзеніса, А. Земляного, А. Хвілю, а в липні — Ф. Беляєва. Підготовка матеріалів перекладу з третього російського видання велася прискореними темпами: вже 1935 р. виходять у світ п'ять томів другого українського видання (7-й, 11-й, 13-й, 16-й і 23-й), а наступного — й решта двадцять чотири томи, причому 5-й, 7-й, 13-й, 14-й, 16-й, 23-й випущено повторними тиражами, 8-й і 17-й теж повторно — у 1937 р.

Тут слід зауважити, що третє, здешевлене російське видання однакове за змістом з другим. Ця обставина, звичайно, значно полегшила справу, оскільки перше українське видання перекладалося з другого російського. Досвід роботи і матеріали перших перекладів, безпепечено, були використані під час підготовки другого видання, що й дала змогу завершити роботу в такі порівняно стислі строки та ще й складом фахівців, які, здебільшого, не мали належного досвіду в цій справі, зате старанно намагалися очистити попередній переклад від «націоналістичних» засмічень.

Між іншим, переклади здійснювалися практично в один проміжок часу, тому шукати істотних відмінностей тут марно, хоча, безумовно, слід відзначити досить позитивний вплив на якість другого перекладу нового українського правопису, що був затверджений 1933 р.

Це важливо підкреслити сьогодні, бо в тридцятих роках, та й значно пізніше, з огляду на зазначені вище причини, вважалося, що першого видання перекладу творів В. І. Леніна взагалі не існує. Натомість фактично ставилося друге. Ось як, наприклад, зазначено в передмові, якою відкривається перший том другого видання: «Зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою друкується за постановою Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Редагування українського перекладу проводила Комісія ЦК КП(б)У по виданню Творів В. І. Леніна. Перше видання Зібрання Творів

В. І. Леніна українською мовою виходить за 3-м російським виданням 1935 р., в яке включено всі найважливіші твори В. І. Леніна. Насамперед — це ряд написаних ним книг, а також брошури, статті, листівки, резолюції, листи, доповіді, промови і т. д.»¹⁶. Отже, фактично на кілька років була вилучена з користування практично вся (на той час) ленінська творча спадщина, видана українською мовою! А ми говоримо про окремі «білі плями» в нашій історії. Не дивно, що сьогодні існує плутанина щодо кількості зібраних творів В. І. Леніна українською мовою. За аналогією з російськими виданнями інколи помилково вважають, що їх теж було п'ять. Насправді їх чотири: перше (переклад з другого російського), друге (переклад з третього російського), третє (переклад з четвертого російського) і четверте (переклад з п'ятого російського).

Історія видань ленінських творів українською мовою нерозривно зв'язана з історією нашого народу, якому має бути повернута історична правда, без фальшивих нашарувань, підфарбувань і вимислів, у тому числі й про долю ленінської ідейної спадщини, виданої українською мовою. Вченням Леніна не просто цікавилися: ним трудячі України завжди захоплювалися, зачитували його брошури, окремі видання праць, намагалися глибше збагнути його думки в зібраних творів, що перекладалися. Проте не завжди мали таку можливість, бо якщо, скажімо, перші томи першого зібрання, яке викликало величезний інтерес серед широких кіл, ще розповсюджувалися по республіці, то вже на початку 30-х років, коли активно почали насаджуватися сталінські «настанови» з питань національного розвитку, фактично це видання було закрите для читачів. І все-таки факт появи його важко переоцінити ще й у тому розумінні, що воно стало хорошим фундаментом для підготовки наступних, досконаліших перекладів ленінських праць.

Крім першого і другого зібрань, у тридцяті роки українською мовою видавалися також окремі ленінські праці, збірники та вибрані твори. Зокрема, побачили світ 224 окремі праці, 57 тематичних збірників. Двічі видавалися вибрані твори В. І. Леніна у 2-х томах, тричі — в шести. Останнє видання (перекладене з російського) особливо привертає увагу тим, що всього два томи його вийшли 1931 р., тобто паралельно з випуском томів першого зібрання творів, а пізніше, у 1935—1936 рр., саме в період виходу другого, «очищеного» зібрання, були видрукувані заново усі шість томів. Не дивно, що історія шеститомника перегукується з історією першого і другого зібрань творів В. І. Леніна. Хоч до підготовки матеріалів перекладу вибраних творів у шести томах було залучено, крім А. Річицького, М. Щербака, Л. Брука, ще й товаришів, які не брали участі в першому зібранні (А. Хвиля, Б. Борев, Р. Левік, М. Рубач), все одно, у зв'язку з «шкідництвом» діяльності тих перших, і це видання було забраковане. А в лютому 1932 р. було затверджено редакційну комісію нового видання вибраних творів у шести томах в складі О. Шліхтера (головний редактор), А. Хвілі та Р. Левіка¹⁷. До речі, цьому складу комісії поталанило ще менше: за винятком А. Хвілі, прізвище останніх двох взагалі не значиться у новому виданні 1935—1936 рр. (його готовували вже інші — А. Земляний, Ф. Беляєв, В. Морозов, А. Хвиля).

Обидва зібрания творів В. І. Леніна, а також вибрані твори у 2-х і 6-ти томах та окремі тематичні збірники видавала комісія ЦК КП(б)У. Протягом багатьох років, починаючи з 1924 р., члени її виконували надзвичайно складну організаційну, підготовчу, редакторську, перекладацьку і видавничу роботу. Склад комісії з різних причин досить часто змінювався. У різні періоди мінялася й сама назва її. Створена вона була рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У від 4 лютого

¹⁶ Ленін В. І. Твори.—К., 1936.—Т. 1.—С. VII.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 87.

го 1924 р. як «Комісія при ЦК КП(б)У, що відає питаннями видання творів В. І. Леніна та книг про В. І. Леніна». З 1926 р. вона називалася «Комісія при ЦК КП(б)У для редагування українських перекладів творів Леніна»; наступного року — вже «Комісія ЦК КП(б)У по редагуванню українських перекладів творів Леніна»; в 1928 р. — «Комісія ЦК КП(б)У для редагування українських перекладів творів Леніна»; через рік — «Комісія ЦК КП(б)У в справі редагування українських перекладів творів Леніна»; у 1934 р. — «Комісія ЦК КП(б)У по виданню творів Леніна українською мовою». Своє функціонування вона припинила десь у 1937 р., бо з цього часу ленінські твори українською мовою вже почав випускати Партивидав, згодом — Держполтвидав УРСР, Український філіал Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК КП(б)У, в якому було створено сектор перекладів.

Справа, звичайно, не в окремих змінах у назві комісії. Її офіційний склад, спільно з численним активом перекладачів, редакторів, коректорів, працівників поліграфічних підприємств, незважаючи на відомі труднощі двадцятих років, на лихоліття сталінських репресій, робив усе можливе, щоб трудящі України мали змогу користуватися ленінською теоретичною спадщиною своєю рідною мовою. На жаль, нав'язана, суворо регламентована система догматичного сприймання його вчення призвела до того, що ми творчо не засвоїли спадщину Ілліча, не знаємо справжньої історії його життя та боротьби, а також видання його творів. Через те все помітнішою прикметою, все необхіднішою потребою сьогодення стає повернення до справжнього Леніна, до криниці його мудрості, до його діалектичної методології в оцінці реального життя та прийняття відповідальних доленосних рішень.

Одержано 15.03.90

В статье делается попытка на основе малоизвестных источников по истории перевода и издания на украинском языке произведений В. И. Ленина показать, как язык может стать орудием сведения политических счетов.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ю. В. Афонін (Київ)

Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р.

Про становлення й розвиток південної монополістичної групи буржуазії та економічні й суспільно-політичні аспекти її діяльності протягом 1917 р. у Донбасі йдеється в даній замітці.

Вивченю становища російської буржуазії й окремих її загонів у 1917 р. в радянській історіографії присвячено праці П. В. Волобуєва, Л. Е. Шепелєва, В. Я. Лаверичева, А. П. Гриценко та ін.¹ Незважаючи на певні успіхи у висвітленні даної проблеми, вона потребує всеобщого обговорення, докладного аналізу й дальших зусиль дослідників. У пропонованій замітці йдеється про одну з наймогутніших монополістичних груп буржуазії — південну, економічні інтереси якої зосереджувалися головним чином на Лівобережній Україні.

В середовищі змінілої у період імперіалізму російської буржуазії, складовими частинами якої були, поряд з південною, петроградська, московська та уральська монополістичні групи, головну роль відігравала невелика за чисельністю група найбільших акціонерів, фінансових і торговельно-промислових діячів. Найвпливовішим її загоном була промислова буржуазія (її кількість на Україні ледь перевищувала 14 тис. чол.). Ядром її були 2079 найбільших капіталістів — переважно вуглепромисловців й гірничопідприємців, яким належало $\frac{2}{3}$ основного капіталу, 11 тис. підприємств (річний прибуток кожного з них перевищував 10 тис. крб.).²

Донецький басейн, який в адміністративному плані не становив собою єдиного цілого (територіально він охоплював східні повіти Катеринославської та південні повіти Харківської губерній, а також західні округи Області Війська Донського), став на той час головною паливно-металургійною базою країни: в 1917 р. на нього припадало 87% загальноросійського видобутку вугілля, 70% — виплавки чавуну, 57 — сталі, 41 — прокату, понад 90% виробництва коксу, понад 60% — соди й ртуті³. Отже, економічний потенціал цього району країни був дуже високим.

Не вдаючись до докладної характеристики економіки Донбасу, виділимо лише ті її особливості, які справили значний вплив на формування монополістичної буржуазії цього району. По-перше, монополізація провідних галузей промисловості басейну стала можливою завдяки посиленому приплыву іноземного капіталу. До 1917 р. у вугільній індустрії Донбасу було вкладено 118,6 млн. крб. (75% усіх іноземних капіталовкладень у цю галузь промисловості по країні). При

¹ Волобуев П. В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 году.—М., 1964.—359 с.; Шепелев Л. Е. Экономическая программа крупной промышленной буржуазии в 1917 г. // Рабочий класс России, его союзники и политические противники в 1917 году.—Л., 1989.—328 с.; Лаверичев В. Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России.—М., 1988.—355 с.; Гриценко А. П. Антиробітнича діяльність контрреволюційної буржуазії на Україні у 1917 р. // У боротьби за Жовтень.—К., 1981.—213 с. та ін.

² Історія Української РСР.—К., 1977.—Т. 5.—С. 15; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.—К., 1987.—С. 70.

³ Статистический сборник за 1913—1917 гг. // Труды ЦСУ СССР.—М., 1921.—Т. 7.—Вып. 1.—С. 75—78; Бюллетени Харківського коммерческого інститута.—1917.—№ 9—10.—С. 4—5.—Підрахунки автора.

цьому на частку французьких акціонерів припадало 69,2% усіх вкладень, бельгійських — 20, швейцарських — 4,3, англійських — 3,5, німецьких — 2,8, італійських — 0,2%⁴. Іноземні інвестиції в металургію басейну становили 195,1 млн. крб. (73% від загальної кількості у цій галузі). І знову-таки більша їх частина належала французьким підприємцям — 57%, а також бельгійським — 32, німецьким — 8,3, англійським — 2,7%⁵. Однак посиленій приплів зарубіжного капіталу не привів до напівколоніального становища цього району та утворення іноземних анклавів у його економіці. Даний процес в Донбасі, як і в цілому по країні, супроводжувався зрошенням цього капіталу з вітчизняним, хоча останній і перебував при цьому у підлеглому становищі.

Це позначилося на національному складі монополістичної буржуазії Донбасу, де провідні позиції зайняли іноземці й російські піддані (П. Тікстон, П. Дарсі, Д. Юз, І. Гартман та ін.), а також російські промисловці (М. фон Дітмар, О. Фенін, М. Авдаков, Я. Прядкін, В. Соколов), на відміну від ще не змінілих українських підприємців (М. Скорута, Г. Гребінь й ін.).

По-друге, особливістю важкої індустрії Донбасу було поширене комбінування металургійних підприємств з вугільними, коксовими, заливорудними, хімічними. Подібні комбінати виявилися набагато рентабельнішими, прибутковішими і вигіднішими у господарському відношенні. Процес комбінування виробництва розвивався тут таким чином, що ключові позиції (як базові підприємства) займали не кам'яновугільні, а металургійні або машинобудівні заводи, більша частина з яких мала власні шахти або орендувала їх. Це в свою чергу дещо посилило вплив частини заводчиків, які суперничали з вуглепромисловцями в боротьбі за донбаські надра й вигідніші умови збути палива⁶.

Однак слід зауважити, що значна частина металургійних підприємств та переважна більшість шахт (960) були розташовані на орендованих у земельних власників ділянках. Площа землі, яка за орендними договорами перебувала в розробці у цих підприємств, на початку 1916 р. становила 97,6 тис. десятин⁷. В умовах посилення інфляції, а також фінансової й продовольчої кризи, що загострилася восени 1917 р., відносини між землевласниками і монополістичною буржуазією неминуче мали погіршуватися. Вже на початку жовтня гірничопідприємці звернулися до міністерства торгівлі та промисловості з вимогою терміново прийняти розроблений ними законопроект про заборону власникам надр, які здавалися в оренду, висувати вимоги про припинення робіт і знесення виробничого обладнання після закінчення строку останньої. Цей законопроект, який фактично не дозволяв землевласникам висовувати найвигідніші для них умови продовження орендних договорів, був незабаром затверджений Тимчасовим урядом⁸.

По-третє, монополістична буржуазія Донбасу ще напередодні першої світової війни наштовхнулася на досить відчутну протидію в економічній сфері з боку немонополістичної частини буржуазії, що спричиняло загострення конкурентної боротьби між ними. Так, у 1913 р. співвідношення продукції, що вивозилася на ринок «Продвугіллям» та немонополізованими підприємствами, було майже однаковим: частка цього картелю становила в ній 53%, великих аутсайдерів — 34%, а

⁴ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна.— М., 1955.— С. 150.

⁵ Оль И. В. Иностранные капиталы в России.— Пг., 1922.— С. 8, 12—19, 82, 101—102. Підрахунки автора.

⁶ Див.: Лаверичев В. Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России.— М., 1988.— С. 195—196.

⁷ Горнозаводское дело.— 1917.— № 26—27.— С. 16 054.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7743, оп. 1, спр. 128, арк. 2.

середніх та дрібних — 13%⁹. Підприємства «Продамету» до 1914 р. виробляли 81% відповідної готової продукції, але збут металовиробів був охоплений ними тільки на 25%. Монополісти півдня в зв'язку з цим небезпішно застосовували різноманітні заходи, які були спрямовані на ослаблення конкурентоздатності позасиндикатних підприємств¹⁰.

Слід також підкреслити ще одну досить важливу обставину, яка позначилася на становищі монополістичної буржуазії Донбасу. Вона полягає в тому, що наймогутніші керівні кола цієї групи монополістів майже постійно перебували поза межами басейну — в губернських та столичних центрах (Харкові, Катеринославі, Петрограді, Москві) або за кордоном. Безпосередньо ж у Донбасі знаходилися її менш провідні ланки — адміністративно-управлінський, технічний персонал тощо. Ця обставина певною мірою обмежувала можливості даної монополістичної групи у справі контролю за соціально-економічною ситуацією у цьому важливому районі країни.

Висвітлюючи становище розглядуваної монополістичної групи, необхідно також враховувати істотний вплив на нього ряду факторів, зумовлених першою світовою війною. У зв'язку з новою економічною кон'юнктурою, переходом вугільних та металургійних підприємств на воєнні рейки, посилилося державне втручання в їхню роботу. Його форми були різноманітними, починаючи від суперечності між окремими катеринськими та харківськими підприємствами, а закінчуючи проведеним політикою примусового синдикування, зрошенням державних органів з апаратом управління монополій. Так, створена на початку війни Особлива нарада з палива тільки розподіляла вугілля між окремими категоріями споживачів, не втручаючись у справу виробництва й нормування цін на нього^{*}. Про слабкість цього державного органу свідчить той факт, що він лише в виняткових випадках мав право проводити реквізицію мінерального палива для залізниць, флоту та деяких інших споживачів. Наприклад, у 1916 р. в Донбасі ним було реквізовано тільки 42 млн. пудів вугілля, тобто 2% від його видобутку за рік, до того ж практично за ринковою ціною¹¹.

Значно ширшу владу в цій справі мав створений у 1915 р. при міністерстві шляхів сполучення Головний комітет по розподілу палива, в підпорядкування якого потрапив Харківський вугільний комітет (цей орган виконував реєстраційно-розподільчі функції безпосередньо у Донбасі) та його місцеві комісії з участю представників ради з'їздів гірничопромисловців півдня Росії. Однак, незважаючи на певне розширення функцій цих установ, які намагалися методами казенно-бюрократичних регламентацій удосконалити існуючі розподільчі відносини, фінансово-економічна могутність монополістичної буржуазії Донбасу не була хоч якоюсь мірою ослаблена. Проте при цьому відбувалося перегрупування сил усередині неї самої, видозмінюючися форми монополістичних організацій, особливо у вугільній галузі.

Зовні ці зміни виявлялися в поступовому ослабленні, а потім і припиненні діяльності «Продвугілля» (його очолювали Е. Грюнер, П. Думер, М. Авдаков, М. фон Дітмар). Це пояснюється тим, що ця група монополістів вугільної промисловості була недостатньо сильною й не володіла засобами для того, щоб без державної допомоги включити до свого синдикату підприємства, пов'язані через вертикальне ком-

⁹ Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века.— М., 1953.— С. 95.

¹⁰ Див.: Там же.— С. 66, 122—124.

^{*} Згідно із законом від 17 серпня 1915 р. справу мобілізації народного господарства на потреби війни очолили 4 Особливі наради (з палива, перевезень, продовольства, оборони; остання займала провідні позиції), які офіційно стали найвищими державними установами, непідвідомчими іншим органам і особам.

¹¹ Погребинский А. П. Государственно-монополистический капитализм в России.— М., 1959.— С. 125.

бінування з монополістами інших галузей індустрії¹². До того ж розширення урядових регламентацій у справі розподілу вугілля здійснювалося за повного ігнорування управлінського апарату «Продвугілля», що підривало його авторитет та обмежувало функції. Остаточно позиції останнього були різко ослаблені в ході обговорення влітку 1916 р. проекту примусово створюваного синдикату «Центровугілля», згідно з яким передбачалося зосередження всієї торгівлі донецьким паливом у руках монопольно діючого органу, що мав складатися лише з найбільших углегромисловців, хоча й під контролем представників держави. Цей проект, який відображав вузькокорисливі цілі великих гірничопідприємств і нехтував інтересами середніх та дрібних промисловців цієї галузі, а також металозаводчиків, був провалений зусиллями «Продамету», більшістю товариств заводчиків і фабрикантів та представників військово-промислових комітетів (за його здійснення виступили лише «Продвугілля» і Головне управління справами спадкоємців П. Харитоненка)¹³. Врешті-решт «Продвугілля», ослаблене до того ж ще і внутрішніми суперечностями між різномірними його членами, для яких єдина комерційна організація стала невигідною, змушене було припинити своє існування. Повідомлення в січні 1915 р. «Петроградських ведомостей» про те, що ведуться переговори про відновлення діяльності «Продвугілля» на нових умовах, так і залишилося чуткою¹⁴.

Проте за роки першої світової війни підвищився авторитет «Продамету», відбулося зрошення його апарату з державним. Формально синдикат не приймав ніяких замовлень на метал, які йшли через Металургійний Комітет. Але фактично останній їх лише «дозволяв», розподілом же займався перший. Після реорганізації цього комітету влітку 1916 р. до вже працюючих там керівників «Продамету» П. Тікстона та О. Гливиця був підключений увесь реєстраційно-розподільчий апарат синдикату, який одержав підтримку впливових урядових кіл.

Після Лютневої революції значного поширення набуло створення підприємницьких спілок в окремих галузях виробництва, які об'єднували монополістичні кола великої та середньої буржуазії. На півдні Росії винikли, зокрема, Рада приватних залізниць, Спілка представників металургійної та залізоробної промисловості (очолювали її П. Тікстон, П. Дарсі), Спілка рудної промисловості (П. Дарсі, К. Попов, О. Свицин)¹⁵.

У вугільній промисловості Донбасу в 1917 р. винikли три підприємницькі спілки. Спочатку була створена Спілка гірничопromисловців, яка об'єднала найбільші кам'яновугільні підприємства з річним видобутком 80 млн. пудів вугілля, що становило майже половину всього його видобутку у басейні. Потім середні та дрібні углегромисловці, які не захотіли увійти до цієї спілки, заснували свою, окрім спілку, відому під назвою Другої Вуглеспілки, або Гірничоспілки. Нарешті, в серпні 1917 р. була заснована спілка антрацитових підприємств Донбасу — Антрацитоспілка, в яку об'єдналися 84 підприємства цієї галузі¹⁶.

Однак слід підкреслити, що фактичним господарем у вугільній промисловості басейну до листопада 1917 р. була Рада з'їздів гірничопromисловців півдня Росії (заснована в 1892 р., очолювали її М. фон Дітмар, О. Фенін, М. Базькевич, Б. Соколов, О. Рутченко). Вона була своєрідним «парламентом» гірничопromисловців Донбасу з властивими йому публічно-правовими, координуючими та організаційними рисами.

¹² Див.: Лаверичев В. Я. Указ. соч.— С. 195.

¹³ Лаверичев В. Я. Российская буржуазия и принудительное синдикация // История СССР.— 1988.— № 6.— С. 146—147.

¹⁴ Голиков П. Г. Русские газеты о монополизации отечественной промышленности в годы первой мировой войны // История СССР.— 1987.— № 1.— С. 155.

¹⁵ Волобуев П. В. Указ. соч.— С. 73.

¹⁶ Харк. обл. держ. арх., ф. Р-891, оп. 1, спр. 40, арк. 2—4 (далі — ХОДА).

Хоча формально її функції зводилися лише до розробки загальних умов розвитку вугільної індустрії басейну, фактично цей орган, у якому сильними були позиції вихідців з «Продвугілля», контролював розподіл більшої частини мінерального палива. До того ж для членів великих капіталістичних корпорацій короткочасна одноразова угода в рамках Ради з'їздів була зручнішою формою підприємницької діяльності, ніж монополістичний союз типу синдикату або картелю.

Про зростання ролі й впливу Ради з'їздів гірничопромисловців півдня Росії красномовно свідчать такі факти. Так, цей орган, який формально не мав жодних прав розподільчої влади, у січні 1917 р. розмістив між донецькими підприємцями замовлення на 200 млн. пудів вугілля для потреб залізничного відомства, хоча значну кількість його було вже відпродано іншим споживачам навіть за вищими цінами¹⁷. Крім того, Рада з'їздів мала понад 200 своїх представників у 28 (!) різноманітних державних, громадських і підприємницьких організаціях, що діяли протягом 1917 р., де вона відстоювала інтереси гірничопромислової частини буржуазії Донбасу¹⁸.

Державне втручання в економіку цього району з боку Тимчасового уряду в умовах складної політичної й господарської ситуації мало непослідовний та нерішучий характер. 18 березня 1917 р. він затвердив положення про Тимчасовий комітет Донецького басейну, головою якого був призначений М. Чернишов. Цей орган був створений з метою координації дій уповноважених голів Особливих нарад з палива, перевезень, продовольства і оборони. Однак розпорядчі функції його були слабкими, а адміністративно-правові — ще слабшими. Це підтвердила нездатність цього органу провести облік запасів палива, розв'язати тривалий виробничий конфлікт між шахтарями й гірничопромисловцями басейну.

Впровадження Тимчасовим урядом у серпні 1917 р. державної монополії на торгівлю донецьким вугіллям, яка здійснювалася «Монопаливом» на чолі з головним уповноваженим по паливу Донбасу, виявилося непідготовленим і паліативним заходом, який не привів до встановлення дійсного контролю з боку держави за розподілом вугілля. Монополія не знищила існуючі звязки між виробниками й споживачами палива. Запровадження її було погано підготовлено як з організаційного та планового, так і з фінансового боку. Банки ж фактично ухилилися від фінансування цієї монополії через недовіру до кредитоспроможності держави, інфляцію й падіння курсу карбованця. Тимчасовий уряд зміг асигнувати вуглепромисловцям тільки 23 млн. карбованців у формі короткострокових позичок, а також дещо збільшити надбавки до реквізиційних (закупочних) цін на вугілля¹⁹. Через хронічне невистачання наявних коштів «Монопаливо» видавало для оплачування нарядів на паливо замість грошей особливі шестимісячні посвідчення і незабаром стало банкрутом²⁰. Протягом своєї нетривалої діяльності (із серпня 1917 р. по січень 1918 р.) «Монопаливо» заборгувало підприємцям Донбасу 192 млн. крб. Водночас йому теж заборгували: 140 млн. крб.— залізничники та 50 млн. крб.— металургійні заводи²¹. В цілому ж ця монополія на торгівлю донецьким паливом не дала значних результатів, оскільки вона не стала складовою частиною системи регулювання економіки країни й не була підтримана впливовими колами торговельно-фінансової буржуазії.

¹⁷ Лаверичев В. Я. Указ. соч.— С. 196.

¹⁸ ХОДА, ф. Р-891, оп. 1, спр. 17, арк. 39—43. Підрахунки автора (тут міститься поіменний список представників Ради з'їздів у вказаних 28 організаціях).

¹⁹ Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства.— Л., 1929.— С. 72—73.

²⁰ ХОДА, ф. 1458, оп. 1, спр. 24, арк. 28—29а.

²¹ Неманов Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 г.— 4 февраля 1919 г.).— Київ, 1919.— С. 140.

Дальше згуртування торговельно-промислових кіл монополістичної буржуазії відбувалося також у ході створення мережі її територіальних об'єднань — товариства заводчиків і фабрикантів (ТЗіФ). У Донбасі діяли чотири такі товариства — Катеринославське, Харківське, Ростовське й Луганське. Найбільшим з них було Катеринославське, яке ще до Лютневої революції об'єднувало 91 підприємство, а у серпні 1917 р.— вже близько 200, на яких працювало понад 75 тис. робітників (його очолювали О. Герман, О. Белявський, В. Піцкен) ²². Цікаво, що до складу цього товариства не увійшли тільки металургійні підприємства Катеринославської губернії. Харківське ТЗіФ, хоч і було створене тільки після Лютневої революції, але вже до серпня 1917 р. об'єднувало 150 підприємств, на яких працювало близько 100 тис. робітників (його очолювали М. Геш, І. Блеккі) ²³. Названі великі ТЗіФ ввійшли до складу створеної в серпні 1917 р. Всеросійської Спілки товариств заводчиків та фабрикантів, яка восени вже об'єднувала 19 районних товариств із загальною кількістю робітників понад 1,5 млн. чол.²⁴ Керівні діячі Всеросійської Спілки ТЗіФ здійснювали тиск на Тимчасовий уряд, звинувачуючи його у проведенні нібито антимонополістичної політики, й намагалися об'єднати зусилля різноманітних груп буржуазії для спільноти антиробітничої, контрреволюційної діяльності.

Після Лютневої революції галузеві й територіальні об'єднання підприємців Донбасу вирішили за необхідне організувати у Харкові постійне бюро з метою координації своїх дій. До його складу ввійшли «Вуглеспілка», «Антрацитоспілка», Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії, Спілка представників металургійної та залізоробної промисловості, Катеринославське, Харківське і Ростовське товариства заводчиків та фабрикантів. Як повідомлялося, метою створення цього бюро було «вирівнювання промислового фронту, ...прагнення створити можливість прийняття примусового способу дотримання заводчиками спільніх постанов» ²⁵. Справжні ж цілі бюро полягали у намаганні створити єдиний фронт монополістичної буржуазії цього району для збереження й зміцнення свого економічного і політичного панування.

В політичному відношенні південна монополістична група буржуазії була досить пасивною, консервативною та відверто контрреволюційною. У березні 1917 р., після улесливих привітань на адресу Державної Думи й особисто М. Родзянка, гірничопромисловці Донбасу закликали «облишити зброю політичної боротьби і взяти в руки засоби мирної економічної, промислової діяльності» ²⁶. На актуальне запитання політичного життя, чи повинні торговці та промисловці країни створити свою власну партію, гірничопромисловці Донбасу відповідали таким чином: «Торговельно-промисловий клас Росії повинен мати свою програму, але ...відстоювати її він має шляхом блокування з іншими партіями, найчастіше з партією народної свободи, але не лише з цією партією» ²⁷.

Партія кадетів до серпня 1917 р. організувала 7 своїх обласних комітетів, у тому числі 4 на Україні — київський, одеський, харківський, ростовський (крайовий) ²⁸. У Донбасі малочисельні комітети цієї партії були створені навесні й у літку 1917 р. в Луганську, Куп'янську, Маріуполі, Олександрівську, Бахмуті, Боходухові та інших населених пунктах. Усього тут діяло понад 20 місцевих осередків кадетської партії ²⁹.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 63, арк. 26.

²³ Там же.— арк. 27.

²⁴ Известия Всероссийского Союза обществ заводчиков и фабрикантов.— 1917.— № 10—11.

²⁵ Вестник Екатеринославского общества заводчиков и фабрикантов.— 1917.— № 25.

²⁶ Горнозаводское дело.— 1917.— № 10.— С. 15 453.

²⁷ Горнозаводское дело.— 1917.— № 11—12.— С. 15 510.

²⁸ Вестник партии народной свободы.— 1917.— № 14—16.— С. 29.

²⁹ Там же.— № 3.— С. 18—20; № 14—16.— С. 28—29. Підрахунки автора.

Чисельність кадетських організацій на Україні влітку 1917 р. становила приблизно 5—6 тис. чол., а до кінця року зросла до 8—10 тис. чол.³⁰ При цьому у Донбасі знаходилося не більше половини всіх членів цієї партії. Нечисленність кадетських організацій тут пояснюється такими причинами. Насамперед це було пов'язано з тим, що в цьому пролетарському центрі країни (в 1917 р. з майже чотиримільйонного населення Донбасу 28% становив пролетаріат — це у 3 рази більше, ніж в середньому по Україні) були дуже несприятливі умови для діяльності цієї партії буржуазного напряму. В робітничому середовищі саме слово «кадет» вживалося майже як брутальне. Крім того, торговельно-промислова буржуазія, зокрема її південна монополістична група, відзначалася дуже слабкою політичною активністю. Про це свідчить вислів одного з її лідерів у Донбасі М. фон Дітмар, який на початку 1918 р. змушений був визнати: «Основний гріх нашої буржуазії, й особливо, торговельно-промислового класу, — ухилення від участі у політичному житті країни, чому і сталося, що, незважаючи на нашу матеріальну силу, моральна наша сила була невелика, а політична — дозвінлювала нулью»³¹.

Нарешті, популярність та вплив кадетів на Україні, в тому числі і в Донбасі, значною мірою обмежувалися їх різко негативним ставленням до справедливих вимог українського народу з національного питання (вони не пішли далі формального визнання принципу обласної автономії України на своєму IX з'їзді у липні 1917 р.). Показовою в цьому відношенні є позиція кадетів щодо пакету вимог Центральної ради Тимчасовому урядові по розширенню національних прав України, які В. І. Ленін оцінював як «найскромніші і найзаконніші»³². Навіть після того, як в липні 1917 р. Центральна рада була визнана Тимчасовим урядом крайовою владою у межах 5 губерній України (ІІ Універсал Ради), кадети вимагали перегляду та скасування цього революційного, на їхню думку, акту і не визнавали Раду національним парламентом, вважаючи її лише органом дорадчого характеру³³. Внаслідок цих, а також інших причин і восени 1917 р. не трапилося зближення кадетів з Центральною радою, яка поступово переходила на контрреволюційні позиції. Тільки у вересні 1917 р. кадети делегували своїх представників до ради, а вже на початку жовтня, після заяви Генерального секретаріату про скликання Українських Установчих зборів, вони одразу вийшли з її складу.

Крім того, слід також враховувати важливість соціальної бази кадетської партії, яка полягала у тому, що безпосередньо за нею не стояло жодне з угруповань російської буржуазії, а за своїм складом це була майже на 90% партія інтелігентів³⁴.

Сила буржуазії певною мірою залежала ще і від того, наскільки ефективними засобами впливу на народні маси вона володіла. У переважно дрібнобуржуазній країні, якою була на той час Росія, головний напрям цього впливу спрямовувався на дрібнобуржуазні маси й партії, несвідомість та хитання яких буржуазія могла використовувати у своїх інтересах. Однак у Донбасі можливості монополістичної буржуазії або кадетів впливати на дрібнобуржуазні партії дуже обмежувалися тим, що тут протягом 1917 р. досить сильними були позиції лівих есерів, меншовиків-інтернаціоналістів, лівої частини українських соціалістів-революціонерів, тобто тих сил, які виступали проти будь-якої коаліції з буржуазією.

³⁰ Гамрецький Ю. М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Укр. іст. журн.— 1987.— № 11.— С. 77—78.

³¹ Горнозаводське дело.— 1918.— № 7—8.— С. 16 555.

³² Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 278.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 523, оп. 2, спр. 24, арк. 2—8.

³⁴ Докладніше див.: Аврех А. Я. Русский буржуазний либералізм: особенности исторического развития // Вопр. истории.— 1989.— № 2.— С. 23—25.

Деякі уявлення про ступінь впливу кадетів і монополістичної буржуазії Донбасу на маси дають результати виборів, проведених у літку 1917 р. до міських дум, а також наприкінці року — до Всеросійських Українських Установчих зборів. Так, підсумки муніципальних виборів у 13 великих містах України, в тому числі у 9 — на Донбасі, де більшовики виступили з окремими списками у боротьбі проти кадетів, були такими: більшовики провели тут 15% від загальної кількості думських гласних, кадети та монархічні групи — 9,4%, а есери — 21,8%³⁵. В цілому ж в результаті цих виборів кадети, які виставляли свої списки у 32 містах України, у жодному з них не дістали більшості голосів виборців.

В ході виборів до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. по Харківському виборчому округу більшовики здобули 10,5% голосів виборців (по м. Харкову — 27,8%), кадети — 5,3% (по місту — 25,2%), список торговельно-промислової буржуазії — 0,6% (по місту — 0,7%), а більше за всіх — блок російських й українських есерів — 72,8% (по місту — 12,7%)³⁶. Аналогічні вибори по Катеринославському виборчому округу принесли такі результати: більшовики дістали 17,9% всіх голосів виборців, кадети — 2,3%, блок національних дрібнобуржуазних партій — 48,5%³⁷.

Незначну кількість голосів одержали кадети і в ході виборів до Українських Установчих зборів у грудні 1917 р.— січні 1918 р. Так, по Катеринославському виборчому округу вони дістали всього 6366 голосів виборців (1%), у тому числі в Катеринославі — 2274, Луганську — 741, Маріуполі — 499, Юзівці — 241, Бахмуті — 87. Більшовики одержали 156,6 тис. голосів (25%), а блок українських есерів та «Селянської спілки» — 348,6 тис. (56%)³⁸. Отже, наведені дані наочно показують, що наприкінці 1917 р. у Донбасі вплив кадетів на маси неухильно зменшувався, й фактично вони опинилися в політичній ізоляції від широких верств народу.

Яким же чином будувалися стосунки між кадетами та монополістичною буржуазією у Донбасі? Перш за все партія кадетів підтримувала південну монополістичну групу буржуазії у її намаганні обмежити втручання Тимчасового уряду в економічну сферу. Так, на засіданні Головного комітету партії кадетів на Україні 8 вересня 1917 р. відзначалося, що «негативні сторони державного втручання в народне господарство, яке не досягає своєї мети в умовах розладу урядового апарату і не дає водночас можливості відновити здорову приватну ініціативу, далеко переважають позитивні сторони цього втручання»³⁹.

По-друге, кадети всіляко підтримували дії буржуазії Донбасу, які були спрямовані на придушення робітничого руху й згортання здебутків Лютневої революції. Тактика південної монополістичної групи буржуазії з лютого по жовтень 1917 р. у боротьбі проти робітничого класу і наростаючої соціалістичної революції не відзначалася гнучкістю й винахідливістю, а її контрреволюційна суть, відверта чи прихована, не викликала сумнівів. Так, навесні 1917 р. ця група капіталістів закликала всі класи облишити політичні розбіжності й посилено працювати в ім'я оборони «нової вільної Росії», вимагала від Тимчасового уряду «встановлення сильної державної влади», охорони недоторканної приватної власності і наведення «порядку» на місцях. Влітку 1917 р. агресивність політики цієї буржуазної групи зростає й доходить, за словами В. І. Леніна, до «...неймовірно зухвалих злочинів з боку капі-

³⁵ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.—К., 1974.—С. 96.

³⁶ Спирин Л. М. Итоги выборов во Всероссийское Учредительное собрание в 1917 г. // История СССР.—1988.—№ 2.—С. 96.

³⁷ Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партій на Украине.—Киев, 1978.—С. 178—179.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 17—19. Вибори по Харківському виборчому округу не відбулися.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 523, оп. 3, спр. 20, арк. 8.

талістів-вуглепромисловців, до псування і спинення ними виробництва»...»⁴⁰. Мета економічного саботажу і локаутів, на шлях яких стали гірничопромисловці Донбасу, була очевидною — довести країну до економічного краху і дестабілізації політичної ситуації, поклавши всю відповіальність за них на робітничий клас і його партію, і створити всі умови для встановлення контрреволюційної буржуазної диктатури, спираючись при цьому на кадетів й реакційні військові кола, насамперед на Дону.

Слід відзначити, що цю політичну настанову буржуазні кола і не приховували від Тимчасового уряду, натякаючи йому на необхідність вжиття рішучих заходів у боротьбі проти революційного руху. Так, у декларації від імені конференції промисловців півдня Росії, з якою Тимчасовий уряд був ознайомлений 27 травня 1917 р., вказувалося: «Надзвичайно глибока економічна криза, в яку ми вступаємо, не може не мати і відповідних політичних наслідків. Безробіття, величезний розлад транспорту, продовольча розруха і відсутність елементарних основ дисципліни, влади на місцях і особистої безпеки не можуть не викликати народних хвилювань з найнепередбаченішими результатами»⁴¹.

У період назрівання загальнонаціональної кризи восени 1917 р. в Донбасі спостерігався своєрідний розподіл контрреволюційних функцій між місцевими кадетами і монополістичною буржуазією: перші — займалися переважно пропагандою й агітацією своїх ідеологічних настанов, другі — безпосередньо брали активну участь у боротьбі проти революційного пролетаріату⁴². При цьому згуртування сил місцевої буржуазії у басейні відбувалося не навколо кадетів, а навколо «надпартійних» підприємницьких організацій, які досягли в цьому певних успіхів. Результативнішою була діяльність місцевих кадетів на Дону, де вони взяли активну участь у підготовці каледінського заколоту, консолідації сил загальноросійської контрреволюції⁴³.

Вже у вересні 1917 р. промисловці Донбасу, не дочекавшись рішучих контрреволюційних заходів з боку Тимчасового уряду, значно активізували свої самостійні дії проти революційного руху трудящих мас. Їхні наміри на той час добре відображені у телеграмі комісарів міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду, які телеграфували своєму міністру 12 вересня з Донбасу: «Промисловці настроєні агресивно. Втративши віру в допомогу центральної влади, скептично ставляться до обіцянок воєнного міністерства (до обіцянок створити надійний репресивний апарат й навести «порядок» у басейні.—Ю. А.). Настійливо рекомендують відвідати Новочеркаськ. Вказівки, як влаштувати адміністративну владу в басейні, дати відмовляються. Як різко висловився М. фон Дітмар: «Це завдання уряду, а не наше; нас душать, а ви рятуйте, а як рятувати — ви самі зобов'язані знати»⁴⁴.

Наприкінці вересня підприємці Донбасу досягли певних успіхів у консолідації своїх сил, добившись організаційного злиття територіальних і галузевих об'єднань монополістів України і півдня Росії в цілому. На конференції промисловців у Харкові була розроблена програма дій, до яких ввійшли рішучі заходи по розгрому організованого робітничого руху, усуненню Тимчасового уряду з політичної арени або, як мінімум, висунення перед ним відверто реакційних контрреволюційних вимог, а у разі неприйняття їх — оголошення загального локауту, ви-

⁴⁰ Ленін В. І. Чи зникло двовладдя? // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 127.

⁴¹ Горнозаводское дело.— 1917.— № 22—23.— С. 15 858.

⁴² Див.: Яневский Д. Б. Рабочий класс и буржуазия Украины в период общенационального кризиса (сентябрь—октябрь 1917 г.): Автореф. дис.... канд. ист. наук.—Киев, 1988.— С. 12—13.

⁴³ Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917—1920 гг.)— М., 1982.— С. 40—41, 44—46.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1789, оп. 1, спр. 177, арк. 78—79.

користання воєнної сили отамана Каледіна й встановлення режиму буржуазної диктатури⁴⁵.

Та відверта ставка монополістів Донбасу на застосування грубої військової сили (до речі, показово, що головною причиною, через яку Каледін не був покараний за його участь у корніловському заколоті, найвірогідніше було заступництво саме цієї групи буржуазії, яка з його допомогою готовала під покровительством Тимчасового уряду криваву бійню у Донбасі)⁴⁶ сприяла тільки зростанню обурення трудящих мас й посиленню їх рішучої боротьби за встановлення влади Рад.

Таким чином, у цілому південна монополістична група буржуазії, фінансово-економічна могутність якої була однією з найсильніших у всій країні, не змогла у вирішальний момент (весни 1917 р.) перетворитися в міцну громадсько-політичну силу, здатну дійовими засобами перевідходити соціалістичній революції і зберегти старий панівний лад. Через ряд зазначених нами причин у Донбасі протягом 1917 р. майже не було міцних суспільних та партійних організацій буржуазії, практично не існувало буржуазної міліції, майже не вдавалися буржуазні друковані органи, що заважало цій монополістичній групі реалізувати свій потенціал, обмежувало арсенал її засобів суспільно-політичної діяльності. Її політична короткозорість, орієнтація на петроградську монополістичну групу й досить слабка взаємодія з національними контрреволюційними силами, надто слабкий вплив на дрібнобуржуазні маси, вперто консервативна позиція щодо здійснення будь-яких ліберальних соціально-економічних реформ, відмова від розумних компромісів у робітничому, національному й інших важливих питаннях, недостатня єдність з партією кадетів і певна політична пасивність — все це привело монополістичну буржуазію Донбасу до фактичної ізоляції від народних мас, змушувало її сподіватися лише на грубу військову силу й іноземну інтервенцію. Однак ця остання її ставка не виправдала себе і була зломлена революційною силою пригноблених класів, які зробили рішучу спробу будівництва нового соціалістичного ладу.

Одержано 11.10.89.

О становлении и развитии южной монополистической группы буржуазии и экономических и общественно-политических аспектах ее деятельности в течение 1917 г. в Донбассе идет речь в данной заметке.

⁴⁵ Див.: Гриценко А. П. Антиробітнича діяльність контрреволюційної буржуазії на Україні у 1917 р. // У боротьбі за Жовтень.—К., 1981.—С. 81—82; Яневський Д. Б. Указ. соч.—С. 13—14.

⁴⁶ Див.: Волобуев П. В. Указ. соч.—С. 258.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Л. М. Бостан (Запоріжжя)

С. І. Гопнер

Розповідається про діяльність С. І. Гопнера в еміграції та в перші роки Радянської влади на Україні.

Серафима Іллівна Гопнер народилася 25 березня (7 квітня) 1880 р. у бідній єврейській сім'ї в Херсоні. Формування її як революціонера припадає на кінець XIX — на початок ХХ ст. Ще під час навчання в гімназії вона відчула на собі й на своїй сім'ї всю несправедливість соціального та національного гніту в царській Росії.

Самостійне вивчення політичної економії, історії французької революції, революційного руху в Росії, знайомство з працею К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», книгою Ф. Енгельса «Від утопії до науки», Ерфуртською програмою німецької соціал-демократії, основними творами Г. В. Плеханова, з книгою В. І. Леніна «Що робити?», які вивчалися в нелегальному марксистському гуртку, створеному для молоді одеськими соціал-демократами, вчительська робота у вечірніх і робітничих суботніх школах для дорослих робітників і робітниць істотно вплинули на формування марксистсько-ленінського світогляду Серафими Іллівни, її становлення як революціонера. Свій вступ у РСДРП вона датує 1903 р.¹

С. І. Гопнер проводила активну пропагандистську роботу спочатку в Одесі, потім у Катеринославі, брала участь у революційних подіях в період першої російської революції, підпільній роботі в роки реакції. Все це не могло бути непоміченим для поліції. Щоб уникнути арешту, в середині 1910 р. Серафима Іллівна емігрувала у Францію, де знаходився центр російської політичної еміграції. Там вона ввійшла до складу Паризької групи сприяння РСДРП, яка становила тоді, за словами Н. К. Крупської, «досить сильну організацію», що об'єднувала понад 40 чол.² Ця організація мала великий революційний досвід і тісні зв'язки з Росією.

Про життя в еміграції, зустрічі з В. І. Леніним і Н. К. Крупською С. І. Гопнер розповіла у своїх спогадах. Інші документи, в яких бі розкривалася її діяльність у Парижі, нечисленні. Це насамперед листи Серафими Іллівни до В. І. Леніна та Н. К. Крупської, листи І. Ф. Арманд, Л. М. Сталь, Н. К. Крупської та ін., в яких згадується Наташа Гопнер (партийний псевдонім. — Л. Б.)³, публікації С. І. Гопнера у «Рабочій газеті», «Соціал-демократі», «Vorbote»* і ряд спогадів колишніх членів Паризької групи, з якими вона зустрічалася й працювала в еміграції. Обмежена джерельна база в значній мірі визначає й уривчастий

¹ Материалы для издания библиографического словаря «Деятели революционного движения в России». Т. 5. Социал-демократы.— Вып. 3. 1880—1904 гг. (биографические сведения. Гне-Гоп) // ЦДАЖР СРСР, ф. 533, оп. 1, спр. 1413, арк. 549; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 565, оп. 1, спр. 85, арк. 33.

² Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине : В 5 т.— М., 1979.— Т. 1.— С. 362—363.

³ Там же.

* Vorbote (Предвестник) — теоретический журнал, орган Циммервальдской левої.

характер в описанні закордонного періоду в житті і діяльності С. І. Гопнер.

Перша зустріч і особисте знайомство з В. І. Леніним * відбулися з ініціативи Н. К. Крупської, якій стало відомо від Я. Н. Брандербурзького про приїзд з Росії С. І. Гопнер. Знаючи про те, з яким інтересом Володимир Ілліч зустрічав товаришів з Росії, вона запросила Серафиму Іллівну до них на квартиру. Це відбулося не раніше вересня, не пізніше 30 жовтня (12 листопада) 1910 р. Під час розмови з В. І. Леніним С. І. Гопнер розповіла їому про події в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, про спробу видавати в Одесі друкований партійний орган, про роботу підпільних гуртків, про арешти, судовий процес, що мав відбутися над Одеським комітетом більшовиків⁴. Володимир Ілліч запропонував С. І. Гопнер написати статтю про все пережите нею. Така стаття була опублікована в першому номері «Рабочей газеты»⁵.

Поступово С. І. Гопнер включалася в роботу паризької більшовицької еміграції. Вона працювала у другій Паризькій групі сприяння РСДРП, засідання якої проходили на Авеню Орлеан. І. М. Владимиров згадував: «Бувало тут збиралися наші товариши — всі три лавки були зайняті й велася жвава товариська розмова... Серед присутніх можна було бачити Михайла Федоровича Владимира Ільїча, Гришу Бєленького..., тов. Людмилу Сталь і тов. Гопнер»⁶.

У своїх спогадах С. І. Гопнер наводить цікавий факт, пов'язаний з історією написання В. І. Леніним листа, який свідчить про високу принциповість і товариське ставлення Володимира Ілліча до членів Паризької групи більшовиків. Цей лист був написаний у зв'язку з конфліктом, що виник між ним і членами групи на одному із засідань. Неважаючи на прийняте більшістю рішення про участь В. І. Леніна в дискусії з меншовиками з питання про становище в партії, Володимир Ілліч поставився до нього негативно й залишив збори. Щоб подолати розгубленість, яка виникла, збори вирішили делегувати на квартиру до В. І. Леніна товаришів (Гопнер називає серед них і Семена (І. І. Шварца)⁷.

Після тривалої розмови з ними Володимиру Іллічу вдалося перевонати їх у своїй правоті. Проте питання залишилося невичерпаним, оскільки В. І. Ленін хотів стерти сліди суперечки із значною частиною Паризької групи. З цією метою він написав листа (їого не знайдено), в якому виклав свою позицію і склав список товаришів, що мали його прочитати.

С. І. Гопнер підкреслила, що вона прочитала цього листа два — три рази і здається чи не дослівно й на все життя запам'ятала його зміст. «Лист починається з того,— писала С. І. Гопнер,— що будь-яке порушення дисципліни Ленін вважав найтяжчим партійним злочином і не допускав думки про невиконання волі більшості. Разом з тим він змушений настоювати на своєму, оскільки більше, ніж коли б то не було, переконаній у своїй правоті. Ленін яскраво змалював історію марніх емігрантських дискусій на відміну від дискусій серед робітників у Росії... Ім дискусії допомагають політично рости, революціонізуватись і вибирати позиції»⁸.

Дата зборів і написання листа автором не зазначені. Проте наведена в Біохроніці дата (лютий 1912 р.) і названа причина (відмова

* У січні 1907 р. С. І. Гопнер, беручи участь у роботі конференції Петербурзької організації РСДРП у Теріоках (Фінляндія), вперше слухала виступ В. І. Леніна.

⁴ Владимир Ильич Ленин: Биогр. хроника.— М., 1971.— Т. 2.— С. 573; Гопнер С. И. В. И. Ленин в Париже // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— Т. 2.— С. 296—297.

⁵ Раб. газ. (Париж).— 1910.— 30 окт. (12 нояб.).

⁶ Владимир Ильич Ленин в Женеве и Париже.— Харьков, 1924.— С. 60.

⁷ Гопнер С. Наташа. О Ленине...— Екатеринослав, 1925.— С. 12.

⁸ Гопнер С. И. В. И. Ленин в Париже.— С. 301—302.

В. І. Леніна від виступу з рефератом про Празьку конференцію РСДРП на спільному засіданні з меншовиками)⁹ викликають сумнів, оскільки єдиним джерелом, який названий, є спогади С. І. Гопнера. Разом з тим не враховані інші свідчення як прямі, так і непрямі. Це насамперед спогади І. І. Шварца, безпосереднього учасника подій, який називає 1910 р.¹⁰, згадка С. І. Гопнера у спогадах про переговори з меншовиками з приводу поділу загальнопартійних грошей і в зв'язку з цим листа В. І. Леніна та більшовиків у ЗБЦК з вимогою скликання Пленуму Центрального Комітету з питання повернення грошей більшовикам, оскільки ліквідаторами були порушені умови, прийняті січневим Пленумом ЦК РСДРП. Цей лист був написаний 22 листопада (5 грудня) 1910 р.¹¹

Має значення й той факт, що в усіх наступних виданнях спогадів не згадуються причини написання листа, які наводяться в брошурі 1925 р. видання. Тому нам здається, що названі збори відбулися в кінці листопада — на початку грудня 1910 р.

Скрутне матеріальне становище політичної емігрантки змушувало С. І. Гопнер шукати заробітків. У перший рік її перебування в Парижі вона давала приватні уроки і виконувала випадкові переклади. Потім її запропонували уроки у сім'ї одного лікаря в м. Шель-Гурні (під Парижем). Пропозиція була привабливою, але розставатися з товаришами, роботою С. І. Гопнера не хотілося й тому вона звернулася за порадою до Н. К. Крупської. Уважно вислухавши мене, як згадувала С. І. Гопнер, Н. К. Крупська сказала: «Це дуже добре. У нас з'явиться ще один пункт, звідки ми будемо відправляти в Росію літературу»¹². Кореспонденція, що надсилалася з маленьких міст Франції в Росію, на відміну від паризької, як правило, не підлягала цензурі. Цим вміло користувалися більшовики, розсилаючи літературу по раніше встановлених конспіративних адресах. Серед тих, хто активно виконував цю роботу, була й С. І. Гопнер. Про це, зокрема, свідчить те, що її адреса згадується в адресній книжці Н. К. Крупської¹³.

Таким чином, спілкування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, робота під їх керівництвом протягом майже двох років (до їх від'їзду в 1912 р. у Krakів) значною мірою сприяли дальшому формуванню С. І. Гопнер як політичного борця. Пізніше вона сама писала, що приїхавши за кордон, «перебувала спочатку в стані стомленості, фізичної слабості»¹⁴. Але, почувши виступ Володимира Ілліча на засіданні другої Паризької групи сприяння РСДРП, яке відбулося 20 вересня (3 жовтня) 1910 р. і було присвячене обговоренню питання про видання спільно з плехановцями «Рабочої газети»¹⁵, С. І. Гопнер, за її словами, «казалося, виздоровіла після тяжкої хвороби, стільки стійкості, життєствердження, непохитної віри в близькість революції було в словах В. І. Леніна»¹⁶.

З від'їздом Володимира Ілліча й Надії Константинівни зв'язок з ними тимчасово перервався. Однак на початку першої світової війни він знову відновився. Незважаючи на труднощі партійної роботи в умовах війни, В. І. Ленін одержував інформацію про антивоєнний рух з різних країн, що давало йому можливість стежити за подіями, реагувати на них, керувати цим рухом.

⁹ Владимир Ильич Ленин : Биогр. хроника.— С. 656.

¹⁰ Шварц С. (Семен). Ильич и партийная дисциплина // О Ленине : Воспоминания.— М., 1925.— Кн. 2.— С. 77—78.

¹¹ Владимир Ильич Ленин : Биогр. хроника.— С. 582.

¹² Гопнер С. И. В эмиграции и после Октября // Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской.— М., 1966.— С. 75.

¹³ Адресные книги ЦК РСДРП (1912—1917 гг.) (Документы Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС) // Ист. арх.— 1959.— № 3.— С. 37.

¹⁴ Гопнер С. И. В. И. Ленин в Париже.— С. 296.

¹⁵ Владимир Ильич Ленин : Биогр. хроника.— С. 570.

¹⁶ Гопнер С. И. В. И. Ленин в Париже.— С. 300.

Одним з інформаторів Володимира Ілліча стала С. І. Гопнер. Перший її лист був присвячений враженню від Маніфесту ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». В ньому висловлювалася також радість з приводу того, що «наша партія рятує честь міжнародного робітничого класу, честь Інтернаціоналу»¹⁷. З цього листа встановилося постійне листування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. На жаль, досі їх листів до С. І. Гопнер не розшукано. Тому неможливо з усією вірогідністю судити про доручення й завдання, що їх давав В. І. Ленін Серафимі Іллівні. Разом з тим її листи до Володимира Ілліча, товаришів по роботі, публікації в періодичних виданнях матеріалів, підготовлених С. І. Гопнер, дають можливість судити про зміст її роботи у роки світової війни.

Ще до рішення Бернської конференції закордонних секцій (березень 1915 р.) про те, що більшовики — члени закордонних секцій РСДРП повинні були вступати у місцеві соціалістичні партії з метою поширення ленінських принципів серед зарубіжної соціал-демократії, С. І. Гопнер, за пропозицією Л. Сталь і за схваленням В. І. Леніна, вступила у Французьку соціалістичну партію. Вона працювала в районній секції Паризької організації, що обслуговувала Латинський квартал Парижа¹⁸.

В одному із своїх листів до В. І. Леніна від 25 лютого 1915 р. вона писала: «Ось враження про ту секцію, що я відвідую: складається вона наполовину з робітників, наполовину з інтелігентів. Більшість членів мобілізовано. Серед них, хто залишився, є меншість (у тій секції, яку я відвідую — більшість) незадоволені позицією Парижа і «Німаніте»¹⁹.

С. І. Гопнер брала безпосередню участь у роботі секції, викриваючи лідерів Французької соціалістичної партії та її центрального органу «Юманіте». «На одному із засідань,— писала вона В. І. Леніну,— мені довелося закинути на адресу «Німаніте» докір у тому, що вона обдурює робітничий клас, даючи не лише несоціалістичне висвітлення всьому, що відбувається, а й годує його свідомо невірними фактами»²⁰. Відзначаючи велике значення газети «Соціал-демократ», статті якої С. І. Гопнер перекладала на французьку мову, вона підкреслювала, що ця газета подає значну допомогу в полеміці з «Юманіте»²¹.

Виступи С. І. Гопнер знаходили живий відгук серед французів. «Французькі камаради все нагромаджене обурення,— писала вона,— обрушують на дві речі: 1) ігнорування вождями волі партії; 2) націоналістична політика центрів»²².

Інформуючи Н. К. Крупську про стан справ у Французькій соціалістичній партії, С. І. Гопнер цікавилася думкою В. І. Леніна, його ставленням до їх роботи. «З приводу наших виступів у французів хотілось одержати деякі поради. Загалом, чи не думаете Ви, що ми поки повинні задовольнятися лише роллю нещадних критиків та ініціаторів різної опозиції? Я особисто думаю, що поки ми більше нічого не можемо»²³. При цьому вона зазначила, що «в ЦК мало звертають уваги на необхідність поліпшення інформування іноземної преси про стан справ у Росії»²⁴, що певною мірою утруднювало роботу серед французьких соціалістів. У листі Н. К. Крупській (червень 1915 р.) вона знову зазначала: «Для мене було б надто важливо знати Вашу думку

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 565, оп. 1, спр. 51, арк. 43.

¹⁸ Там же, арк. 44.

¹⁹ Якушин А. П. Из истории антивоенной деятельности большевиков под руководством В. И. Ленина (обзор писем к В. И. Ленину за 1914—1917 гг.) // Вопр. ист. КПСС.— 1962.— № 2.— С. 156; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1612, арк. 1 зв.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1612, арк. 2.

²¹ Там же, арк. 4.

²² Якушин А. П. Указ. статья.— С. 156.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1612, арк. 4 зв.

²⁴ Там же.

про це (роботу в Французькій соціалістичній партії.—Л. Б.), оскільки все це робиться на свій страх і риск»²⁵.

У лютому 1915 р. в Лондоні мала відбутися конференція соціалістів країн Антанти, метою якої було зміцнити єдність соціалістів союзних держав для продовження імперіалістичної війни. Деякі організації французьких соціалістів покладали надії на цю конференцію. Напередодні відбулися збори секретарів Сенської федерації та центральних організацій Французької соціалістичної партії. На них обговорювалося питання про майбутню конференцію. Оскільки лідери Французької соціалістичної партії не були впевнені в тому, що їх підтримають рядові члени партії, то вони не повідомили їм про прийняті рішення. «Ці і подібні факти,—зазначала С. І. Гопнер у своєму листі,—викликають у членів секції велике незадоволення, на кожному засіданні (тієї секції, де я буваю) вожді величують далеко не утішними іменами, обурюючись з приводу їх рішення думати і вирішувати за всю партію»²⁶.

Після того, як конференція відбулася, її рішення обговорювалися членами Французької соціалістичної партії. С. І. Гопнер брала участь у дебатах щодо резолюції конференції про війну, спрямованої проти розколу в усіх секціях Інтернаціоналу, що відбувся на початку імперіалістичної війни. Виступаючи на одному із засідань секції, вона зачитала декларацію ЦК більшовиків, яка, за її оцінкою, «справила враження грому»²⁷.

Тверда позиція більшовиків у відстоюванні ленінської лінії щодо війни дала свої результати—Лондонська конференція була розвінчана. Керівництво Французької соціалістичної партії, переконавшись у тому, що умовчувати про зростаючу опозицію у робітничому русі більше неможливо, скликало в грудні 1915 р. Національний конгрес партії. С. І. Гопнер брала участь у його роботі і пізніше в журналі «Vorbote» опублікувала статтю про роботу конгресу. В ній вона звернула увагу на те, як непросто було лідерам партії домогтися прийняття конгресом своєї резолюції²⁸.

У роки війни С. І. Гопнер, як й інші більшовики, проводила пропагандистську роботу серед волонтерів (емігрантів, які добровільно вступили у французьку армію). Не зрозумівши характеру війни, вони вважали, що йдуть захищати демократичну республіку Франції. Їх погляди були виражені в спеціально прийнятій декларації. В. І. Ленін, оцінивши її як оборонську, назвав «дурною безпартійною відозвовою»²⁹. При цьому він засудив більшовиків, які підписали її. Разом з тим у листах у Парижку секцію на ім'я члена Комітету закордонних організацій А. В. Попова Володимир Ілліч пояснив, що до волонтерства слід ставитися в залежності від змісту, який у нього вкладається. Ці листи через дружину А. В. Попова попали до С. І. Гопнер, оскільки А. В. Попов пішов на фронт³⁰.

С. І. Гопнер, використовуючи ту обставину, що її брат, Давид Гопнер, теж був волонтером, часто бувала у казармах як «Інтернаціонального», так і «Республіканського» загонів. Таким чином вона познайомила їх з ленінськими листами, про що й повідомила Володимиру Іллічу: «Ваше ставлення й Ваші листи я їм передала усно, але постаралася передати дослівно»³¹. Вона писала також про те, що з тих во-

²⁵ Там же, спр. 1659, арк. 2 зв.; Беднов М., Гольдберг М. Серафима Гопнер.—К., 1976.—С. 37.

²⁶ Якушина А. П. Указ. стаття.—С. 156.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1659, арк. 3; Беднов М., Гольдберг М. Назв. праця.—С. 38.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 565, оп. 1, спр. 33, арк. 13—21.

²⁹ Ленін В. І. Примітки // Повне зібр. творів.—Т. 49.—С. 11.

³⁰ Якушина А. П. Ленин и заграницкая организация РСДРП. 1905—1917 гг.—М., 1972.—С. 255.

³¹ Якушина А. П. Указ. стаття.—С. 157.

лонтерів, які пішли на фронт, далеко не всі підписали оборонську декларацію, а з тих, хто підписав, «відхід у волонтери був більше актом розгубленості, ніж зрадою справі партії»³².

Спілкуючись з волонтерами, С. І. Гопнер ознайомлювала їх з усіма спорами та дискусіями, які відбувалися на засіданнях Паризької секції, розповідала про стан справ у російській соціал-демократії. Велику допомогу в цьому, як зазначала сама С. І. Гопнер, подавала газета «Соціал-демократ». Повідомляючи В. І. Леніну про ставлення волонтерів до Маніфесту ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія» у листі, написаному пізніше 8 січня, але не раніше 24 лютого 1915 р., вона підкреслила: «Особливо цінним для них було відкрите визнання краху Інтернаціоналу, те, що ЦО не старався пом'якшити удару, показуючи поведінку вождів. Ця критика, непримиренне ставлення до німців викликали симпатії ЦО»³³.

В ті роки С. І. Гопнер брала участь в організації міжнародної конференції жінок-соціалістів у Берні. Про те, що цій події надавалося велике значення, згадувала Н. К. Крупська: «Важливо було..., щоб вона зайніяла виразну революційну позицію. Тому необхідна була дуже велика попередня робота»³⁴. Активну участь у ній взяла С. І. Гопнер. У листах Л. Сталь, І. Арманд до Н. К. Крупської серед тих, хто готовував конференцію, згадувалася «товариш Наташа»³⁵.

Таким чином, її діяльність у Французькій соціалістичній партії, серед волонтерів різних національностей, у міжнародному жіночому русі значною мірою заклада підвалини для наступної, вже після перемоги Жовтневої соціалістичної революції, роботи в Комуністичному Інтернаціоналі.

Однак у той час французька поліція почала цікавитися С. І. Гопнер. В одному з листів до Н. К. Крупської (червень 1915 р.) вона повідомляла, що за нею дуже уважно слідкували. Комісар поліції відвідав квартиру, де вона жила і «розпитував хазяїв, чи має їхня квартирантка зв'язки з німцями»³⁶. Такі підоєзи могли мати далекосяжні наслідки, тому, враховуючи цей факт, а також те, що з розвитком революційного руху в Росії була потреба в партійних пропагандистах і організаторах, С. І. Гопнер знову повторила своє прохання, висловлене секретарю Паризької секції А. В. Попову ще в 1914 р., про направлення її для роботи на батьківщину³⁷.

На початку 1916 р. С. І. Гопнер почала готовуватися до від'їзду в Росію. З листа І. Арманд до Н. К. Крупської від 8 січня 1916 р. дізнаємося, що С. І. Гопнер через тиждень — або через 10 днів мала від'їхати до Росії, що Серафима Іллівна дуже хотіла прискорити свій від'їзд і що доручення В. І. Леніна вона (І. Арманд) їй передала³⁸. Суть його полягала в тому, щоб у Лондоні й Стокгольмі, де С. І. Гопнер перебуватиме по дорозі на батьківщину, зустрітися з представниками ЦК більшовицької партії й передати їм деякі відомості. В Росії ж їй потрібно було встановити зв'язок з Російським Бюро ЦК і проінформувати якомога більше місцевих парторганізацій про завдання партії у боротьбі проти імперіалістичної війни, організацію в майбутньому III Інтернаціоналу, про першу міжнародну конференцію соціалістів, яка відбулася у вересні 1915 р. у Ціммервальді, про створення Ціммервальдської лівої³⁹. Н. К. Крупська писала А. Г. Шляпникову 8 квітня 1916 р.: «Почну з людей. До Росії поїхала Наташа. Ви її знаете. Ос-

³² Темкин Я. Г. Бернська конференція заграницьких секцій РСДРП (1915 р.). — М., 1961.— С. 37—38.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 5, спр. 503, арк. 13.

³⁴ Крупська Н. К. Указ. стаття.— С. 415.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1588; спр. 1596, арк. 1 зв.

³⁶ Там же. спр. 1659, арк. 7.

³⁷ Там же, спр. 1456, арк. 3 зв.

³⁸ Там же, спр. 1761, арк. 1.

³⁹ Там же, ф. 565, оп. 1, спр. 51, арк. 56.

тannій час вона активно працювала серед французів (у «Vorbote» — її звіт про конгрес). Поїхала працювати. Вона повинна була заїхати до нашої стокгольмської публіки. Я її спеціально про це просила»⁴⁰.

Через І. Арманд В. І. Ленін передав особисте прохання до С. І. Гопнер про те, щоб вона відвідала у Петрограді його матір і розповіла про їхнє з Надією Костянтинівною життя за кордоном⁴¹. Це пояснювалося тим, що під час війни листування В. І. Леніна та Н. К. Крупської з рідними було утруднене. Про те, що одержані доручення Серафима Іллівна виконала, В. І. Леніну написала А. І. Єлізарова у листі від 7 квітня 1916 р.: «Люба (Люба — вона ж Наташа Гопнер — прим. Єлізарової) приїхала благополучно, доручення передала»⁴².

Ситуація в Петрограді склалася так, що через арешти членів Російського бюро ЦК не вдалося провести загальні збори і С. І. Гопнер зустрілася тільки з окремими товаришами. Незабаром вона виїхала до Іркутська, потім — Катеринослава. На жаль, про цей період її діяльності документів практично не збереглося. Факт перебування С. І. Гопнер в Іркутську та виступів перед засланцями наводиться в одній з її статей⁴³. Це підтверджує й А. П. Станчинський, який входив до складу Іркутської соціал-демократичної організації в 1915—1916 рр. У своїй доповіді членам Всесоюзного товариства політкаторжанів і з сильно-поселенців він відзначав той великий вплив, який справляли на формування пораженських поглядів засланців виступи С. І. Гопнер⁴⁴. Про те, що представник ЦК більшовицької партії проводила велику пропагандистську роботу серед засланців в Іркутську, було відомо й поліції. Свідчення тому — лист начальника Петроградського охоронного відділення Іркутській губернській жандармській управі, в якому повідомлялося про те, що «агент ЦК їздить по Сибіру й читає там доповіді... проводить чисто ленінську лінію в розумінні об'єднання й спільнотої роботи лише з тими соціал-демократами, які визнають більшовицький ЦК...»⁴⁵.

На початку травня 1916 р. С. І. Гопнер прибула до Катеринослава, де включилася в активну пропагандистську роботу. Вона почала з до-кладного роз'яснення робітникам ставлення більшовиків до першої світової війни, прагнула донести до них зміст боротьби більшовицької партії за перетворення імперіалістичної війни в громадянську, показати причини розриву з II Інтернаціоналом тощо. Серафима Іллівна розповідала також про рішення Ціммервальдської лівої й становище у соціалістичних партіях різних країн. Вона виступала в робітничих районах і серед місцевої інтелігенції.

Активна пропагандистська діяльність С. І. Гопнер, а також її робота у лікарняній касі Брянського заводу не лишилися непомітними для поліції. В ніч на 2 лютого 1917 р. Серафиму Іллівну разом з іншими працівниками каси заарештували. Визволила її з тюрми Лютнева буржуазно-демократична революція.

З її перемогою змінилося становище більшовицької партії, яка змогла легалізувати свою діяльність. Катеринославські більшовики із схваленням зустріли повернення В. І. Леніна та його соратників з еміграції до Петрограда. З цього приводу в другому номері газети «Звезда», що почала виходити, була опублікована телеграма. С. І. Гопнер як один з редакторів даного друкованого органу підготувала та опублікувала в цьому номері статтю «До приїзду Володимира Ілліча Леніна».

⁴⁰ Беднов М., Гольдберг М. Назв. праця.— С. 3.

⁴¹ Подяцук П. И. Товарищ Иесса.— М., 1973.— С. 156.

⁴² Пролетарская революция.— 1930.— № 7—8.— С. 190.

⁴³ Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе // Летопись революции.— 1923.— № 2.— С. 136—137.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 533, оп. 1, спр. 671, арк. 2.

⁴⁵ Темкин Я. Большевики в борьбе за демократический мир (1914—1918 гг.).— М., 1957.— С. 195.

Наприкінці квітня 1917 р. у Петрограді відбулася VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), в роботі якої взяли участь і делегати від Катеринославської партійної організації — С. І. Гопнер й М. В. Копилов. Виступаючи на конференції від імені катеринославських більшовиків, Серафима Іллівна висловила сумнів у доцільності об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів. Вона вважала, що після такої акції в Раді візьмуть гору дрібнобуржуазні настрої, тому що в солдатських радах переважали селяни⁴⁶. Пізніше С. І. Гопнер згадувала, як Володимир Ілліч запитав її: «Чому ж боїтесь?». «Ці три слова якось відразу показали мені,— продовжувала Серафима Іллівна,— в чому ж я не права: адже йшлося не про злиття різних груп у партії, а про Ради, які включали представників різних політичних напрямів і були аrenoю нашої боротьби за зміщення союзу робітничого класу з селянством, за провідну роль робітничого класу в цьому союзі»⁴⁷. За пропозицією В. І. Леніна, на конференції була обрана комісія по підготовці резолюції про ставлення до Рад. До її складу увійшла і С. І. Гопнер⁴⁸.

Після повернення з Петрограда Серафима Іллівна стала активним пропагандистом рішень Квітневої конференції. В газеті «Звезда» вона опублікувала ряд статей під назвою «Про VII Всеросійську конференцію РСДРП(б)...»⁴⁹, виступила із звітами на районних і заводських зборах міста, а також за рішенням Катеринославського міського комітету партії більшовиків підготувала для громадськості й трудящих міста доповідь «Ленін та його роль у революційному русі»⁵⁰.

Послідовну ленінську політику проводила С. І. Гопнер у Раді робітничих і солдатських депутатів, де вона була обрана секретарем більшовицької фракції, а також у міській думі.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції з'явилися В. І. Леніна з Україною, її більшовиками значно розширилися й зміцніли. Вони мали вирішальне значення для встановлення, зміщення й захисту Радянської влади на Україні, її державного будівництва. Про це свідчать і спогади С. І. Гопнер про зустрічі й бесіди з В. І. Леніним у 1918—1919 рр.

На початку 1918 р. на Катеринославщині, як і по всій країні, обговорювалися умови Брестського миру. Своєрідність становища полягала в тому, що за умовами цього договору Катеринослав повинен був стати зоною німецької окупації. Тому для більшовиків міста була дуже важливою думка В. І. Леніна про те, як пояснити і доказати трудящим Катеринослава, які щойно взяли владу в свої руки, правильність прийнятих урядом рішень. С. І. Гопнер як делегат IV Надзвичайного Всеосійського з'їзду Рад голосувала за ратифікацію мирної угоди. Під час перерви заключного засідання їй вдалося зустрітися з В. І. Леніним⁵¹. Вона задала йому запитання, які її хвилювали. Пізніше Серафима Іллівна згадувала, що В. І. Ленін їй відповів: «Скажіть робітникам Катеринослава, що Брестський мир буде недовговічним. В Німеччині неминуче спалахне найближчим часом революція, і вона змете Брестський мир»⁵². Як відомо, ленінське передбачення збулося дуже швидко.

⁴⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция большевиков. Апрель 1917 г.: Протоколы.— М., 1958.— С. 137—138.

⁴⁷ Гопнер С. Незабываемые дни // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— М., 1969.— Т. 2.— С. 419—420.

⁴⁸ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция большевиков. Апрель 1917 г.: Протоколы.— С. 148.

⁴⁹ Звезда (Екатеринослав).— 1917.— 9, 12, 16 мая.

⁵⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 г.— февраль 1918 г.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч.— Ч. 1.— Київ, 1977.— С. 305.

⁵¹ Владимир Ильич Ленин: Биогр. хроника.— Т. 5.— С. 321.

⁵² Гопнер С. И. Встречи в 1918 году // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— Т. 3.— М., 1979.— С. 214.

Велике значення для успішного розвитку революції на Україні мали розробка і послідовне здійснення політичної та тактичної лінії більшовицької партії, її ідейна та організаційна єдність. Ці питання стали предметом обговорення під час зустрічей і бесід В. І. Леніна з більшовиками України. В жовтні 1918 р. у Москві повинен був відбутися II з'їзд Компартії України. У зв'язку з цим 16 жовтня того ж року Володимир Ілліч прийняв групу делегатів, членів ЦК КП(б)У⁵³. В цій зустрічі взяла участь і С. І. Гопнер. Згодом вона описала її у своїх спогадах⁵⁴. В. І. Ленін проаналізував міжнародне й внутрішнє становище країни, звернув увагу комуністів на їхнє головне завдання: необхідність перенесення центру ваги у діяльності КП(б)У на роботу серед австро-німецьких військ, причому, не тільки в загальнопропагандистському, а й організаційному напрямі. Не залишилися під час зустрічі поза увагою й питання, з яких серед керівних партійних працівників України існували розбіжності, допускалися помилки. В. І. Ленін накраслив важливі тактичні настанови, які стали основою рішень II з'їзду КП(б)У: ретельна і всебічна підготовка всеукраїнського збройного повстання, правильне проведення національної політики, нейтралізація націоналістичної дрібної буржуазії.

Володимира Ілліча постійно цікавили питання національної політики на Україні. Про це свідчить одна примітна розмова, описана С. І. Гопнер. Вона відбулася на квартирі В. І. Леніна під час роботи I Всеосвітського з'їзду з питань позашкільної освіти (6—19 травня 1919 р.). Незважаючи на те, що Серафима Іллівна, як їй здалося, розповіла про Україну все, що мало зацікавити В. І. Леніна, він раптом запитав: «Ви ось скажіть, якою мовою розмовляє і пише радянський уряд у Києві?». Вона відповіла, що було: «В офіційній декларації радянський уряд проголосив, що папери на ім'я уряду приймаються 4-ма мовами: українською, російською, єврейською та польською. Відповіді уряд дає тією ж мовою (з чотирьох), якою до нього звертаються». Вислухавши її, Володимир Ілліч запитав: «Ну ю що, як відгукнулося населення, якою мовою ви одержуєте папери?». С. І. Гопнер відповіла, що в Наркомосі республіки вони одержують папери українською та російською мовами і відповідають так само:

- А єврейською і польською? — швидко запитав В. І. Ленін.
- Поки що не одержували.
- Чому? — відразу майже з докором кинув Володимир Ілліч.
- Не знаю чому.

На це В. І. Ленін зауважив: «Дуже погано, що не одержуєте. Вина уряду, що йому не пишуть цими мовами. Потрібно, щоб писали»⁵⁵. У такому викладі цей епізод відсутній в опублікованих спогадах С. І. Гопнер⁵⁶. Познайомитися з ним можна, на жаль, тільки в архівних рукописах. Це свідчить про те, що такі факти суперечили ідеологічним настановам 60-х років, а тому були приречені на замовчування.

Ми розповіли лише про найбільш значні моменти життя й діяльності С. І. Гопнер, пов'язані з іменем В. І. Леніна. Ці порівняно недовгі роки спільної праці, за словами самої Серафими Іллівни, були найщасливішими у її долі, формували її як професійного революціонера, громадського діяча.

Попереду було ще довге життя. У важкі, суперечливі роки будівництва соціалізму вона проводила активну агітаційно-пропагандистську роботу в парторганізаціях Катеринослава, Донецька, Харкова, очолювала підвідділ друку жінвідділу ЦК ВКП(б), виконувала обов'язки відповідального редактора газети ЦК КП(б)У «Пролетарий».

⁵³ Владимир Ильич Ленин : Биогр. хроника.— Т. 6.— С. 165.

⁵⁴ Гопнер С. И. Встречи в 1918 году.— С. 216—218.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 565, оп. 1, спр. 85, арк. 6, 7.

⁵⁶ Гопнер С. И. В эмиграции и после Октября // Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской.— М., 1966.— С. 74—80.

Багато сторінок партійної біографії С. І. Гопнер пов'язані з Комуністичним Інтернаціоналом. Перебуваючи в 1929—1938 рр. у Виконкомі Комінтерну, вона зробила певний внесок у боротьбу проти фашизму своїми виступами на Пленумах ВККІ, в періодичній пресі, перед радянською та зарубіжною громадськістю. Разом з тим, працюючи в агітаційно-пропагандистському відділі, а потім у секторі підготовки кадрів Виконкуму, вона вимушена була проводити сталінські настанови у розвитку міжнародного комуністичного руху.

Нині, коли історична наука збагачується новими фактами, дослідникам ще доведеться дати об'єктивну оцінку ролі С. І. Гопнер у формуванні та утвердженні авторитарного сталінського режиму, встановивши чітку межу між помилками, неминучими в ході соціалістичного будівництва, і тими, які можна кваліфікувати як відхід від ленінських принципів більшовизму.

Одержано 12.12.89

Рассказывается о деятельности С. И. Гопнер в эмиграции и в первые годы Советской власти на Украине.

Б. М. Чумаченко (Одеса)

Г. Аптекер

Дана публікація є першою в радянській історіографії спробою дослідити наукову творчість відомого американського історика-марксиста Г. Аптекера. Дається загальна характеристика його діяльності, аналізуються основні напрями теоретичних досліджень ученої. Автор наводить дані про політичну, громадську, викладацьку активність Г. Аптекера, відомі йому, головним чином, з особистого листування з американським істориком.

Серед провідних американських істориків-марксистів одне з перших місць заслужено посідає Герберт Аптекер. Член ЦК Компартії США, беззмінний директор Інституту марксистських досліджень, прогресивний філософ і близькучий публіцист — він широко відомий у світі своїми передовими поглядами.

Народився Г. Аптекер 31 липня 1915 р. у Брукліні (р-н Нью-Йорка) в бідній сім'ї американців. Навчався він у міській громадській школі, а потім у Колумбійському університеті. Закінчивши цей навчальний заклад у 1936 р., Г. Аптекер деякий час працював у ньому. Він проводив семінари з американської історії та «порівняльного вивчення рабства». В 1937 р. молодий магістр наук робить спробу захистити докторську дисертацію, присвячену повстанню Ната Тернера. Проте не все в його праці відповідало офіційно прийнятим у США концепціям історичного минулого. Вже тоді, за висловом О. Джонсона, «Аптекер знову марксизм, який був в його думках і працях»¹, і його точка зору не збігалася з думкою багатьох університетських учених.

Наприкінці 30-х років молодий учений працював у Профспілці працівників харчової тютюнової промисловості на півдні, а також займав посаду секретаря в Комітеті по викорінюванню пеонажу. Працюючи у профспілці, Г. Аптекер часто зустрічався з робітниками і під їхнім впливом взяв участь у кампанії за визволення несправедливо засуд-

¹ Johnson O. Nat Turner Slave Rebellion // Political Affairs.—1967.—№ 9.—Р. 64 (далі — PA).

женого А. Херндана, «справа» якого сколихнула всю прогресивну громадськість країни. Особливий вплив на формування поглядів молодого Г. Аптекера мав один з керівників Південної негритянської молодіжної організації Л. Бурнхам. Всі ці фактори — життя серед робітників, протест проти гноблення національних меншостей, участь у боротьбі за права трудящих і знайомство з марксизмом — сприяли тому, що в 1939 р. Г. Аптекер став членом Комуністичної партії США, з діяльністю якої були пов’язані все його наступне життя і боротьба.

Ше в університеті визначився один з основних напрямів наукової діяльності американського історика — вивчення минулого і сучасного негритянського народу. Його перша стаття — «Темний бік Півдня» — була надрукована в 1932 р. у вузівській газеті². В ній Г. Аптекер передав свої негативні враження від поїздки по південних штатах, де, незважаючи на те, що рабство в США було ліквідоване в результаті громадянської війни ще в середині XIX ст., як і колись залишалася панівною системою дискримінації за расовою ознакою. Тоді ж Г. Аптекер почав збирати документальний матеріал, узагальнений згодом у серії праць³, за яку в 1939 р. йому була присуджена премія Американської асоціації по вивченню життя негрів. Основна ідея, що пронизувала ці дослідження, полягала в тому, що визволення негрів — це справа їх рук, а не дар згори, що справжня свобода ними ще не досягнута, що вони ведуть боротьбу за «рівність не на словах, а на ділі»⁴ спільно з робітничим рухом. Учений підкреслював, що саме цю обставину буржуазна історіографія фальсифікує, причому «страшна брехня, яку вона створила, ...сприймається багатьма серйозно»⁵.

Квінтесенцією наукової діяльності Г. Аптекера у довоєнний час є група праць, які тематично об’єднані в цілісну розповідь про долю негритянського народу з 1526 р. до кінця громадянської війни⁶. Перебачаючи загрозу фашизму для всього світу, вчений вважав, що «союз між білими і негритянськими масами був необхідний для скинення рабства XIX століття. Подібний союз необхідний і нині, для нанесення поразки рабству XX століття — фашизму»⁷. Слова молодого комуніста не розходилися з ділом: у 1942 р. він за особистим бажанням пішов в армію, вважаючи за необхідне битися проти фашизму зі зброяєю в руках. Одержавши в 1943 р. чин лейтенанта польової артилерії, Г. Аптекер брав участь у боях під Парижем, Дюссельдорфом та в інших місцях. У 1946 р. він демобілізувався у чині майора, однак уже через рік правлячі кола відбрали у нього цей чин за «антиамериканську» діяльність, яка виражалася у його членстві в Компартії США.

В 1943 р., ще до від’їзду на європейський театр воєнних дій, учений захистив докторську дисертацію⁸. В ній він не тільки не відмовився від своєї раніше висуненої концепції негритянських повстань, а ще більше поглибив та аргументував її. У передмові до видання 1964 р. (праця перевидавалася в 1952, 1963, 1964, 1974 і 1978 рр.) Г. Аптекер підкреслював, що, торкаючись теми боротьби негрів, він «більше схожий на репортера новин, ніж на історика»⁹. Використовуючи величезну кількість невідомих раніше матеріалів (багато з яких йому доводилося таємно копіювати вночі в приватних архівах за допомогою простих американців), учений точно визначив ступінь участі різних сил у народних

² Aptheker H. *The Unfolding Drama*.— New York, 1979.— P. XIII.

³ Aptheker H. *American Negro Slave Revolts* // *Science and Society*.— 1937.— Sum; 1938.— Sum. (P. I, II); a. o.

⁴ Aptheker H. *The Negro in the Civil War*.— New York, 1938.— P. 45.

⁵ Aptheker H. *Negro Slave Revolts in the United States*.— New York, 1939.— P. 4.

⁶ Aptheker H. *The Negro in the Abolitionist Movement*.— New York, 1941.— 48 p.; a. o.

⁷ Aptheker H. *Negro Slave Revolts*...— P. 70.

⁸ Aptheker H. *American Negro Slave Revolts*.— New York, 1943.— 411 p.

⁹ Цит за: Aptheker H. *The Unfolding Drama*.— P. 166.

повстаннях. Тим самим він спростував традиційну точку зору буржуазних істориків-консерваторів, «які намагаються примененити або звести нанівець незадоволення серед американських рабів»¹⁰.

В післявоєнний період Г. Аптекер викладав у Школі соціальних наук ім. Джефферсона (до 1955 р.), був заступником, а пізніше головним редактором прогресивного видавництва «Мессіз енд мейнстрім» (1948—1952), неодноразово виїздив з лекціями в різні міста країни, де пропагував ідеї марксизму. В 1946—1947 рр. він став лауреатом фонду Гуггенхайма в галузі історичних досліджень.

Наприкінці 40-х років Г. Аптекер стає визнаним авторитетом у галузі негритянської історії. Це підтверджували навіть ті автори, яких важко запідозрити в симпатіях до комуністів. Так, У. Нолан зазначав, що історик-марксист є одним з провідних авторитетів у цій галузі¹¹, а запеклий антикомуніст В. Рекорд не без жалю підкреслював, що «Аптекер невтомний дослідник, чудовий організатор матеріалу і добрий письменник»¹². Неважаючи на це, полеміка з буржуазними вченими стала у той час важливою складовою частиною творчості ученого.

Проте треба підкреслити, що не завжди у цій полеміці наукові погляди Г. Аптекера панували над його партійними настановами. Так, аналізуючи праці А. Шлезінгера-молодшого, він розглядав їх виключно як «прислужництво інтересам правлячого класу»¹³. З нашої точки зору, такий підхід не відповідає дійсності.

В період розгулу реакції учений-марксист за вимогою партії в 1952 р. перейшов на роботу в її центральний теоретичний орган «Політикл афферс», що було рівнозначно «оголошенню війни» офіційним властям. Він брав участь у судах, учинених маккартистами над членами КП США. І коли його відмовлялися слухати, побоюючись аргументованості «червоної» пропаганди¹⁴, А. Аптекер засобами партійної преси розкривав навмисну однобічність американського правосуддя, викривав його антикомуністичну спрямованість¹⁵.

Тематика наукових досліджень Г. Аптекера в 50-ті роки значно розширилася. Він займався історією робітничого руху¹⁶, критикою міфів буржуазної історіографії, поточними питаннями американської дійсності. В 1951 р. вийшов перший том «Документальної історії негритянського населення США», у передмові до якого У. Дюбуа писав: «П'ятнадцять років доктор Аптекер працював, збираючи і опрацьовуючи документи, створюючи справжній літопис того, як з'явилось рабство на вільній землі і як вона була визволена»¹⁷.

Після перетворення Школи соціальних наук ім. Джефферсона у Факультет соціальних наук Г. Аптекер став його директором. З липня 1957 р. він працював на посаді головного редактора журналу «Політикл афферс», де під рубрикою «Ідеї в наш час» постійно публікувалися його історико-філософські праці. Часто вони передруковувалися різними не-марксистськими виданнями, що, зокрема, свідчило про їхню високу наукову цінність.

Даний період творчості історика характеризується появою нових напрямів наукових досліджень, посиленням їх комплексності й наступального характеру. Прикладом праці історіографічного напряму можна вважати його «Історію та реальність». Вона включає 19 полемічних

¹⁰ Aptheke H. American Negro Slave Revolts.— P. 17.

¹¹ Nolan W. Communism Versus Negro.— Chicago, 1951.— P. 57.

¹² Record W. The Negro and the Communist Party.— Chapel Hill, 1951.— P. 173.

¹³ Aptheke H. The Schlesinger Fraud.— New York, 1949.— P. 15.

¹⁴ Belknap M. Cold War Political Justice.— Westport-London, 1977.— P. 101.

¹⁵ Aptheke H. Why Defend the Rights of Communists.— New York, 1949.—

32 p.; a. o.

¹⁶ Aptheke H. The Labor Movement in the South During Slavery.— New York, 1955.— 24 p.; a. o.

¹⁷ A Documentary History of the Negro People in the United States / Ed. by H. Aptheke.— New York, 1951.— Vol. 1.— Preface.

статей, об'єднаних загальною спрямованістю проти буржуазних історичних концепцій. Аналізуючи ідеї представників різних течій буржуазної історіографії, Г. Аптекер зазначав, що крайні реакціонери дедалі більше втрачають своїх прихильників, оскільки «американська дійсність змушує багатьох переглянути свої погляди»¹⁸, що відображають політику «холодної війни», яка злочинна..., її дні повинні бути віддані під суд, а роки — до тюрми»¹⁹. У передмові до цієї праці Р. Коен підкреслював, що США «потребують роз'яснення позицій і поглядів тих людей, які стали на комуністичний шлях», і подібне роз'яснення доступно й кваліфіковано дає американському народові Г. Аптекер²⁰.

Аналізуючи ультрамілітаристські концепції тих, хто впливає на американську політику, вчений підкреслював: «Не дивно, що під їх впливом країна є противником роззброєння»²¹, хоч правлячі кола і стверджують протилежне. Він писав, що величезна кількість простих американців не вважає радянських людей ворогами, що наші народи «друзі й брати, які можуть зробити значний вклад у справу щастя всього людства»²², якби тому не протидіяли значні праворадикальні угрупування США.

Основним внеском Г. Аптекера в історичну науку 50-х років став вихід у світ перших двох томів «Історії американського народу»*. Ця праця була задумана як багатотомне видання, що з марксистських позицій висвітлювало б минуле народу Америки. «До появі «Історії...» в американській марксистській історіографії не було спроб створення праці із загальної історії США,— писав У. Фостер.— Вперше за це узявся вчений, який близьку підготовлений для розв'язання такого величезного завдання. Він має багатий досвід у цій галузі, є надзвичайно працездатною людиною, твердо стоїть на позиціях марксистсько-ленінської теорії та методології, і, нарешті, не має собі рівних серед американських істориків»²³. Дане видання принципово відрізняється від аналогічних праць консервативних, ліберальних і ліворадикальних авторів, які однобічно — свідомо чи несвідомо — висвітлювали історичне минуле США, нівелювали класові суперечності, замовчували «невигідні» сторінки історії американського народу.

В 1955—1960 рр. ученого цікавили насамперед сугубо філософські проблеми. Серед досліджень у цьому напрямі можна відзначити його звернення до аналізу категорії «свобода», який він близьку провів під час виступів з циклом лекцій по каліфорнійському радіо²⁴.

Бурхливі 60-ті зайняли важливе місце у творчості історика-комуніста. В квітні 1964 р. він став директором створеного Компартією США Американського інституту марксистських досліджень (АІМД). У 1965 р. Г. Аптекер виступав на Хельсинкському конгресі миролюбних сил, а з 1969 р. почав читати лекції на факультеті історії коледжу Брін Мо. В ті роки учений бував у самих напружених точках планети. Так, у 1965 р. він з групою прогресивних науковців відвідав Північний В'єтнам для того, щоб власними очима побачити події, які там відбувалися, і спростувати твердження буржуазних засобів масової інформації ніби про «патріотичність» інтервенції у В'єтнамі.

Активізація роботи КП США в масах, її боротьба проти необору-деризму та ревізіонізму, значне посилення діяльності комуністів серед

¹⁸ Apteker H. History and Reality.— New York, 1955.— P. 88.

¹⁹ Ibid.— P. 288.

²⁰ Ibid.— P. 9.

²¹ Apteker H. The Crisis in U. S. Foreign Policy // PA.— 1958.— № 5.— P. 50—51.

²² Apteker H. Since Sputnik: How Americans View the Soviet Union.— New York, 1959.— P. 32.

* Третій том побачив світ у 1976 р. Інші знаходяться на стадії підготовки до друку.

²³ Foster W. On Early U. S. History // PA.— 1959.— № 6.— P. 56.

²⁴ Apteker H. On the Nature of Freedom.— New York, 1960.— 32 p.

молоді знайшли своє відображення в громадській активності Г. Аптечера. Він «стає добре відомою фігурою в колах студентства»²⁵. Його ідейні противники розцінювали це як загрозу внутрішній безпеці США²⁶. Директор ФБР Е. Гувер, вимагаючи всіляко перешкоджати виступам ученого-марксиста, писав, що студентська «аудиторія дуже сприйнятлива до Аптечера..., він широко обізнаний з марксистською теорією і практикою..., володіє сильним, добре поставленим голосом... і робить все можливе для того, щоб зобразити комунізм респектабельним»²⁷. Американські ж комуністи, навпаки, відзначали, що Г. Аптечер «широко відомий як комуніст, як історик негритянського народу, як марксистський учений, як борець за мир»²⁸. Тому не випадково в 1966 р. він був висунений американськими прихильниками миру до конгресу США, хоча й не став конгресменом.

В 60-х роках Г. Аптечер брав участь у ряді всесвітніх форумів і конференцій, виступав на міtingах і зборах трудящих, виконував обов'язки головного редактора прогресивного видання «Джуїш афферс». Під його керівництвом були опубліковані матеріали симпозіумів, які проводилися АІМД²⁹. За активну наукову діяльність Г. Аптечер неодноразово удостоювався звання лауреата різних організацій, у тому числі й немарксистських: у 1961 р.— Консиліуму по вивченю суспільних наук, 1965 р.— фонду Рабіновича, 1969 р.— Американської асоціації по вивченю негритянського життя (вдруге) та ін. За великі заслуги у галузі розробки цілого ряду історико-філософських проблем ученому в 1966 р. було присуджено звання почесного доктора філософії університету Мартіна Лютера в Галле (НДР).

60-ті роки—період найповнішого розкриття творчого таланту Г. Аптечера як відомого історика й близкучого публіциста. Значне місце в його творчості займав аналіз внутрішньої та зовнішньої політики США. В 1962 р. вийшла його праця, присвячена дослідженню зовнішньополітичного курсу Білого дому, різним аспектам світової політики³⁰. Велика увага в даній книзі, а також інших працях ученого того періоду приділялася пропаганді ідей мирного співіснування. Вчений писав, що «досвід продемонстрував можливість запобігти війні»³¹ і це необхідно використати. Торкаючись позиції своєї партії, Г. Аптечер відзначав, що «Компартія США бачить свій обов'язок у допомозі в'єтнамському народові»³². Тема солідарності з боротьбою в'єтнамців проти американських інтервенцій стала провідною у зовнішньополітичній публіцистиці вченого в 60-ті роки. Пояснюючи читачам свою прихильність до цієї теми і мотиви поїздки до В'єтнаму, він писав: «Я письменник. У В'єтнамі відбувається жахлива історія і я йду описувати її..., тому що цим я можу допомогти зупинити убивство»³³, а також «розгорнути широку кампанію серед американців за відвернення цієї аморальної війни»³⁴.

Традиційним напрямом у науковій творчості Г. Аптечера в 60—70-ті роки, як і досі, залишалися історичні дослідження. Їхня тематика включала, в основному, питання громадянської війни, конституції США, негритянських повстань. Слід відзначити, що історичні розвідки вченого завжди мали прямий зв'язок з поточними подіями. Так, аналі-

²⁵ Communism and New Left. — Washington, 1969.— P. 122.

²⁶ Bouscaren A. A. Guide to Anti-Communist Action.— Chicago, 1958.— P. 195.

²⁷ Hoover J. On Communism.— New York, 1969.— P. 17.

²⁸ Green G. The Apthecker Campaign // PA.— 1967.— № 1.— P. 25.

²⁹ Marxism and Democracy. A Symposium / Ed. by H. Apthecker. Publ. for AIMS.— New York, 1965.— 113 p.; a. o.

³⁰ Apthecker H. American Foreign Policy and the Cold War.— New York, 1962.— 416 p.

³¹ Apthecker H. The Theory of Peaceful Coexistence // PA.— 1967.— № 7.— P. 47.

³² Ibid.— P. 56.

³³ Apthecker H. Mission to Hanoi.— New York, 1966.— P. 15.

³⁴ Ibid.— P. 95.

зуючи події громадянської війни в США — другої американської революції, Г. Аптекер підкреслював, що консервативні історики розглядають її як контрреволюційне явище, намагаються, щоб у наш час «прогресивні революційно-демократичні традиції нашої країни були забуті»³⁵. Розкриваючи справжню картину громадянської війни, з'ясовуючи характер і рушійні сили цих революційних подій, учений закликав «в усіх організаціях пропагувати демократичний, антирасистський зміст... революції»³⁶.

В 60-ті роки Г. Аптекер був уже відомим партійним діячем і ученим, який зробив значний внесок в історичну науку. В 70-ті роки він, як і досі, на передових рубежах боротьби за мир і соціальний прогрес. З 1971 до 1972 рр. він викладав в університеті штату Массачусетс, потім до 1977 р. — Хостоському громадському коледжі та міському університеті Нью-Йорка. В 1976 р. історика запросили до Іельського університету, а в 1978 р. — Каліфорнійського (м. Берклі). В 1974 р. ученому була присуджена премія Американського консиліуму наукових досліджень.

У 1978 р. учений відвідав Радянський Союз. Він виступив з доповіддю в Інституті загальної історії, де розповів про свою роботу, дав коротку характеристику сучасного стану буржуазної та прогресивної історіографії США.

Одним з напрямів наукової творчості Г. Аптекера у згадані роки залишалася історіографія. В цьому плані була характерна його стаття, присвячена аналізові праць критично мислячих дослідників і висвітленню буржуазних концепцій щодо періоду «холодної війни». Історик-марксист писав про Американську історичну асоціацію (AIA), яка з його точки зору «до 1950 р. була антисемітською, консервативною, расистською»³⁷. Підкреслюючи деякі зміни в ній, він відзначав, що історична наука в США у той час, як і досі, перебувала в кризі, проте почали з'являтися «нові історики», які «можуть не знати діалектичного матеріалізму...», але вони знають, хто правий — Гувер чи Девіс»³⁸. Збільшення кількості таких учених Г. Аптекер вважав добрим знаком для американської немарксистської історіографії. Підкреслимо, що у даному випадку ми не можемо безумовно розділити позицію історика-марксиста відносно кризи історичної науки в США та його погляд на минуле і сучасність AIA. На нашу думку, Г. Аптекер дещо перебільшує негативні риси американського суспільства в цілому і у сфері, що стосується предмета його дослідження, зокрема.

В окрему групу історіографічної спадщини вченого того періоду можна зарахувати праці, присвячені У. Дюбуа. В 70-ті роки Г. Аптекер відрядагував і підготував до видання 23 томи зібрання творів цього вченого, 4 томи його листування та анотаційну бібліографію його опублікованих праць³⁹.

У той же період значно розширилася історична проблематика наукових досліджень Г. Аптекера. Були опубліковані численні праці вченої, присвячені різним аспектам американського минулого, починаючи з часів рабовласництва і закінчуячи післявоєнними роками⁴⁰, з'явився збірник його кращих історичних творів⁴¹. Побачили світ 2-й і 3-й томи «Документальної історії...», присвячені відповідно 1910—1932 рр. й

³⁵ Apthekeг H. The Civil War Centennial // PA.—1961.—№ 2.—P. 83.

³⁶ Ibid.—P. 86.

³⁷ Apthekeг H. Gold War Liars and New Historians // PA.—1971.—№ 8.—P. 89.

³⁸ Ibid.—P. 91.

³⁹ Annotated Bibliography of the Published Writings of W. E. B. DuBois / Ed. by H. Apthekeг.—New York, 1973.—626 p; a. o.

⁴⁰ Apthekeг H. Toward Counter-Revolution: The Slaveowners and Secession // PA.—1973.—№ 4.—P. 53—57, 30; a. o.

⁴¹ Apthekeг H. Unfolding Drama.—New York, 1979.—174 p.

1933—1945 рр.⁴² Один з керівників руху за свободу негритянського населення У. Паттерсон підкреслював, що «зроблене доктором Аптекером... є значною цінністю для американського народу і, можливо, для народів всього світу»⁴³. Останнім часом, незважаючи на похилий вік (Г. Аптекеру 75 років), учений продовжує активно працювати. В 1982—1983 рр. він читав лекції в університеті м. Санта-Клара. В 1984 р. Г. Аптекер став професором Каліфорнійського університету. Він підготував до випуску 4-томне зібрання творів У. Дюбуа, томи із серії «Історія американського народу», закінчує 4-й том «Документальної історії...». Вчений брав участь у різних конференціях. Так, у 1983 р. він виступив на одній з них, організованій компартією, з доповіддю «Марксизм і суспільні науки в США»⁴⁴. В 1982—1983 рр. Південна історична асоціація та Організація американських істориків проводили спеціальні слухання, присвячені 40-річчю виходу в світ книги Г. Аптекера «Повстання американських негрів-рабів», а у травні 1983 р. у Стенфордському університеті відбулася конференція, приурочена цій події, за участю зарубіжних спеціалістів. У 1983 р. Спеціальний Комітет ООН по боротьбі проти апартеїду випустив монографію Г. Аптекера «У. Дюбуа і боротьба проти расизму в світі»⁴⁵. Все це свідчило про велику наукову цінність і актуальність праць американського вченого.

Г. Аптекер і досі гостро реагує на проблеми світової політики. Він аналізує агресію Ізраїлю в Лівані, підкреслюючи при цьому, що Ізраїль «озброюють та фінансують США»⁴⁶, досліджує питання, пов'язані з нападом Сполуки Штатів на Гренаду⁴⁷, неоголошеною війною проти Лівії⁴⁸. Значне місце в науковій діяльності вченого займає проблематика прав людини⁴⁹, дослідження концептуальних поглядів немарксистських учених⁵⁰. Вартий уваги ряд праць Г. Аптекера 1984—1986 рр. видання. Зазначаючи, що тенденції проникнення фашистської ідеології в деякі верстви населення виразно простежуються у США, історик-марксист підкреслює, що у своїй еволюції «капіталізм породжує фашизм»⁵¹, чому сприяє і сучасна політика Білого дому — «найвищого ешелону воєнно-промислового комплексу»⁵². Г. Аптекер пише про процвітання німецьких фашистських злочинців у США, їхню активізацію за часів «холодної війни», намагання нинішніх політиків Вашингтона «використовувати цих монстрів у західноєвропейських лівих організаціях, у східноєвропейських товариствах і, особливо, в антирадянській діяльності»⁵³.

Такі основні теми, які пронизують творчість ученого в першій половині 80-х років. Не всі його ідеї ми приймаємо нині повністю й беззастережно. Деякі погляди Г. Аптекера, зокрема на зовнішню та внутрішню політику США, американську історіографію, поняття людського прогресу потребують уточнень і доповнень. Однак можна стверджувати, що життя та діяльність визначного марксистського теоретика, відомого

⁴² A Documentary History of the Negro People in the United States / Ed. by H. Aptheker.— Secaucus, 1973.— Vol. 2; New Jersey, 1974.— Vol. 3.

⁴³ A Documentary History...— Vol. 3.— P. XI.

⁴⁴ Aptheker H. Marxism and Social Sciences in the U.S.: A Brief Appraisal // PA.— 1983.— № 6.— P. 18—22.

⁴⁵ Aptheker H. W. E. B. DuBois and the Struggle Against Racism in the World.— New York, 1983.— 17 p.

⁴⁶ Aptheker H. Israel, Lebanon and the Quest for Peace // PA.— 1982.— № 10.— P. 4.

⁴⁷ Aptheker H. The Lynching of Grenada // PA.— 1983.— № 12.— P. 33—38.

⁴⁸ Aptheker H. Reagan's War on Libya // PA.— 1986.— № 6.— P. 5—9.

⁴⁹ Aptheker H. The Property Rights and Human Rights. Lessons from History // PA.— 1980.— № 2.— P. 5—9; a. o.

⁵⁰ Aptheker H. William Appleman Williams on "Empire" // PA.— 1980.— № 11.— P. 28—30; a. o.

⁵¹ Aptheker H. German Big Business and the Rise of Hitlerism // PA.— 1985.— № 9.— P. 11.

⁵² Aptheker H. "On Reagan"—A Birchite Exposed // PA.— 1984.— № 3.— P. 11.

⁵³ Aptheker H. Nazi War Criminals and the Cold War // PA.— 1985.— № 4.— P. 26.

вченого, талановитого публіциста спрямовані на поліпшення суспільного ладу, людського життя. Його критичні зауваження щодо американської дійсності, можливо й не завжди адекватні, відіграли свою роль у розвитку демократії в США, поступовому викорінюванню гірших вад капіталізму. Історичні розвідки вченого допомогли новому поколінню дослідників звернути увагу на ті сторінки американського минулого, які навмисно чи ні ігнорувалися консервативною й частково ліберальною буржуазною історіографією.

Одержано 03.01.89.

Данная публикация — первая в советской историографии попытка исследовать научное творчество известного американского историка-марксиста Г. Аптекера. Дается общая характеристика его деятельности, анализируются основные направления теоретических исследований ученого. Автор приводит данные о политической, общественной, преподавательской активности Г. Аптекера, известные ему, главным образом, из личной переписки с американским историком.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИNUЛОГО

В. В. Кравченко (Харків)

Д. М. Бантиш-Каменський *

У статті, написаній із залученням нового архівного та історіографічного матеріалу, висвітлюється життєвий шлях, суспільно-політичні погляди автора першої у вітчизняній історичній науці синтетичної праці з історії України, відомого історика і письменника Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського (1788—1850). Показано особливості розуміння ним історичного минулого України в цілому і його конкретних проблем, підбито підсумки вивчення наукової спадщини дослідника у вітчизняній та закордонній історіографії.

Велике місце в особистому житті і творчості Д. М. Бантиша-Каменського займала релігія. Набожність, успадкована від батька, підтримувалася численними родинними зв'язками та знайомствами серед вищої церковної православної ієрархії. Однак релігійність Д. М. Бантиша-Каменського теж зазнала певного впливу світських ідей. Божествена воля виступає в творчості його, як правило, у вигляді провидіння, року, що залишає людині певну свободу вчинків і дій⁴⁵. З релігійними й суспільно-політичними поглядами Д. М. Бантиша-Каменського тісно пов'язані його морально-етичні переконання. Увага до людини, її внутрішнього світу — характерна риса всієї творчості дослідника, яка і нині приваблює читача. Не буде перебільшенням сказати, що він віддавав перевагу історико-біографічному жанру, вершиною якого став «Словаръ достопамятных людей Русской земли». Навіть «История Малой России», яка стоїть дещо осторонь цієї основної лінії, буквально насищена життєписами видатних історичних осіб, що в другій частині збільшуються до цілих розділів.

Історичні діячі в зображенні Д. М. Бантиша-Каменського — це не сліпі знаряддя божественої волі, а реальні, живі люди, особисті пристрасті та прагнення яких служать головними причинами історичних подій. При цьому не можна не помітити впливу на Д. М. Бантиша-Каменського М. М. Карамзіна з його схильністю до белетризації історії і моралізаторства в дусі російського сентименталізму **. З цього боку друге видання «Истории Малой России» виглядає набагато «літературнішим», ніж перше.

Суспільно-політичні, релігійно-етичні, літературні та власне історичні погляди Д. М. Бантиша-Каменського треба сприймати в єдиному контексті духовної культури російського суспільства кінця XVIII — початку XIX ст. Загальна відіраність ученого від університетського, академічного середовища, де в той час тривали філософські та методологічні пошуки, спричинилася до загальної статичності його світогляду. В умовах зростаючої ідеологізації політичного й культурно-наукового життя в країні Д. М. Бантиш-Каменський свої здібності як учений і письменник поставив на службу урядові. Основним завданням історичної науки він вважав патріотичне виховання підростаючого покоління⁴⁶.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 4.
** Там же.— С. 127, 129, 138.

** Д. М. Бантиш-Каменський ставився до М. М. Карамзіна з великим пієтетом і деякий час листувався з ним (Див.: Русская старина.— 1871.— Апр.— С. 526; Отечественные записки.— 1842.— № 10.— С. 41).

46 Бантиш-Каменский Д. Н. Деяния знаменитых полководцев...— С. XV.

В цьому плані стає зрозумілішою постійна полеміка Д. М. Бантиша-Каменського з іноземними істориками, якою буквально пройнята вся його творчість. Звідси і розуміння ним свого основного завдання як дослідника — «сохранить для потомства подвиги, достойные подражания, и, осмеивая слабости, описывая преступления, возвысить цену добродетели»⁴⁷.

Сказане тут, звичайно ж, не заперечує того неспростовного факту, що Д. М. Бантиш-Каменський був істориком-дослідником, мабуть, більшою мірою, ніж істориком-письменником. Як учений, він прагнув до об'єктивності, проголошуючи, що «история должна говорить правду, или не следует писать ее»⁴⁸. В умовах жорстокої цензури Д. М. Бантиш-Каменський сміливо звертався до таких гострих на той час проблем, як політична історія Росії XVIII ст., повстання С. Разіна та К. Булавіна. Нарис про життя О. Пугачова був включений ним до «Словаря достопамятних людей Русской земли».

В дусі традиційних для історіографії другої половини XVIII ст. уявлень про завдання історичної науки, які висловлювали, зокрема, В. М. Татищев та Є. Болховітінов (особливо останній), Д. М. Бантиш-Каменський прагнув насамперед до фактичної повноти в зображені минулого. Для цього він використовував найрізноманітніші джерела: архівні, літописні, картографічні, етнографічні, а також малюнки, написи і т. д. В підході до джерел історик не виробив чіткої наукової системи, на що звернув увагу ще І. І. Срезневський⁴⁹. Натрапляючи на суперечливі твердження літописців, він керувався, як правило, здоровим глуздом і власним критичним чуттям. Тому ми не помічаємо в його творах розподілу джерел за їх вірогідністю.

Даючи загальну характеристику «Істории Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського, маємо спинитися на його ставленні до України і розумінні ним українського народу як етносу. Ми не поділяємо позиції М. І. Марченка, який чомусь вважав Д. М. Бантиша-Каменського представником українського дворянства (ба, навіть, вихідцем з України!) і виразником його класових та політичних інтересів⁵⁰. Набагато біжче до істини стоїть Д. Саундерс, зауважуючи, що історик був вихованій в умовах і традиціях російської культури і до України ставився лише як до «землі предків»^{50a}. У творчому доробку Д. М. Бантиша-Каменського до його переїзду на Україну не помічено проявів спеціального інтересу до її історії, за винятком окремих етнографічних спостережень під час його подорожі на Балкани в 1808 р. та коротеньких довідок про І. Мазепу в «Деяниях знаменитых полководцев...» і «Списках кавалеров четырех императорских орденов». До історії України він звернувся, виконуючи доручення свого безпосереднього начальника — князя М. Г. Рєпніна, як про це сказано в передмові до першого видання його книги: «Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края... Труд сей предпринял я по поручению г. Малороссийского военного губернатора... Николая Григорьевича Рєпніна»⁵¹. Та й пізніше історія України цікавила його лише як «...страны, верной Богу — в оковах, царям — во время вторжения неприятелей...»⁵². Не випадково критика вустами М. Полевого закідала, що історія України в його зображені нічим не відрізняється від історії

⁴⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — М., 1847.—Ч. 1.—С. V—VI.

⁴⁸ Русская старина.—1889.—Ноябрь.—С. 525.

⁴⁹ Запорожская старина.—Харьков, 1833.—Ч. 2.—С. 5—6.

⁵⁰ Марченко М. И. Назв. праця.—С. 140, 148.

^{50a} Sounders D. Op. cit.—Р. 182—183.

⁵¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — М., 1822. — Т. 1.—С. V.

⁵² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.—1903.—Предисловие.

будь-якої з великоросійських губерній⁵³. Щоправда, в другому виданні цієї праці Д. М. Бантиш-Каменський значно розширив народознавчий матеріал, торкнувшись, зокрема, питань про українську мову, риси національного характеру українців, їх побут та звичаї. Однак і в першому, і в другому виданнях він розглядав Україну як частину Росії, одвічне «російське достояння», що було насильно загарбане Литвою, а саме возз'єднання України з Росією трактував як повернення «блудного сина» під батьківську руку⁵⁴. Українці для нього — це ті ж росіяни, які відрізняються від жителів центральних губерній лише особливостями в мові та звичаях, але не більшою мірою, ніж, скажімо, новгородці чи сибіряки. Таке розуміння історії України, яке радянський учений О. І. Комаров влучно назвав власне історією Росії на українському матеріалі⁵⁵, було притаманне, між іншим, і батькові дослідника М. М. Бантишу-Каменському⁵⁶, і князеві М. Г. Репніну. Останній, до речі, писав з цього приводу графові В. П. Кочубею в 1831 р.: «Поистине малороссияне суть совершенно русские... Наречие, обычаи, одежды, различествуют, но вера, царь и Русь есть для них святыня нераздельная...»⁵⁷. Все це, на нашу думку, не має нічого спільногого з якимось «дворянським націоналізмом», що його М. І. Марченко намагався приписати Д. М. Бантишу-Каменському⁵⁸.

В основу джерельної бази «Істории Малой России» лягли документи Московського архіву Колегії закордонних справ, які були добре відомі досліднику ще з часів його служби в цій установі. Це насамперед «Малороссийские дела», а також справи про дипломатичні відносини між Україною, Росією, Польщею, Туреччиною, Швецією та іншими країнами. Серед них переважну більшість становили матеріали державного характеру, дипломатичне листування, жалувані грамоти та маніфести, гетьманські універсали й тексти договірних статей різних років, які вперше використовувалися в такому обсязі для написання історії України.

Значно меншою мірою використав Д. М. Бантиш-Каменський документи українських збірок Чернігівського губернського правління та приватних — А. Чепи, В. Н. Каразіна, Г. Ф. Квітки, самого М. Г. Репніна. Крім архівних матеріалів, історик залучив до своєї роботи також картографічні, етнографічні та епіграфічні джерела, малюнки тощо, а також широке коло праць своїх попередників — козацьких літописців (насамперед Г. Грабянки), російських істориків (Г. Ф. Міллера, В. М. Татищева, І. Голикова, М. М. Карамзіна), західноєвропейських авторів (Боплана, Пасторія, Шевальє, Енгеля) та ін. Свого часу академік Д. І. Багалій мав усі підстави заявити про те, що Д. М. Бантиш-Каменський словна використав трохи не все, що мала в своєму розпорядженні сучасна йому історична наука⁵⁹.

У зв'язку з цим мусимо звернутися ще раз до питання про вплив «Істории русов» невідомого автора на Д. М. Бантиша-Каменського. Ця думка висловлювалася як дожовтневими, так і радянськими історіографами⁶⁰. Справді, ознайомившись з «Історієй русов» на початку 20-х років XIX ст. (а не в середині, як вважалося досі⁶¹), Д. М. Бан-

⁵³ Московский телеграф.— 1830.— № 18.— С. 248.

⁵⁴ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 11.

⁵⁵ Комаров А. И. Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века // Уч. зап. Ленингр. ун-та: Сер. филол. наук.— 1939.— Вып. 4.— № 47.— С. 141.

⁵⁶ Бантиш-Каменский Д. Н. История об унии...— М., 1805.— С. 62.

⁵⁷ Цит. за: Київська старина.— 1897.— Кн. 10.— С. 125.

⁵⁸ Марченко М. И. Назв. праця.— С. 140.

⁵⁹ Центр. наук. б-ка Харків. держ. ун-ту, Відділ рукописів, ф. 4, оп. 3, спр. 4.

⁶⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1910.— С. 100—101; Грушевский М. Развитие украинских изучений и раскрытие в них основных вопросов украиноведения...— С. 19.

⁶¹ Марченко М. И. Назв. праця.— С. 102; Иконников В. И. Указ. соч.— С. 1631.

тиш-Каменський використав чимало матеріалів з неї для другого видання своєї праці, зокріма, про селянсько-козацькі повстання кінця XVI — початку XVII ст. і перші битви під проводом Б. Хмельницького в 1648—1649 рр., а також про деякі моменти політичної історії країни XVIII ст. Не останню роль при цьому відіграво бажання автора оживити сухуватий виклад подій, зробити свій твір цікавішим для читача⁶². Але непевність цього джерела йому, досвідченому архівістові, не могла не впасті у вічі. Вже з перших посилань на «Історию русов» видно, що Д. М. Бантиш-Каменський вважав це джерело досить сумнівним, закликав користуватися ним з обережністю і вказував на численні по-милкові твердження⁶³.

Порівнюючи перше і друге видання «Істории Малой России», ми зауважили лише один випадок, коли не без впливу «Істории русов» Д. М. Бантиш-Каменський діаметрально змінив свою точку зору на певні події. Зокрема, в першому виданні своєї праці він писав про «благоденствие» України в часи правління Анни Іоанівни⁶⁴, а в другому, посилаючись на автора «Істории русов», зробив висновок, що під владою «корткої, но слабої» імператриці малоросіяни бідували разом з усією Росією⁶⁵. Однак цього замало, щоб говорити про значний вплив «Істории русов» на погляди Д. М. Бантиша-Каменського.

«Істория Малой России» охоплює період від розселення слов'янських племен в регіоні Східної Європи до ліквідації царизму політичної автономії Лівобережної України на прикінці XVIII ст. Якоєсь чіткої, обґрутованої періодизації історії України у Д. М. Бантиша-Каменського ми не помічаемо. Матеріал подається ним у хронологічній, інколи навіть літописній послідовності, особливо в першому виданні. Друге видання виглядає більш упорядкованим і аналітичним. Воно поділяється на 3 частини: 1) від розселення слов'ян до возз'єднання України з Росією; 2) від Переяславської ради 1654 р. до обрання І. Мазепи гетьманом України; 3) від Мазепи до К. Г. Розумовського включно. Дослідник увів до тексту цілі розділи, присвячені так званій «внутрішній» (соціально-економічній, релігійній і т. д.) історії та історичній етнографії. Однак у хронологічному плані матеріал розподілено нерівномірно: понад 70 % його припадає на дві останні частини «Істории Малой России». Тим самим Д. М. Бантиш-Каменський, з одного боку, залишився вірним своїм попереднім науковим смакам, а з іншого, — по-новому підійшов до зображення новітнього періоду вітчизняної історії, чого не ризикували робити найбільші авторитети тогочасної історичної науки.

У першій частині «Істории Малой России» Д. М. Бантиш-Каменський приділив основну увагу становищу українських земель в складі Литовської, а пізніше — Литовсько-Польської держави, тобто періоду приблизно з XIV ст., коли, на думку дослідника, виникають самі назви «Малоросія» та «Україна»⁶⁶.

Серед тогочасних проблем історії України Дмитра Миколайовича цікавили насамперед політичні й релігійні відносини на українських землях, історія козацтва, селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., меншою мірою — розвиток міст і духовної культури. Близько однієї третини тексту першої частини праці відведено визвольній війні 1648—1654 рр.

Історія України показана Д. М. Бантишем-Каменським на широкому фоні міжнародних взаємин у цьому регіоні Європи, причому він під-

⁶² Сын отечества.— 1823.— № 7.— Отд. Крит.— С. 320.

⁶³ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 89; История Малой России.— М., 1830.— Т. 1.— Примеч. С. 72, 22—23, 24, 29 та ін.

⁶⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 95.

⁶⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1830.— Т. 3.— С. 191.

⁶⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 1.— С. 3.

креслював, що між Росією та Україною ніколи не переривалися споконвічні політичні, релігійні та культурні зв'язки⁶⁷.

Щодо статусу українських земель у складі Литви й Польщі, то, як і його попередники — Г. Грабянка та М. М. Бантиш-Каменський⁶⁸, дослідник вважав, що українські землі були приєднані до названих країн «яко рівні до рівних, вільні до вільних». Через це він із симпатією писав про тих монархів, які, на його думку, оберігали політичні й релігійні права православної шляхти, і, навпаки, засуджував порушення їх польськими королями.

Торкаючись історії українського козацтва, Д. М. Бантиш-Каменський спочатку дотримувався думки про його місцеве походження. В другому виданні праці під впливом М. М. Карамзіна він відійшов від цієї в основі своїй правильної точки зору і висловився про кавказьку батьківщину козацтва. Однак при цьому і в першому, і в другому виданнях «Істории Малой России» Д. М. Бантиш-Каменський відзначав багатонаціональний характер козацтва уже з моменту його виникнення, тобто з XV ст.

Слід сказати і про те, що історик завжди проводив чітку межу між запорожцями і так званими «малороссийськими» козаками (тобто реєстровими). Про перших він цілком у дусі офіційної ідеології XVIII ст. писав у негативних тонах, вказуючи на їхню схильність до непокори та грабіжництва. Водночас Д. М. Бантиш-Каменський навів чимало фактів, які свідчили про хоробрість запорожців у боях, їхній побут і звичаї, охарактеризував військово-адміністративну структуру Запорізької Січі.

Основною причиною селянсько-козацьких повстань на Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. дослідник вважав невимовно тяжкий релігійний та соціально-економічний гніт, якого зазнавало населення з боку польської шляхти. В зв'язку з цим він із співчуттям писав про прагнення повстанців до свободи.

Окремо слід сказати про оцінку Д. М. Бантишем-Каменським вільної боротьби українського народу в 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. В «Істории Малой России» вона зображується як вітчизняна війна проти «ворогів віри та Вітчизни», проти іноземних поневолювачів. В центрі уваги дослідника перебувають історичні діячі із середовища української козацької старшини та польської і української шляхти, з-поміж яких перше місце займає Б. Хмельницький. Народові відведені другорядне місце, до того ж дворянські симпатії Д. М. Бантиша-Каменського нерідко беруть гору над патріотичними почуттями. Зокрема, він неприхильно висловився про «толпы вооруженных крестьян» і, навпаки, в дусі лицарської літературної традиції — про «подвиги» польських магнатів — І. Вишневецького та М. Потоцького.

Постать Б. Хмельницького змальована Д. М. Бантишем-Каменським переважно в героїчно піднесених тонах. Історик високо оцінив його як хороброго й мудрого полководця, досвідченого дипломата і, нарешті, як вождя, що подібно до біблійного Мойсея вивів свій народ з-під іноземної неволі. У полеміці з польськими істориками Д. М. Бантиш-Каменський намагався довести, що Б. Хмельницький не порушив свого обов'язку як вірнопідданого перед польським королем. Так, описуючи битву під Зборовом, він доводив, що лише завдяки лицарській великородушності гетьмана польський король Ян-Казимір не зазнав нищівної поразки. «...И сего великодушного мужа, — з гнівом писав історик, — пасторий не стыдился называть бунтовщиком!»⁶⁹.

⁶⁷ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 39, 40, 45, 54—55, 112—113 та ін.

⁶⁸ Летопись Григория Грабянки.— Київ, 1854.— С. 18; Бантиш-Каменский Д. Н. История об унии...— С. 62.

⁶⁹ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1830.— Т. 1.— Примеч.— С. 255—256.

З усього комплексу проблем, пов'язаних з висвітленням визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., найповніше і найдостовірніше в «Істории Малой России» відтворено її політичні й особливо дипломатичні аспекти, і насамперед, розвиток українсько-російсько-польських взаємин, а також хід та умови возз'єднання України з Росією. Ці сторінки праці Д. М. Бантиша-Каменського, написані на основі широкого і достовірного архівного матеріалу, не втратили своєї цінності й донині.

Взагалі ж дипломатичні стосунки між різними країнами набагато більше полонили уяву дослідника, ніж битви та поєдинки. Дипломат явно переважив у ньому військового. Можливо, саме через це історик надзвичайно прихильно ставився до «миротворця» А. Киселя.

Періоду від Переяславської ради 1654 р. до ліквідації гетьманщини в «Істории Малой России» приділяється найбільше уваги. Крізь призми життя і діяльності видатних історичних осіб з числа козацьких старшин Д. М. Бантиш-Каменський докладно простежив еволюцію адміністративного й політичного статусу українських земель в складі Росії, місце і роль України, особливо козацтва, в зовнішній політиці царизму. В другому виданні праці до цих проблем додано також значний матеріал про соціально-економічний розвиток, історію церкви, духовної культури України, фольклор та етнографію українського народу.

В другій частині «Істории Малой России» Д. М. Бантиш-Каменський змалював складні перипетії збройної й дипломатичної боротьби за визнання рішень Переяславської ради в період, який пізніше дістав в історіографії назву «Руїни». Перед читачем проходить ціла портретна галерея українських гетьманів і старшин, створена на основі широкого фактичного матеріалу пером послідовника літературної манери М. М. Қарамзіна: «честолюбивый и лукавый» І. Виговський, «малодушный» Ю. Хмельницький, «мстительный и свирепый» І. Брюховецький, «храбрый, властолюбивый, но малодушный, неосновательный» П. Дорошенко та інші антиподи, що орієнтувалися на Росію: І. Пушкар, Я. Сомко, Д. Многогрішний, І. Самойлович. Як бачимо, основним критерієм в оцінці названих українських політичних діячів служила їхня вірність Переяславській угоді.

Загальна оцінка періоду так званої «Руїни» дана Д. М. Бантишем-Каменським в 31-му розділі його праці, який є немовби квінтесенцією другої частини «Істории Малой России». В його зображенії цей період постає як «смутные времена междуусобных браней, нашествия поляков, турок и татар»⁷⁰, занепаду українських міст і поступового обмеження гетьманської влади, викликаного, на думку дослідника, виключно численними зрадами деяких гетьманів та старшин.

Д. М. Бантиш-Каменський продовжив портретну галерею українських гетьманів і старшин й у третій, останній частині «Істории Малой России». Це — І. Мазепа, І. Скоропадський, Л. Полуботок, Д. Апостол, К. Г. Розумовський. Серед них найбільше уваги приділено життю та діяльності І. Мазепи, постать якого була досить популярною в європейській літературі початку XIX ст.

Як історик Д. М. Бантиш-Каменський вважав, що Мазепа був людиною неординарною, складною, в якій глибокі достоїнства поєднувалися з не менш вражаючими вадами: «В силе мужества, соединяя с умом образованным дар обворожительный вкрадываться в изгибы сердца человеческого, сей властитель народа мог быть душою подчиненных, но он не заботился о том»⁷¹. Полемізуючи з іноземними, і насамперед, з польськими істориками, Д. М. Бантиш-Каменський довів, що основними мотивами в діяльності Мазепи були не патріотизм і благородство, а

⁷⁰ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 325—337.

⁷¹ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1830.— Т. 3.— С. 7.

марнославство, егоїзм та користолюбство, що викликали ненависть донього з боку широких народних мас⁷².

Можна помітити, що, значно доповнивши в другому виданні праці фактичний матеріал про життя і діяльність Мазепи, в тому числі й завдяки «Істории русов», автор не тільки не змінив своїх поглядів у цьому плані, а навпаки, значно поглибив їх⁷³. При цьому він навів чимало цікавих фактів про взаємовідносини козацької старшини з царським двором, а також про участь українського народу в Північній війні.

Поряд з портретною характеристикою Мазепи постаті його наступників подані Д. М. Бантишем-Каменським більш схематично і одномірно. До того ж, переходячи до періоду XVIII ст., дослідник дещо змістив акценти порівняно з другою частиною «Істории Малой России». В центрі його уваги опинилася проблема політичного статусу українських земель у складі Росії.

У висвітленні цього питання історик дотримувався в основному офіційної ідеології, вважаючи, що саме «измены Выговского, Юрия Хмельницкого, Брюховецкого, Мазепы и запорожцев вложили в Петра мысль преобразовать Малую Россию; внутреннее неустройство сего края при Скоропадском оправдали совершение сего исполинского намерения»⁷⁴. Цю точку зору історик розвинув на широкому фактичному матеріалі, показавши, з одного боку, «шатости» українських гетьманів і старшин, які зрадили інтереси російського та українського народів⁷⁵, а з іншого — численні зловживання старшини, котра, порушуючи «святість прав народних», притісняла населення, брала хабарі та розводила кумівство⁷⁶.

При цьому Д. М. Бантиш-Каменський намагався всіляко виправдати царський уряд, який був, на його думку, «эмущений» обмежити владу українських гетьманів, порушивши тим самим Переяславську угоду⁷⁷. Однак ми погрішили б проти істини, якби стверджували, що історик повністю поділяв офіційну точку зору з даного питання. Виправдовуючи дії уряду по згортанню політичного самоврядування козацької старшини, Д. М. Бантиш-Каменський водночас гостро критикував тих представників царської адміністрації, які допускали численні зловживання щодо українського населення, тобто порушували закон так само, як і скомпрометовані козацькі старшини. Це стосується фаворита царівни Софії В. В. Голіцина в справі І. Самойловича, Ф. А. Головіна та П. П. Шафірова — в справі Кочубея та Іскри, О. Д. Меншикова, що відзначався зажерливістю і користолюбством, Е. І. Бірона. Більше того, історик не спинився навіть перед критичними зауваженнями на адресу царствених осіб, наважившись закинути Петрові I його жорстокість, а Анні Іоанівні — слабке до легковажності управління.

Водночас Д. М. Бантиш-Каменський всіляко вихваляв тих представників адміністрації, які керувались, на його думку, законом і дбали про інтереси підлеглого населення.

З іншого боку, історик, досить критично висловившися про надмірні поступки урядові «кортких, но слабых» І. Самойловича та І. Скоропадського, протиставляв їм тих гетьманів і старшин, які з абсолютною лояльністю поєднували нібіто піклування про збереження політичного самоврядування України в складі Росії, зокрема Д. Апостола, К. Ро-

⁷² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 24—26, 30.

⁷³ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1830.— Т. 3.— С. 37—38, 44—45, 47.

⁷⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 63.

⁷⁵ Там же.— С. 34, 63, 79.

⁷⁶ Там же.— С. 58, 60, 148; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 420.

⁷⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 79.

зумовського і, особливо, Л. Полуботка, якого він вважав мало не взірцем патріота й громадянина⁷⁸.

Таким чином, до аналізу питання про ліквідацію царизмом політичної автономії України Д. М. Бантиш-Каменський підходив з позицій законності, необхідності для обох сторін дотримуватися умов Переяславського договору, збереження старовинних прав і привілеїв українського козацтва й дворянства при умові їх повної політичної лояльності та сумлінного виконання обов'язків. Все це має мало спільногого з намаганням «активізувати сепаратистські прагнення нащадків шляхти і старшин», про яке писав свого часу М. І. Марченко⁷⁹.

Нарешті, що один важливий аспект «Істории Малой России» — це висвітлення автором так званої внутрішньої історії, а саме — міст, станів та управління на Україні, розвитку церковно-релігійного життя, освіти й літератури, історичної етнографії та географії. Д. М. Бантиш-Каменський вмістив відповідний матеріал до другого видання «Істории Малой России», що свідчить про певну еволюцію його поглядів на предмет і завдання історичної науки.

Не маючи можливості спинитись на висвітленні Д. М. Бантишем-Каменським кожної з названих проблем, торкнемося тут історико-етнографічних аспектів його праці.

У другому виданні «Істории Малой России» дослідник докладно описав побут і звичаї українців, одяг різних станів, порушив питання про мову й національний характер народу, до якого він ставився з глибокою симпатією. «Малороссиянин, — писав, зокрема, він, — вялый, беспечный, изворотлив, неутомим, когда надеется достигнуть через сие преднамереваемой цели. Добродушие и простота, по-видимому, отличительные черты его характера; но они часто бывают следствием хитрости, отпечатка ума. Гордость, прикрываемая сначала ласковым, услужливым обращением, является во всей силе по получении желаемого. Она, особенно, разительна, когда малороссиянин обращается с младшим, возвысясь из низкого звания игрою случая, сгибчивостью, без особых достоинств»⁸⁰. Явно маючи на увазі полеміку з одним із своїх попередників на ниві історії України М. Є. Марковим, який негативно висловлювався про національний характер українців⁸¹, Д. М. Бантиш-Каменський підкреслював: «Скромный в хижине, полезный в службе гражданской, малороссиянин не уронит себя и на кафедре проповедника, и в кругу ученых, везде управляемый врожденным честолюбием»⁸². Безумовно, це висловлювання об'єктивного, доброзичливого російського ученого сприяло формуванню позитивного образу українця в російському суспільстві першої половини XIX ст.

Підбиваючи підсумки сказаному вище, ми маємо всі підстави взяти під сумнів твердження про реакційний характер світогляду Д. М. Бантиша-Каменського. Для свого часу він був хоча й поміркованим, однак, у цілому ліберально мислячим представником російської дворянської інтелігенції, яка дотримувалась ідей правої держави в формі монархії.

Потребує перегляду і теза про Д. М. Бантиша-Каменського як виразника інтересів і поглядів українського дворянства, навіть, речника «дворянського націоналізму», в творах якого сепаратистські тенденції нібито боролися з ідеєю самодержавства, врешті-решт їй поступаючись. У зв'язку з цим не витримує критики і твердження про значний вплив «Істории русов» на погляди історика.

⁷⁸ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 71, 74.

⁷⁹ Марченко М. І. Назв. праця.— С. 140.

⁸⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 464.

⁸¹ Труды и летописи Общества истории и древностей российских.— Ч. III.— Кн. 2.— С. 73—76.

⁸² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 1903.— С. 464.

Значення публікації Д. М. Бантишем-Каменським праці з історії України є набагато більшим, ніж про це з властивим йому почуттям скромності писав сам історик. Не слід забувати, що «Істория Малой России» витримала три прижиттєві видання і залишалася єдиною синтетичною працею з історії України до початку ХХ ст. Наведений у ній фактичний матеріал широко використовувався як у наукових дослідженнях, так і в літературних творах, зокрема, О. С. Пушкіним, М. В. Гоголем, Є. Гребінкою, І. І. Срезневським та іншими видатними представниками вітчизняної науки й культури. Це питання потребує, очевидно, спеціальної розробки. В зв'язку з цим доцільно було б перевидати «Історию Малой России», яка збагатила б наші уявлення про розвиток вітчизняної культури в першій половині XIX ст.

Одержано 13.03.89.

В статье, написанной с привлечением нового архивного материала, освещается жизненный путь, общественно-политические взгляды автора первого в отечественной исторической науке синтетического труда по истории Украины, известного историка и писателя Дмитрия Николаевича Бантыша-Каменского (1788—1850). Показаны особенности понимания им исторического прошлого Украины в целом и его конкретных проблем, подведены итоги изучения научного наследия исследователя в отечественной и зарубежной историографии.

Д. Д. Данилюк (Ужгород), В. І. Ілько (Ужгород)

М. М. Лучкай — історик-славіст Закарпаття першої половини XIX ст.

До недавнього часу творчий доробок деяких учених був невідомий широкій громадськості, оскільки зберігався у спецфондах. Один з таких учених — М. М. Лучкай — історик, мовознавець, фольклорист, культурно-освітній діяч. У статті висвітлюється його вклад у дослідження соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Закарпаття.

Відзначаючи 45-річчя Ужгородського держуніверситету, ми критично осмислюємо не тільки здобутки його вчених за роки Радянської влади, а й весь процес розвитку історіографії Закарпаття. А він бере свій початок ще з кінця XVIII ст., коли з'явилася перша друкована латинською мовою праця І. Базиловича «Короткий огляд фундації Теодора Корятовича»¹.

Закарпаття на рубежі XVIII і XIX ст. дало світу чимало освічених людей. Деякі з них, щоб не йти на службу до австрійських і угорських панів, не зректися рідної мови, виїжджали на Україну і в Росію (І. С. Орлай, Ю. І. Венелін-Гуца, М. А. Балудянський, П. Д. Лодій, В. Г. Кукольник), де стали відомими вченими і культурно-освітніми діячами. Там вони створили і перші праці з історії Закарпаття².

¹ Basilovits I. Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs.— Кошиці, 1799.— Т. 1.— С. 451; — Т. 2.— С. 1804—1805.

² Орлай И. С. История о Карпato-Россах, или о пересечении Россиян в Карпатские горы и о приключениях с ними случившихся // Северный вестник.— СПб., 1804.— Ч. 1.— С. 158—172, 261—276; Ч. 3.— С. 267—293; Венелин Ю. И. Несколько слов о Россиянах Венгерских, и также одно слово историческое о Православной греко-восточной церкви в Венгрии // Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси.— Львов, 1905.— С. 86—106.

Інші, такі як І. Базилович, А. Бачинський, В. Довгович, А. Коцак, І. Фогораші, працювали на рідній землі і залишили чималу наукову та історико-культурну спадщину.

На жаль, вона майже не вивчена, оскільки зберігалася у спецфондах бібліотек. Так, науковий доробок М. Лучкай став доступним для широкої громадськості зовсім недавно завдяки невтомній праці викладачів кафедри загального і слов'янського мовознавства Ужгородського держуніверситету Ю. М. Сака, Й. О. Баглая, М. В. Ороса, О. В. Барбіль, які переклали українською мовою працю вченого «Історія карпатських русинів церковна і світська»³.

У республіканському видавництві «Наукова думка» нещодавно вийшла друком українською мовою «Граматика слов'яно-русська» М. Лучкай — перша на західноукраїнських землях граматика літературної мови⁴ (у перекладі П. М. Лизанця і Ю. М. Сака).

М. Лучкай увійшов в історію як вчений-мовознавець, історик, фольклорист, культурно-освітній діяч. Діапазон його наукової діяльності охоплює широке коло проблем з історії слов'янських і неслов'янських народів, історичну географію, слов'янську етнографію, історію релігії і церкви тощо. Він ще за життя здобув європейське визнання. Відомий чеський поет і вчений Ян Коллар ставив його поруч з такими вченими-славістами, як Досифей Обрадович, Йосип Добровський, Ян Неєдлі та Вук Караджич.

У 1929 р. була видана книга В. Гаджеги «Михайл Лучкай»⁵, в якій уперше широко висвітлено життєвий і творчий шлях вченого. До 100-річчя його «Граматики» товариство «Просвіта» видало науковий збірник, присвячений вивченню вкладу М. Лучкай в історію українського і взагалі слов'янського мовознавства⁶. Того ж року в «Карпато-руском сборнике» було опубліковано дві статті з приводу ювілею вченого, однак написані вони у московофільському дусі⁷. Творчий доробок М. Лучкай вивчали й багато інших дослідників⁸.

Михайло Михайлович Лучкай народився 19 листопада 1789 р. у с. Великі Лучки на Мукачівщині в багатодітній сім'ї священнослужителя (справжнє прізвище Поп). Отже, його псевдонім походить від назви рідного села. Після закінчення місцевої школи і Ужгородської гімназії вчився у Віденській духовній семінарії. Там він, зокрема, відвідував лекції вчених-славістів, подружився із студентами-чехами, сербами. Це збудило в нього інтерес до історії слов'янських народів. Після повернення додому Михайло Михайлович працював бібліотекарем і архівàріусом при Мукачівській греко-католицькій єпископській канцелярії, що відкривало йому доступ до архівних матеріалів. Талановитий юнак цікавиться давньою історією краю, рідною мовою, мріє про піднесення національної самосвідомості свого народу. У червні 1829 р. М. Лучкай з трьома товаришами виїхав на навчання до Італії. Для успішного здійснення цієї поїздки багато зробив І. Фогораші, відомий закарпатський філолог, який жив і працював у Відні.

В італійському місті Луці, серед римсько-католицького населення, М. Лучкай заснував греко-католицьку церкву і з головою поринув у

³ Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час).— Т. 1 // Науковий збірник Музею Української Культури у Свідниці.— Пряшів, 1983.— № 11.— С. 52—179 (далі — НЗМУК).— Т. 2.— Ч. 1 // НЗМУК.— 1988.— № 13.— С. 118—235; Т. 2.— Ч. 2 // НЗМУК.— 1968.— № 14.— С. 93—258.

⁴ Лучкай Михайло. Граматика слов'яно-русська.— К., 1989.— С. 190.

⁵ Гаджега Василий. Михайл Лучкай.— Ужгород, 1929.— С. 128.

⁶ Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1930—1931 р. Рочник VII—VIII.— Ужгород, 1931.— С. 315.

⁷ Карпаторусский сборник.— Ужгород, 1930.— С. 259—311; 312—328.

⁸ Маковей Осип. З історії нашої філології: Три галицькі граматики // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1903.— Т. 11 (далі — ЗНТШ); Брик І. Йосиф Добровський і українознавство // ЗНТШ.— Львів, 1925.— Т. 111; Гординський Ярослав. Основання греко-католицької церкви в князівстві Люкка в Італії // ЗНТШ.— Львів, 1918.— Т. 25.

науку. Далеко від батьківщини він посилено працює над створенням граматики рідної мови. М. Лучкай був добре обізнаний з граматиками своїх попередників М. Смотрицького, М. В. Ломоносова і засновника слов'янської філології Й. Добровського і, безумовно, врахував їх досвід, складаючи «Граматику слов'яно-руську», що була видана у Відні в 1830 р. Ця праця привернула увагу таких учених, як І. І. Срезневський, І. Вагилевич, М. Шашкевич. Відомий дослідник М. Возняк, зокрема, відзначав, що в історії української філології М. Лучкай посідає особливе місце, оскільки «перший в австрійській Україні, наскільки позволяло на се йому його знання і погляди на справу, дав граматичне оброблення української мови»⁹.

Подібно до того, як І. С. Орлай прагнув привернути до Закарпаття увагу російських вчених, М. Лучкай намагався ознайомити з краєм західноєвропейських. Один з дослідників творчості вченого писав: «Під благословенним небом Італії він не тільки не забув про нього (свій народ.—Авт.), але і на чужині вболівав за нього, вбачаючи, що про цей народ не знають навіть в науковому світі, що навіть такий відомий **славіст** як Шафарик, називає Карпатську Русь *terra incognita*»¹⁰. У період феодально-кріпосницької реакції і шаленого наступу політики денационалізації з боку панівних класів Угорщини М. Лучкай ставить собі за мету показати, що Закарпаття має свою історію, що його жителі кровно споріднені з українцями на схід від Карпат. Залучаючи до наукового обігу велику кількість нових документів, він сміливо polemізує з багатьма істориками, зокрема, з угорцем І. Горватом, і аргументовано спростовує їх антислов'янські концепції.

Саме це спонукало М. Лучкай приступити до написання історії рідного краю. Він залишив нащадкам фундаментальний рукопис — шеститомну «Історію карпатських русинів». У цій монументальній праці досліджується цілий комплекс питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Закарпаття доби феодалізму. Однак донині вона не оцінена радянською історіографією (існують лише рецензії в місцевій пресі на опубліковані перші два томи¹¹). М. Лучкай сповна використав архівні матеріали Мукачівської греко-католицької єпархії, наукової бібліотеки італійського міста Лукка, давньоруські і угорські літописи. Інтерес становить історіографічний розділ праці. Автор уміло дискутує з такими істориками, як Шлецер, Енгель, Фесслер, Катона, Сірмай, Базилович та ін.

У першій половині XIX ст. археологічна наука на Закарпатті тільки зароджувалася. Тому свої висновки щодо первісного заселення краю вчений підтверджує етимологією ономів, гідронімів, етнонімів та антропонімів. На їх основі і доводиться слов'янське походження «карпатських русинів». М. Лучкай слушно зауважує, що народ «первісні назви місцевостей, гір, річок зберігає аж по сьогодні: Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Голубина, Березна... Отже, поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський), і назви поселень, гір і племен були іншими, до тих пір русини залишаться аборигенами своїх країв...»¹². На той час заявити про слов'янське походження закарпатців було неабиякою громадянською мужністю. М. Лучкай не тільки підтримав думку своїх попередників І. Базиловича, І. Орлай, Ю. Гуцу-Венеліна щодо автохтонності закарпатських українців. Цей висновок сприяв зміщенню національної свідомості закарпатців, адже

⁹ Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // ЗНТШ.—1909.—Т. 90.—Кн. 4.—С. 92.

¹⁰ Карпатський світ.—1930.—№ 5, 6.—С. 1022—1032.

¹¹ Баглай І., Данилюк Д. Дослідник Закарпатського краю // Закарпатська правда.—1988.—3 черв.; Данилюк Д. Хай зміст принесе похвалу або догану // Там же.—1989.—19 квіт.; Ілько В., Данилюк Д. Дух, що звільнився з-під муру // Там же.—1989.—19 лист.

¹² Лучкай М. Історія карпатських русинів...—Т. 2.—Ч. 1 // НЗМУК.—1988.—№ 13.—С. 139.

правлячі кола Австрійської імперії здійснювали щодо них денационалізаторську політику, а деякі їх прислужники (як барон Гоял) приписували їм навіть французьке походження.

У першому томі праці досліджується історичний період від найдавніших часів до Х ст., тобто до приходу на Закарпаття угорських кочових племен. Тут змальовано широку панораму життя і побуту багатьох племен, які населяли широкі простори між Карпатами, Дунаєм і Чорним морем (скіфи, сармати, кімерійці, готи, карпіани та ін.). Однак помилкою М. Лучкай було те, що всім цим народам він безпідставно приписував слов'янське походження.

Учений зумів правильно виділити в європейській історії IX ст. головні події. Однією з них він справедливо вважав утворення східнослов'янської держави — Київської Русі.

У двох частинах другого тому досліджується історія Закарпаття і донині найменш вивченого періоду — з кінця IX до кінця XVII ст. Особливий інтерес викликає дослідження такої важливої події, як прихід угорських племен в Тисо-Дунайську низовину і утворення ними в кінці IX ст. держави. При цьому дослідник погоджується з оцінкою цього факту давньоруським літописцем Нестором. Проте він висловлює і ряд власних міркувань. Так, М. Лучкай високо оцінює ступінь суспільно-політичного життя угорців. Він підкреслює, що, хоч вони, «сини степів Азії, не були знайомі з сільським господарством, навіть самого льняного одягу не знали, проте вони не були дикого характеру, вже у київських русинів многому навчилися, наблизившись до цих ще більш культурних областей...». Вони, на думку вченого, запозичили у слов'ян форму управління, а також спосіб господарювання та трактування наук. Після цього угорці «...стали більш розсудливими, ніж можна було чекати, не жадали людської крові, але шукали дружби. Підкорених народів не винищували на зразок татар, ба навіть не робили їх рабами, але своїми союзниками по збройі і славі»¹³. Переказавши уривки з праці Балайті і з твору анонімного нотаря угорського короля «Gesta Hungarorum» про те, як угорці на чолі з вождем Альмошем боєм взяли фортецю Унг (Ужгород), а їх володаря дуку Лаборця було повішено, М. Лучкай не підтримує їхню версію, оскільки вона не ґрунтуються на джерелах. Зауважимо, що до хроніки Аноніма, як до джерела, дослідники ставляться також досить скептично. Проте відомо, що в основі народних легенд часто лежить дійсний факт. Тому, на нашу думку, не слід категорично відкидати і легенду про Лаборця.

У другій частині другого тому розглядаються питання історії Закарпаття XV—XVII ст. Звичайно, що М. Лучкай, як духовна особа, не міг обминути питання історії церкви. Тому він детально розповідає про поширення і занепад греко-слов'янського обряду, засуджує введення в Угорщині латинської мови як обов'язкової: «Кожен може подумати, який удар був заподіяний слов'янській освіті та культурі». Та вирішальної поразки греко-слов'янському обряду, на його думку, було завдано вторгненням монголів у 1241 р., після чого «все було зрівняно з землею, а все живе — вбито»^{13a}.

М. Лучкай детально розповідає про русько-литовського князя Федора Корятовича. Спираючись на праці І. Базиловича і М. М. Карамзіна, він розглядає діяльність князя у краї в контексті історії Литовської держави та її зв'язків з Галицько-Волинським князівством. Тут важливо, що автор високо оцінює культурно-освітню діяльність Ф. Корятовича в краї. Однак він припускається помилки, стверджуючи на підставі грамоти монахам Мукачівського монастиря, що Ф. Корятович прибув туди у 1360 р. Некритично сприймає вчений безпідставне твердження угорського історика Й. Балайті про те, що Ф. Корятович

¹³ Там же.— С. 122.

^{13a} Там же.— С. 173.

повернувся на Поділля, де і був убитий в 1365 р. Ці питання були спірними аж до початку ХХ ст. Щодо достовірності й автентичності згаданої грамоти, то відомий дослідник історії Закарпаття О. Л. Петров і філолог І. І. Холодняк у 1906 р. довели, що вона підробна, а Ф. Корятович прибув на Закарпаття в кінці XIV ст. і помер 1414 р., а де — невідомо¹⁴. Історія Закарпаття М. Лучкаєм розглядається у тісному взаємозв'язку з історією Угорщини і на фоні загальноєвропейських подій, що свідчить про його глибоку обізнаність із сучасним йому станом розвитку історичної науки в Росії і Західній Європі.

Заслуговує на увагу характеристика вченим політичного розвитку Угорщини. Він глибоко аналізує складні політичні взаємовідносини Угорщини з Австрією та їх обох — з Туреччиною у XVI ст. Причому ряд його висновків відзначається новизною і оригінальністю. Так, уперше в закарпатоукраїнській історіографії вчений висвітлив повстання в Угорщині під проводом Імре Текелі, Ф. Ракоці II, спрямовані проти Габсбургів; вказав на тяжке становище селянських мас, описавши їх боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту, зокрема селянську війну під проводом Д. Дожа в 1514 р.

Цікавою є думка М. Лучкаї про те, що пригнічення селян відвертало їх від боротьби проти турецьких загарбників: «Але всі спроби звільнити батьківщину були марними, бо селяни, пригнічені дворянами і магнатами, усього позбавлені, борючись з крайньою бідністю, не спішили на захист своїх пригноблювачів¹⁵.

Аналіз наукової спадщини М. Лучкаї характеризує його як справжнього гуманіста, який з великою любов'ю ставився до свого народу, а також до тих малочисельних народів, які проживали на Закарпатті. Так, він досліджує історію волохів і циган.

Вивчаючи твори М. Лучкаї, уважний читач виявить елементи стихійного діалектичного підходу при аналізі економічного і суспільно-політичного життя. Зокрема, привертає увагу його твердження про те, що «жодна річ не стане ясною, якщо вона виривається із свого порядку, і речі стають ясними тоді, коли складені в належний порядок»¹⁶. Проявив себе М. Лучкай й на громадській ниві. Він був палким поборником розвитку освіти. І в міру своїх можливостей намагався допомогти йому. Він, зокрема, взяв участь у збиранні коштів у «вдовичий і сирітський» фонд. Незадовго до смерті вчений заповів продати свій маєток і книги, а на вилучені кошти організувати видавництву справу.

З грудня 1843 р. М. М. Лучкай пішов з життя. Його значна наукова спадщина має неперехідне значення. «Історія карпатських русинів» — широкопланова праця з історії Закарпаття. Автор виходить далеко за межі історії Мукачівської єпархії і вперше досліджує важливі питання соціально-економічного, політичного і культурного розвитку краю на фоні загальноєвропейської історії. Він наважився вказати на тяжке економічне становище селянських мас Угорщини, висвітлив їх спільну боротьбу з селянством Закарпаття за визволення країни з-під гніту Туреччини і Австрії.

Одержано 25.04.90.

До недавних пор творческое наследие некоторых ученых было неизвестно широкой общественности, поскольку хранилось в спецфондах. Один из таких ученых — М. М. Лучкай — историк, языковед, фольклорист, культурно-просветительский деятель. В статье освещается его вклад в исследование социально-экономического, политического и культурного развития Закарпатья.

¹⁴ Петров А. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391—1498 гг.— Прага, 1930.— С. 179—215.

¹⁵ Лучкай М. Історія карпатських русинів.— Т. 2.— Ч. 2 // НЗМУК.— 1986.— № 14.— С. 135.

¹⁶ Там же.— Ч. 1 // НЗМУК.— 1988.— № 13.— С. 200.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

(продовження)*

У розділі йдеться про заключний етап боротьби Радянської влади з махновщиною влітку 1921 р. Показано спроби Махна відвернути агонію очолюваного ним антирадянського руху, розгром повстанців і втечу «батька» в Румунію.

Кінець махновщини

У травні — червні 1921 р. почався заключний етап боротьби Радянської влади з махновщиною. 29 травня на нараді командирів махновських загонів було розроблено план бойових дій і обрано штаб Революційної повстанської армії на чолі з Тарановським. 2 червня «батько» видав наказ № 1, згідно з яким після об'єднання всіх загонів його армія складалася з двох кавалерійських груп. До першої входили загони Петренка, Забудька та Щуся, до другої — Кожина і Куриленка. Кулеметна команда і кінна розвідка підпорядковувалися штабу армії. Махно багато уваги приділив зміцненню дисципліни, підвищенню боєздатності військ, наголошуючи, що від цього залежатиме результат боротьби проти Радянської влади.

Активну участь у розгромі махновщини в цей період, крім частин РСЧА, взяли партійні та комсомольські організації України. Понад 1,1 тис. комуністів поповнили частини, які воювали з бандитами. Більш як 300 організацій ЛКСМУ створили свої збройні загони¹.

Командування радянських військ у літку 1921 р. змінило тактику боротьби з бандитизмом. Р. П. Ейдеман і М. В. Фрунзе звернули увагу на те, що рейди, здійснювані «батьком», лише на перший погляд виглядали хаотичними, а насправді обов'язково охоплювали певні населені пункти, які були тиловими базами головних і допоміжних сил Махна.

Щоб швидше покінчити з махновщиною, М. В. Фрунзе і Р. П. Ейдеман вирішили особисто керувати діями частин РСЧА на Полтавщині з 9 по 16 червня 1921 р. Це сприяло чіткому проведенню операції, використанню всіх методів боротьби і створенню умов для ліквідації банди². 13 червня Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом доручила Х. Г. Раковському роздобути тисячу годинників для нагородження бійців та командирів загонів, які вели боротьбу з Махном. Проте в ході проведення цієї операції було допущено чимало прорахунків у діях частин Червоної Армії, що, зрештою, мало не коштували життя Р. П. Ейдеману і М. В. Фрунзе.

15 червня 1921 р. поблизу Решетилівки передові роз'їзди махновців обстріляли Р. П. Ейдемана. Для з'ясування обстановки М. В. Фрунзе у супроводі чотирьох чоловік підійшов з боку станції до села,

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2.— 4—8.

¹ Дубинський І., Шевчук Г. Червоное казачество.— К., 1977.— С. 177.

² Макушенко Н. Операция против банды Махно с 9-го по 16-е июня 1921 г. // Армия и революция.— 1922.— № 3-4.— С. 106.

де був поранений бандитами. Незважаючи на це, йому вдалося уникнути переслідування.

Михайло Васильович зробив вигляд, що нічого особливого не трапилося, наказав сковати свій плащ, пробитий сімома кулями. О 17-й годині з поїзда командуючого штабу Збройних Сил України у Харків було надіслано повідомлення такого змісту: «Тов. Фрунзе надана медична допомога. Він на ногах, почуває себе здоровим, бадьорим і продовжує керувати операцією... Фрунзе приділяє своєму пораненню дуже мало уваги»³.

17 червня 1921 р. М. В. Фрунзе повернувся до Харкова. Однак ще до його прибуття випадок під Решетилівкою розглядався на засіданні Раднаркому УСРР і обговорювався в ЦК. Керівні органи республіки, відзначаючи відвагу і мужність М. В. Фрунзе, водночас попередили командуючого про необхідність надалі утримуватися від особистої участі в бойових діях. В ухваленому 17 червня рішенні Раднаркому УСРР, зокрема, зазначалося: «Висловити подяку тов. Фрунзе за особисте керівництво операціями проти бандитів і визнати недоцільною участь командвійськими УСРР у незначних розвідувальних операціях проти бандитів»⁴.

В результаті полтавської операції армія «батька» зменшилася на $\frac{2}{3}$, хоч остаточно ліквідувати її не вдалося переважно внаслідок прорахунків командирів червоноармійських загонів. «Незважаючи на всі заходи для досягнення вирішального успіху і знищення банди Махна, вжиті мною після поїздки в район дій Махна,— зазначав М. В. Фрунзе,— бандитам все ще вдається уникнути остаточного знищення, і загони та маневрені групи, які переслідують банду, завдаючи противнику постійних ударів, пропускають зручну нагоду до повного виконання завдання»⁵.

В цих боях значно порідшали ряди найближчих соратників Махна. Загинули В. Куриленко, Ф. Щусь, П. Петренко, Т. Вдовиченко, Г. Василевський, А. Марченко, Ф. Кожин та багато інших, порвав з «батьком» А. Чубенко.

Проте найбільшою втратою для «батька» був масовий вихід з його армії селянства. Коли Махно дізнався про загибель Кожина і Куриленка, він низько схилив голову, тихо, немов про себе, сказав: «Немає в нас більше союзників серед селян. Треба повернати в Європу». До того ж на цей час було розгромлено банди Антонова, на союз з яким Махно покладав великі надії.

Перехід до непу остаточно підірвав соціальну базу політичного бандитизму й махновщини зокрема. «Нова економічна політика,— зазначалося в звіті Катеринославського губкому КП(б)У,— справила певний свій вплив на розклад бандитизму»⁶. Це ж констатували й самі махновці. Зокрема, на допиті В. Білаш заявив: «Співчували Махну всі райони усіх губерній, де тільки проходив Махно до червня 1921 р. У зв'язку ж з новою економічною політикою ставлення селян різко змінилося у бік Радянської влади, за винятком частини куркульського елементу»⁷.

Ідеологія анархо-махновщини, спрямована на створення безвладної держави і вільних рад, призначених для розв'язання не політичних, а координації господарсько-економічних питань, децентралізацію влади, відповідала інтересам куркульства, яке становило 20% усіх

³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 26, арк. 5.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 589, арк. 73.

⁵ Волковинський В. М. М. В. Фрунзе на Україні.— К., 1985.— С. 25.

⁶ Незнамова Т. М. КП(б) України— організатор трудящихся масс на розгром махновщини (кінець 1920—1921 рр.).— К., 1971.— С. 27.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 168.

господарств у так званому махновському районі⁸. Адже втілення в життя цієї теорії призвело б до звільнення куркулів від сплати податків на утримання громіздкого і розгалуженого апарату, великої армії, ще більше зміцнило його політичний і економічний вплив на сели. Бідні верстви селянства, спостерігаючи в роки революції і громадянської війни часту зміну на Україні різних урядів, їх слабкість, повірили, що можна жити взагалі без усякої влади. У той час зв'язки міста з селом були фактично відсутніми. Селяни вели натуральне господарство, і тому Махнові вдалося переконати їх, що нібито робітничий клас, який живе в містах, нещадно грабує село.

Мрія Махна створити анархістську державу не була такою абсурдною, якою вона здається нині: в період громадянської війни й іноземної военної інтервенції на території колишньої царської Росії виникало безліч різних урядів, на окраїнах робилися спроби створення власних держав. Відсутність правдивої інформації про реальний стан справ, поширення неймовірних чуток, часта зміна центральної влади на Україні, до чого прагнули не тільки різні партії й угруповання, але й чимало людей, вселяли в «батька» оптимізм і віру в те, що з допомогою багатотисячної армії він при підтримці селянства зможе створити безвладну державу. До того ж анархістські теоретики постійно твердили, що появі на карті Махновій — реальність.

З погляду на це стає зрозумілим, чому «батько» так запекло боровся з Денікіним і Врангелем, які намагалися відновити «єдину і незділиму Русь», був непримиреним ворогом Петлюри, що мріяв про незалежність України, до складу якої, природно, мав входити і махновський район, ненавидів Троцького, вбачаючи в ньому «провісника абсолютної централізації і мілітаризації»⁹.

Договір з Радянською владою, підписаний у 1920 р., Махно вважав доказом того, що Махновія існує реально, бо переговори доводилося вести «як держава з державою». Саме в такому аспекті «батько» високо оцінював цей союз.

Махно хотів бачити селянство монолітним і бути «батьком» як куркулю, так і середняку й бідняку. Коли у 1920 р. в українському селі різко загострилася класова боротьба, почалося розшарування селянства, загострилася боротьба між незаможниками, які об'єднувались в комітети, і куркулями, «батько» взяв під захист останніх. Вони, в свою чергу, стали не тільки звеличувати Махна як селянського вождя, надавали йому всебічну підтримку, а й були близькими до ідей, які проголосував і за які боровся «батько». На комнезами він дивився як на зрадників, будучи при цьому впевненим, що бореться за поліпшення життя селян, і жорстоко розправлявся з тими, хто підтримував позицію Комуністичної партії та Радянського уряду, брав участь у соціалістичних перетвореннях на селі. Махно досить специфічно захищав інтереси селян. Перш за все він засвоїв просту істину — вузькість району дій. Селянство брало зброю, щоб захищати свою землю від зазіхань представників будь-якої влади, і не бажало відходити далеко від рідних місць. До речі, це було однією з головних причин втечі несвідомих селян з Червоної Армії. Оскільки найбільше землі мало заможне селянство, то й захищати Махну (хотів він того чи ні) доводилося в основному куркульство.

У той час, коли Радянська влада не мала можливості виділити для селянства необхідні йому продукти, але для відновлення зруйнованої промисловості вимагала у нього віддати державі надлишки хліба, а її противники малювали райдужні картинки недалекого майбутнього села, Махно створював умови для негайного підвищення добробуту сільського населення. Для цього досить було стати під «бать-

⁸ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920).— М., 1966.— С. 267.

⁹ Вестник анархизма.— 1923.— № 3—4.— С. 25.

кові» прапори або ще простіше — надавати йому всіляку підтримку, визнати в ньому селянського вождя. Потрапивши різними шляхами до армії Махна, багато сотень червоноармійців і селян, що виступали проти контрреволюційних сил, поринали в анархістську вольницю, позбавлялися не тільки революційних, а й моральних орієнтирів. Найбільш нестійкі з них в наступні роки стали соціальною базою бандитизму.

Махно використовував чимало способів привернення на свій бік місцевого населення. Так, захоплюючи під час боїв обози і склади противника, він брав для армії 50% здобичі — найбільш легке і цінне, решту її віддавав селянам¹⁰. На початку 1921 р. це робилося з метою розгортання репресій щодо сільського населення з боку Червоної Армії, органів ВЧК і міліції і тим самим розпалювання ненависті селян до Радянської влади. Однак такі вчинки давали позитивні результати, поки махновська армія здобувала перемоги над кайзерівськими та денікінськими військами чи тиловими частинами Червоної Армії. Коли ж зірка Махна як ватажка селянсько-повстанської армії закотилася, і його військо перетворилося на велику озброєну банду, «батько» почав вимагати від селян усе необхідне. У 1919 р., коли Махно воював з Денікіним, село охоче виділяло своїм захисникам харчі, кохей, фураж тощо. В 1920—1921 рр. ці функції виконували вже тільки куркулі. Тоді бандити почали грабувати середняка і бідняка, викликуючи, природно, у них невдоволення.

Після проголошення політики непу стомлене від багаторічної боротьби з робітничо-селянською владою куркульство почало переконуватися, що утримання «батька» і його війська завдає більше збитків, ніж «державна експлуатація Радянської влади». До того ж армія Махна із захисника заможних селян певної території, насамперед від Радянської влади, перетворилася на бродячу банду.

Партія і уряд Радянської України, командування Червоної Армії аргументовано роз'яснили трудящим, широким верствам селянства, що Махно є захисником інтересів сільських експлуататорів, й уміло спрямовували боротьбу комнезамів проти куркульства і його збройної сили — махновщини.

Махно швидко збагнув, що рано чи пізно очолюваному ним руху прийде кінець. Як й інші ватажки контрреволюції, він розумів, що врятуватися зможе лише за межами Радянської Росії. Однак панічна втеча для селянського ватажка означала б крах, політичну смерть. І він почав розробляти нову стратегію і тактику боротьби, яку, звичайно, можна було втілити в життя лише за кордоном. «Батько» повернувся до свого старого прийому — забирати солдатів у недбайливих командирів. Цього разу він згоден був укласти угоду з лідерами правих партій, що перебували за кордоном, й, зібравши під свій прапор їх рядових членів, відновити боротьбу проти Радянської влади. Ідея ця виникла в нього ще на початку року, коли він зробив спробу виступить під прапором національного визволення України, намагаючись таким чином залучити до своїх лав буржуазно-націоналістичні елементи, а через них підкорити націоналістичні банди, що безчинствували на Правобережжі. Цей задум підтримувала його дружина, яка завжди дотримувалася націоналістичних поглядів.

«Батько» розвинув ідею створення всеукраїнського ревкому, з допомогою якого можна встановити зв'язки із зарубіжними країнами і «добитися визволення України від окупації більшовиків-комуністів»¹¹. Ale ця ідея була чужою махновщині, і її не підтримало багато командирів. Махно швидко переорієнтувався і взяв курс на об'єднання всіляких антирадянських сил, але вже за кордоном. Своїми планами він

¹⁰ Кубанин М. Махновщина.— Л., 1927.— С. 172.

¹¹ Тепер (Гордеев) И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля.— Харків, 1924.— С. 114.

ділився в колі найближчих друзів, побоюючись, щоб вони не стали відомі рядовим повстанцям. Махно мріяв написати за кордоном «свою історію в російській революції».

Ще взимку 1921 р., наступного дня після поразки поблизу с. Бузовка, Махно запропонував членам реввійськради для врятування ядра армії тікати за кордон. Однак частина з них на чолі з В. Білашем пропонувала укласти нову угоду з Радянською владою і надати допомогу керівнику національно-визвольної революції в Туреччині Мустафі Кемалю; друга на чолі з Махном висловлювала ідею рушити в Галичину, щоб підняти місцеве населення на революційну боротьбу.

— Я правий,— говорив після розгрому на Полтавщині Махно,— якби навесні армію вивели з України в Галичину, ми б мали успіх. Галичина бунтує за свою незалежність, і більшовики безсилі допомогти їй, боячись інтервенції. Нам треба йти туди. І я переконаний, що Радуряд, який не бажає з нами розмовляти тепер, маючи намір нас задушити, тоді б сам запропонував союз. На Україні ми втратили ґрунт: наші союзники — селяни — нас, як бачите, перестали підтримувати. І ось результат: вони залишають армію і йдуть з повинною! Пошуки на Полтавщині протягом двох місяців союзників перетворилися на просте блукання. Ми повинні об'єднати наші сили і прорватися за кордон, де успіх нам забезпечений.

На початку червня 1921 р. в Конградському повіті Полтавської губернії на зборах комскладу Махно умовляв присутніх не кидати його ійти за кордон, доводячи їм неможливість дальнього перебування в тилу Червоної Армії. «Батько» дав певний строк командирам для роздумів, погрожуючи, що в разі відмови підтримати його план він рушить разом з своїми близькими та Галиною. Однак командири і рядові бійці вирішили за краще скористатися амністією, оголошеною Радянським урядом¹².

У липні 1921 р. радянське командування застосувало в боротьбі проти Махна нову тактику. Переслідування махновців почали бронеагони. 240 верст тривала погоня. 15 липня, оточивши махновців у балці р. Ольхова поблизу с. Голодаївка, Збройовики кулеметним вогнем знищили близько 100 бандитів. Тікаючи, останні кинули 53 тачанки, 33 кулемети. Лише 60 бандитам з одним ручним кулеметом вдалося вирватися з цього пекла. 19 липня загін Махна форсував р. Донець і таким чином врятувався від сстаточного розгрому.

У порівняно безпечному районі «батько» зібрав усіх, хто зі зброєю в руках воював проти Радянської влади. 21 липня в с. Ісаєвці Таганрозького повіту Махно провів останню нараду свого комскладу. Розглядалося лише одне питання: куди йти далі. Одна група запропонувала Туреччину — за це рішення проголосувало 750 чол. Махно все ж вирішив пробиратися в Галичину, хоча його підтримало лише 400 чол. 22 липня, сухо попрощавшись з рештою повстанців, Махно зі своїми прихильниками рушив у Донську область, сподіваючись знайти там підтримку, а далі планував піти на Волгу і, можливо, навіть до Сибіру, де діяли невеликі банди. Побувавши на Дону, він зрозумів, що і тут не знайде підтримки. В одній козацькій хатині старий осавул з вицвілими лампасами і «георгієм» на грудях прямо сказав «батькові»: «Ті, кого ти шукаєш, полягли ще у 1918 р. або порубані червоними у 1919 р. Нічого в тебе тепер не вийде».

Того ж вечора Махно наказав сідлати коней і рушив у бік Волги. Саме в цей період у полон до Махна потрапив майбутній автор «Тихого Дону» М. Шолохов. Але зустріч ця закінчилася для молодого комуніста благополучно. «Батько», будучи в хорошому настрої, відпустив М. Шолохова. Відомий письменник назавжди запам'ятав цей епізод і згадував його як важливу подію в своєму житті.

¹² ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 169—170.

Незважаючи на численні спроби частин РСЧА остаточно розгромити махновщину, «батько» продовжував «гуляти» південними просторами. 27 липня 1921 р. після доповіді Р. П. Ейдемана про хід бойових дій з Махном члени Постійної наради по боротьбі з бандитизмом вирішили звернутися до аналогічного органу при Раднаркомі РСФРР з проханням не давати змогу махновцям після їх розгрому на Україні переходити на територію Радянської Росії, зокрема в Курську губернію, Донську область тощо.

Наприкінці літа 1921 р. над Поволжям нависла смертельна небезпека — голод. Банда Махна вихорем пронеслася по волзьких ланах. «Батько», який добре знатав життя села, його закони та звичаї, зрозумів, що голод буде сильний. Боячись, що буде відновлено продподаток, місцеве селянство засівало невеликі надії, розраховуючи таким чином прогодувати своє сім'ї і трохи залишити для посіву. Махно передбачав, що посуха 1921 р. знищить ці незнані посіви і, не маючи жодних запасів, поволжським землеробам не вдасться дочекатися наступного врожаю. Відкинувши свої далекосяжні плани, «батько» різко повернув на захід.

Цей рейд був найскладнішим. Кожну версту доводилося проходити з боями. За зброю бралися не тільки незаможники, а й середняки, ті, хто ще недавно підтримував «батька». Особливо засмутив і налякав Махна випадок, що трапився у с. Мишурине. 13 серпня 1921 р., переправившись через Дніпро в це село, Махно наказав поміняти коней і змастити тачанки, а загін залишити на нічліг. Коли махновці міцно заснули, селяни накинулися на бандитів. Постріл вартового розбудив «батька». Поранений під час перестрілки б кулями, він на коні втік у степ. Через кілька днів на одному з хуторів, коли підійшли частини 7-ї кавдивізії, місцеві селяни оточили дім, де планував зупинитися Махно, напали на штабіста Тараковського, який опинився там, і, захопивши його, спалили на вогнищі¹³.

Описуючи за кордоном свої бойові дії на території Країни Рад, Махно приховував ці факти, згадавши лише про те, що був шість разів поранений. Втечу за кордон він пояснював необхідністю залікувати в спокійних умовах численні рани. «13 серпня 1921 р. я з сотнею кавалеристів,— писав «батько»,— взяв напрям до берегів Дніпра і 16 серпня того ж року на світанку за допомогою 17 селянських риболовецьких човнів між Орликом і Кременчуком переплив Дніпро. У той же день мене було шість разів поранено, але не важко. По дорозі і на правому березі Дніпра ми зустрічали багато наших загонів, яким висвітлювали мету нашого виїзду за кордон, й від усіх чули одне: «Ідьте, вилікуйте «батька» і повертайтесь знову нам на допомогу»¹⁴.

Махно нестримно рвався до західного кордону, щоб якомога швидше уникнути остаточного розгрому. Він думав не стільки про те, як врятувати ядро селянського війська, скільки про особисту безпеку. Кожне зіткнення з червоними загонами було для нього, по суті, боротьбою за власне життя.

22 серпня відбувся черговий бій, в якому червоноармійська куля ще раз наздогнала Махна. «Куля,— розповідав він,— потрапила мені нижче потилиці з правого боку і навиліт у праву щоку»¹⁵. Це було однаждыте поранення «батька» за роки громадянської війни. Однак йому пощастило, хоч і залишився кульгавим, з багатьма шрамами, у тому числі найбільшим на правій щоці. Уп'яте в пресі з'явилося повідомлення про загибел «батька», цього разу 26 серпня в передовій статті «Кінець Махна», опублікованій у газеті «Комуніст». Воно викликало задоволення багатьох — справедливість кінець кінцем торжест-

¹³ Там же, спр. 351, арк. 344.

¹⁴ Аршинов П. Істория махновского движения.— Берлин, 1923.— С. 200.

¹⁵ Там же.

вувала: непримирений ворог робітничо-селянської влади дістав по заслугах. М. В. Фрунзе дав розпорядження ретельно перевірити вірогідність цього факту. «Мною було одержано донесення,— розповідав Михайло Васильович кореспонденту РАТАУ,— що, здається, потрапило у пресу, про те, що вбито самого Махна. Але, знаючи з досвіду часту невірогідність таких донесень, я наказав провести огляд усіх убитих в бою бандитів цілком компетентними особами, й ця перевірка донесення не підтвердила»¹⁶.

Поки вдень і вночі десятки телеграфних апаратів безперервно передавали уточнені дані про «батька», він спокійно лежав на тачанці, яка повільно рухалася до Дністра. Іздовий уважно стежив за тим, щоб колеса тачанки потопали якомога глибше в густій пиллюці і зайвий раз не завдавали пораненому болю. На світанку 28 серпня 78 махновців приготувалися до останнього бою. Щоб прорватися в Румунію, ім треба було подолати опір прикордонників. Махно вірив, що перевага у живій силі і раптовість удару забезпечать успіх. Боявся він лише знову потрапити під кулеметну чергу або стати жертвою сліпої кулі. Над Дністром стояв густий туман. Потепліше укутавшись в бурку, «батько» мляво махнув рукою. З лісу вилетіли кілька десятків стріляючих на ходу тачанок. Прагнучи обігнати їх, неслісся вершники, махаючи над головами шаблями. Застава відповіла одиночними пострілами. Слідом за іншими рушила й тачанка Махна. Раптом кулеметна черга змішала лави вершників, що неслісся між тачанками. Вони закружляли на місці, але не стали розвертати коней, як це робили раніше, а, навпаки, ще стрімкіше поскакали вперед. На поранених і вбитих ніхто не звертав уваги, як і на перекинуті тачанки, колеса яких за інерцією швидко крутилися. В махновській армії навчання особового складу зводилося до того, щоб, втративши коня чи злетівши з тачанки, якомога швидше вскочити на коня свого товариша і втекти разом з ним з небезпечного місця. Це й допомогло багатьом бандитам врятуватися в їх останньому бою і разом з «батьком» перейти кордон.

Через день, розбрізкуючи на всі боки грязюку, до застави мчав «форд» з відкритим верхом. У ньому їхали командуючий Збройними Силами України і Криму М. В. Фрунзе і кілька супроводжуючих його осіб, щоб наочно переконатися, що ще один ворог Країни Рад втік за її межі. Як і рік тому, після втечі до Туреччини Врангеля, Михайло Васильович стояв на березі тепер вже не Чорного моря, а Дністра і дивився у далину, де назавжди зник колись грізний «батько». «Факт переходу до Бессарабії махновської банди,— повідомив згодом М. В. Фрунзе представникам преси,— встановлений мною особисто при відвіданні прикордонної смуги»¹⁷.

29 серпня 1921 р. Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло цю заяву М. В. Фрунзе і визнало її без достатньої перевірки передчасною. Протягом місяця збиралися і аналізувалися відомості про перебування Махна в Румунії. І лише через місяць після переходу «батьком» радянсько-румунського кордону — 29 вересня — К. О. Авксентьевський доповів на засіданні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом про цей факт як такий, що мав місце.

Опинившись за межами Радянської держави, Махно, як він сам згадував, полегшено зітхнувши, зміг лише вимовити: «Я за кордоном...»

Перехід «батьком» кордону, як і все його життя, породив багато вигадок і легенд. Так, у повісті М. Б. Спектора (у роки громадянської війни він був направлений чекістами в махновський штаб) та М. І. Коротеєва «В логове Махно» читаємо, що Махна переправили через Дністер у труні. Не залишилася ця подія й поза увагою В. М. Сосю-

¹⁶ Коммунист.— 1921.— 21 сент.

¹⁷ Там же.

ри — автора присвяченої «батькові» поеми «Махно». В іншому мало-відомому творі «Розстріляне безсмертя» він так відтворив втечу Махна до Румунії:

Махновці у Дністер стрибають,
Іх коні в хвилях потопають,
Тече в воді крові вино...
Але не тоне лиш Махно,
І, як мокра миша, вилізає
На берег хмурий... Раптом: «Стій!» —
Лунає окрик владно, строго.
І шаблю з рук Махна блідого
Бере румунський вартовий¹⁸.

(Закінчення буде)

Одержано 10.02.89.

В разделе рассказывается о заключительном этапе борьбы Советской власти с махновщиной летом 1921 г. Показаны попытки Махно не допустить агонию возглавляемого им антисоветского движения, разгром восставших и бегство «батьки» в Румынию.

¹⁸ Вітчизна.— 1988.— № 1.— С. 95.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. Г. Пуцько (Калуга)

Про заснування Десятинної церкви у Києві

Церква Успіння Богородиці в Києві, більше відома як Десятинна, проіснувала недовго. Але її історія, овіяна легендами, цікавить багатьох вчених, оскільки вона невіддільна від історії Київської Русі. В даній публікації розповідається про здобутки науковців у дослідженні цього знаменитого храму.

Перший київський кам'яний християнський храм, відомий як церква Богородиці Десятинна, було закладено в 989 р., освячено у 996 р., а вже в 1240 р. зруйновано під час монголо-татарської навали. Проте, незважаючи на надто короткоснє існування, Десятинна церква залишається цікавою і дуже важливою, однією з початкових сторінок вітчизняної історії, обминувши яку неможливо належним чином зrozуміти те, що було після.

Літописні джерела порівняно рідко згадують про Десятинну церкву. Зокрема, під 989 р. в Повісті временних літ сказано: «Посемь же Володимер живяше в законе хрестьянстве, помысли создати церковь пресвятая Богородица, и послав приведе мастера от Грек. И наченшу же здати, и яко сконча зижка, украси ю иконами, и поручи ю Настасу Корсунянину и попы корсуньскыя пристави служити в ней, вдав ту все, еже бе взял в Корсуни: иконы, и съсуды, и кресты». Наведена дата (6497, тобто 989 р.) вважається найбільш вірогідною, хоча в інших літописах зазначена подія згадується під 990, 991 і навіть 993 р. На думку О. О. Шахматова, вона могла статися саме в 990 р.¹ Про освячення в літописі сказано: «В лето 6504. Володимер видев церковь свершену, вshed в ню и помолися Богу... рек сице: «Даю церкви сей святей Богородици от именья моего и от град моих десятую часть». И положи написав клятву в церкви сей, рек: «Аще кто сего посудить, да будет проклят». И вдасть десятину Настасу Корсунянину, и створи праздник великий в тъ день боляром и старцем градским, и убогим раздая именье много». За свідченням прологів і календарів XIII ст., освячення храму відбулося 12 травня: «Священие святыя Богородица, иже в Кыеве, Владимиромъ княземъ»².

Єпископ Тітмар Мерзебурзький, який помер 1018 р., згадує про Десятинну церкву як про «ecclesia Christi martyris et papa Clementis» — церкву мученика Христова и папи Клімента³. Очевидно, він виводив таку назву від каплиці на честь цього римського єпископа, засланого до Херсонеса — саме в ній зберігалися його мощі та знаходилися мармурові саркофаги князя Володимира і цесарівни Ганни⁴. Під 1039 р. в Лаврентівському літописі занотовано: «Священа бысть церквы святыя Богородиця, юже созда Володимер, отець Ярославль, митрополитомъ Феопемптомъ». Отже, у той час, мабуть, у церкві проводилися якісь ре-

¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 23, 28.

² Цит. за кн.: Макарий, митроп. История русской церкви.— СПб., 1863.— Т. 3.— С. 312.

³ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon, VII, 74, ed. Holtzmann R.— Berlin, 1935.— S. 610.

⁴ Каргер М. К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // КСИИМК.— 1940.— Вып. 7.— С. 76—80.

монтні роботи, пов'язані з порушенням віттаря, чи перебудова, бо інакше не було б потреби знову освячувати храм.

Після цього року починаються виключно сумні повідомлення. В березні 1171 р., захопивши Київ, син владимирського князя Андрія Боголюбського Мстислав, як повідомляє Іпатіївський літопис, поряд з монастирями і Софійським собором, пограбував також «Десятинну Богородицю». Те ж саме повторилося в січні 1203 р., коли князь Рюрик Ростиславич із своїми прибічниками «митрополью святу Софію разграбиша, и Десятинну святу Богородицу разграбиша, и монастыри все, и иконы одраша, а иные поимаша, и кресты честные, и съсуды священныя, и книги, и порты блаженных первых князей, еже бяхуть повешали в церквах святих на память себе» (Лаврентіївський літопис). А в грудні 1240 р. цей храм під час облоги міста став останнім притулком киян. Як оповідає літописець, рятуючись, вони подерлися «на комары церковные и с товары своими; от тягости повалишася с ними стены церковные». Однак існує думка, що насправді церкву зруйновано монголо-татарськими стінопробивними «пороками»⁵. Протягом наступних століть руїни використовувалися як будівельні матеріали для господарських потреб, а на початку XVII ст. — для спорудження кафедрального костолу на Подолі⁶.

На руїнах Десятинної церкви згодом було зведенено невелику дерев'яну церкву Миколи Десятинного, що належала уніатам до 1635 р., коли митрополит Петро Могила «моцно... кгвалтом... наехавши на церков светого Миколы, названую Десятинною, з довечных веков при Метрополите Киевском в унии будучую, на предметю Киевъском, на горе Софийской, в паркане самом будовъную, которую церков роскидати росказал»⁷. За наказом Петра Могили на руїнах було збудовано Десятинну церкву на честь Різдва Богородиці, освячену в 1654 р. Пізніше її надбудовано деревом, а один з її віттарів названо на честь апостолів Петра і Павла⁸. У 1758 р. було зроблено ремонт на кошти черниці Флорівського монастиря Нектарії Долгорукої, але він не змінив істотно загальний вигляд церкви, про що свідчать її зображення на малюнках початку XIX ст.⁹.

Після «розкопок» і репарацій Петра Могили дальнє дослідження руїн Десятинної церкви було розпочато в 1824 р. з ініціативи київського митрополита Євгенія Болховітінова. За його дорученням київський археолог-аматор Кондрат Лохвицький у жовтні та листопаді 1824 р. відкрив підвалини давнього храму, що дало можливість скласти план споруди¹⁰. Розкопки набули розголосу, і поміщик А. С. Анненков, який ще в 1820 р. висловив бажання побудувати на місці давньої нову церкву, почав наполегливо здійснювати свій задум. Митрополит Євгеній поставився досить стримано до цього наміру, але мусив вже виконаний київським міським архітектором А. І. Меленським проект переслати до Петербурга. Цар Микола I схвалив задум відновити церкву і наказав

⁵ Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1961.— Т. 2.— С. 12.

⁶ Івакін Г. Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 219—220; Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 107—124.

⁷ Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской церкви // ЧИОНЛ.— К., 1891.— Кн. 5.— С. 223.

⁸ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 282—285; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— С. 12—14. Див. також: Ерист Ф. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.— С. 148, 153—154.

⁹ Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— Рис. 1, 2.

¹⁰ Євгеній, митроп. План первобытной Киевской Десятинной богородицкой церкви с объяснением оного // Отечественные записки.— СПб., 1825, март.— Ч. 21, Кн. 59.— С. 380—403; Лохвицкий К. О плане древней Десятинной церкви // Галерея киевских достопримечательных видов и древностей.— К., 1857.— Тетр. 6.— С. 40—44.

Академії мистецтв розглянути креслення. За її дорученням архітектор М. Є. Єфімов у 1826 р. провів нові розкопки, під час яких знайшов чимало різноманітних коштовних речей. Складений архітектором план враховував реальні залишки споруди кінця Х ст. Однак новий проект також не був затверджений. Цар доручив цю справу В. П. Стасову, за проектом якого побудовано церкву в 1828—1842 рр. Проте судилося цій простояти менш як століття: в 1935 р. споруду розібрали.

Значно цікавішими, ніж всі попередні, виявилися розкопки під керівництвом архітектора Д. В. Мілєєва, здійснені в 1908—1914 рр. Зокрема, було простежено технічний прийом підготовки субструкцій споруди¹¹. Однак у 1914 р. Д. В. Мілєєв став жертвою епідемії, матеріали розкопок було вивезено до Петербурга, а документацію загублено.

Розкопки Київської археологічної експедиції 1938—1939 рр. під керівництвом М. К. Каргера проводилися вже після знищення стасовської церкви. Тому існувала можливість дослідити всю площину споруди частів Володимира. Цими розкопками було підведено підсумки всім попереднім спробам вивчення київського храма¹². Проте, звичайно, всі питання, що виникали перед дослідниками цієї найважливішої історичної і архітектурної пам'ятки, вирішені не були.

Уваги до Десятинної церкви ніколи не бракувало як з боку фахівців, так і аматорів. До її історії зверталися такі дослідники, як М. Закревський^{13—14}, М. Ф. Берлінський¹⁵, М. Ф. Біляшівський¹⁶, П. Г. Лебединцев¹⁷. Майже все, що було здобуто за довгий період вивчення залишків Десятинної церкви, узагальнено в дослідженнях П. О. Раппопорта¹⁸. На його думку, це тринефна шестистовпна споруда з трьома апсидами, оточена з трьох боків галереями, з яких найбільша — західна, з'єднана з баштою із сходами і хрещальнею. Оскільки знайдено хрещатий стовп, виникло припущення, що галереї церкви чи окремі її ділянки були відкритими. Стіни складалися із світло-жовтої плінфи на вапняному розчині з домішкою цементу. Фундамент з валунів, під ним — складна система дерев'яних субструкцій. Квадратні стовпи з півколонками з кожного боку, безперечно, були частиною аркад князівських хорів. Вдалося також з'ясувати основні прийоми декоративної обробки фасадів. За свідченням «Списка русских городов», внесенного наприкінці XIV ст. до Новгородського літопису, Десятинна церква була «о полу-третьяцати версех», але існує думка, що пораховано тут, можливо, склепіння, а насправді споруда була п'ятибанною. В несторовому «Чтении о Борисе и Глебе» Десятинна церква згадана як «кафолікані іклісія», тобто соборна церква, але вона була не кафедральною, а палацовою церквою Володимира, оточеною князівськими спорудами¹⁹. За

¹¹ Отчет имп. Археологической Комиссии за 1908 год.— СПБ.. 1912.— С. 132—158; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— С. 20—25.

¹² Див.: Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева (Отчеты и материалы (1938—47 гг.).— К., 1950.— С. 45—140; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— С. 25—59.

^{13—14} Закревский Н. Описание Киева.— Т. 1.— С. 279—293 (§ 47). Див. також: Краткое историческое описание первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве.— СПБ., 1829; О древностях киевских, особенно о Десятинной церкви // ЖМНП. 1836, ноябрь.— С. 261—280; Описание Десятинной церкви.— К., 1872.

¹⁵ Берлинский М. Ф. О Десятинной церкви в Киеве // ТЛОИДР.— 1830.— Ч. 5. Кн. 1.— С. 106—123.

¹⁶ Б. Н. Ф. Десятинная церковь // КС.— 1888.— Т. 22.— Июль. Докум., изв. и зам.— С. 3—8.

¹⁷ Л. П. Г. Почему Десятинная в Киеве церковь известна в народе под именем Десятинного Николая? // КС.— 1883.— Т. 6.— Август, Изв. и зам.— С. 755—757.

¹⁸ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. / Каталог памятников (САИ ЕI-47).— Л., 1982.— С. 7—8 (№ 1); Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси.— Л., 1986.— С. 17—20. Див. також: Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X—начала XIII в.— М., 1987.— С. 168—177.

¹⁹ Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantino-russian relation between 988—989 // Dumbarton Oaks Papers.— Washington, 1976.— Vol. 30.— P. 197—244.

А. Поппе, Десятинну церкву споруджено на зразок Фароської в Константинополі, розташованої поруч з імператорськими покоями та Християнським і присвяченої Богородиці.

Питання про посвяту Десятинної церкви вже неодноразово виникало у спеціальній літературі. Літописець і митрополит Іларіон називають її «святою Богородиця Марія». Отже, тут, мабуть, мала знаходитися її чудотворна ікона чи реліквія. Саме про існування ікон дає можливість говорити написане в XII ст. «Чудо Богородиці Десятинної»²⁰. Нині ми можемо стверджувати, що це було зображення «Покрова», подібне до ікони Богоматері Боголюбської і відомої композиції на Суздалських дверях²¹. Своєрідною репродукцією «Богородиці Десятинної» є її зображення на київських хрестах-енколпіонах, що виготовляли в XII ст.²² Д. В. Айналов вважав престольним святом Десятинної церкви Успіння Богородиці, а пізніше це стверджував також М. А. Ільїн²³.

Серед руїн Десятинної церкви знайдено чимало уламків різьбленого мармуру: карнізів, що були розташовані в апсидах, в п'ятах арок та на рівні підлоги хорів, фрагменти одвірків, капітелі колон аркад (одна з них з типовими ознаками стилю VI—VII ст., повторного використання, — ймовірно з числа херсонеських трофеїв князя Володимира²⁴). Мармуровими були, очевидно, парапети хорів, віттарна огорожа, кіоворій над престолом, катедра сінтрона. Підлога в головній апсиді і перед віттарем була мозаїчною, викладеною із шматків кольорового мармуру, порфіру й смальти; в інших частинах храму — з кахляних плиток — різних за формулою, прикрашених візерунками²⁵. Мозаїки прикрашали, напевно, також головну апсиду і підкупольний простір, а всі інші частини церкви оздоблювали фрески. Д. В. Айналов, аналізуючи літописну молитву князя Володимира, дійшов важливого висновку про використання константинопольської системи розписів, за якою в куполі містився образ Пантократора, а конху віттарної апсиди прикрашала постать Богоматері-Оранти²⁶. Знайдено численні уламки штукатурки із залишками фресок, але здебільшого — дрібні. Виходячи з аналізу обличчя святого на одному з уламків, М. П. Сичов вважав, що розписи Десятинної церкви виконані македонськими художниками, можливо солунського походження²⁷. Додаткові матеріали, щойно введені до наукового обігу, свідчать про спільну працю майстрів різних художніх напрямів²⁸. Дос-

²⁰ Хрушцов И. П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях X—XII ст.—К., 1878.—С. 132—137.

²¹ Пуцко В. Г. «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // Festschrift für Fairyt von Lilienfeld.—Erlangen, 1982.—С. 355—373; Пуцко В. Г. Произведения искусства — реликвии древнего Киева // Russia Mediaevalis.—München, 1987.—Т. 6, 1.—С. 135—142.

²² Пуцко В. Киевский крест-энколпion с Княжей Горы // Slavia Antiqua.—Poznań, 1988.—Т. 31.—С. 209—225.

²³ Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира.—С. 36—37; Ильин М. А. О наименовании Десятинной церкви // СА.—1965.—№ 2.—С. 266—268.

²⁴ Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Импостная капитель из киевских находок // СА.—1980.—№ 1.—С. 293—299. Рештки декора із старих знахідок описано: Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Тр. ХІІ АС в Харькове, 1902 г.—М., 1905.—Т. 3.—С. 5—11.

²⁵ Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Тр. Всерос. Академии Художеств.—М.; Л., 1947.—Т. 1.—С. 17—20.

²⁶ Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира.—С. 26—28.—Див. також: Пуцко В. Литературные тексты и проблема реконструкции киевских стенописей X—XI веков // Slavia Orientalis.—Warszawa, 1977.—Т. 26.—С. 192—194.

²⁷ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // Seminarium Kondakovianum.—Prague, 1928.—Т. 2.—С. 91—104.

²⁸ Коренюк Ю. А., Фурман Р. В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // Археологія.—1986.—Вип. 61.—С. 57—67. Див. також: Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.—К., 1985.—С. 114—116.

лідникам відомі також знахідки колонки романського типу, рельєфу із зображенням Богоматері з немовлям і фрагменту фриза з грецьким текстом, що нібто прикрашали Десятинну церкву наприкінці Х ст. Однак стиль виконання зазначених різьблень свідчить на користь XII — XIII ст.²⁹ Важко зрозуміти, чи вони зобов'язані репарації Десятинної церкви незадовго до її знищення в 1240 р., чи були використані в XVII ст.

Навколо Десятинної церкви ще багато нерозв'язаних питань. Відомо, що церкву було побудовано на кладовищі. Митрополит Іларіон вказує, що її Володимир «създа на правоверне основе», а літопис — що неподалік «за святою Богородицею» колись існувала оселя християнварягів, замучених в 983 р.³⁰ Старший з них, батько, мав ім'я Тур³¹. Отже, чи не слід у залишках ротонди з планом, подібним до палацової каплиці VIII ст. у Аахені, вбачати саме загадкову Турову божницю, а зовсім не палац княгині Ольги?³² Тоді дещо зрозумілішим стає такий вираз у житті князя Володимира: «И оттоле наречеся место то святое, идеже ныне церковь святую мученику Турова. И тъ бысть первыи ходатай нашему спасению».

Вже понад сім століть не існує Десятинної церкви як архітектурної споруди. Однак це — історичне явище, гідне уваги.

Одержано 01.02.90

Церковь Успения Богородицы, больше известная как Десятинная, просуществовала недолго. Но ее история, овеянная легендами, интересует многих ученых, поскольку она неотделима от истории Киевской Руси. В данной публикации рассказывается о достижениях ученых в исследовании этого знаменитого храма.

²⁹ Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // СА.— 1981.— № 2.— С. 223—231.

³⁰ Докладніше див.: Poutsko B. Les martyrs varèques de Kiev // Analecta Bollandiana.— Bruxelles, 1983.— T. 101.— Р. 363—385.

³¹ Шахматов А. А. Как назывался первый русский святой мученик? // Изв. отд. рус. яз. и словесности.— СПб., 1907.— Т. 9.— С. 261—264; Марков А. В. Как звали первых святых мучеников на Руси? // Сб. Харьковского историко-филологич. общ.— 1909.— Т. 18.— С. 436—439.

³² Див.: Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв.— С. 106—110.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. О. Харламов (Київ)

Нові дані про початок книгодрукування у Києві *

На основі аналізу нещодавно виявленого документа автор висловлює оригінальну точку зору щодо встановлення дати першопочатку книгодрукування в Києві.

Значною подією в культурному житті українського народу, особливо в діяльності Києво-Печерської лаври, була поява в її стінах друкарні, адже книгодрукування сприяло дальшому, більш інтенсивному розвитку культури, зокрема мови, літератури, поширенню наукових знань, посиленню спілкування з іншими народами.

Заснування друкарні у Києво-Печерському монастирі в 1615 р. приписується Єлисею Плетенецькому, а першою книгою лавського видання вважається «Часослов», який вийшов у 1616 р. з передмовою З. Копистенського¹. Проте висловлювалися й інші думки щодо питання про початок книгодрукування у лаврі та часу появи першої друкарні в Києві. Так, автор першого дослідження про Києво-Печерську лавру С. Миславський писав, що у 1531 р.^{**} К. І. Острозький подарував їй літери та устаткування для налагодження друкарської справи, і з 1533 по 1706 р. там друкувалися книги².

Поява праці С. Миславського викликала живаву дискусію. Частина дослідників негативно поставилася до цього повідомлення, тим більше, що його автор не вказав джерело. Наприклад, Е. Болховитінов вважав, що вказана «версія» є бездоказовою³, а М. О. Максимович заявив, що вона є не чим іншим, як «вимислом минулого століття»⁴.

Інші дослідники не робили поспішних висновків, намагаючись розібратись у проблемі⁵. Нещодавно виявлений документ змушує знову повернутися до цього питання. У документі зазначалося, що в 1781 р. печерський архімандрит Протасій повідомив у Петербург, що «в 1531 г. князь Острожский К. И. подарил Киево-Печерскому монастырю литеры и все орудия к печатному делу принадлежащим из Острожской своей типографии и испросил дозволительную грамоту у короля польского на построение типографии в Печерском монастыре»⁶. Далі в документі повідомлялося, що за вказівкою К. І. Острозького Протасій побудував напроти «Николаева монастыря» дерев'яний дім для друкарні з церквою св. Катерини і «печатание книг действительно

* Автор не претендує на остаточну відповідь про встановлення точної дати першопочатку книгодрукування в Києві. В повідомленні в основному розглядається нещодавно виявлений документ, присвячений цьому питанню.

¹ Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры.—К., 1826.—С. 56; Маслов С. И. Українська друкована книга XVI—XVIII ст.—К., 1925.—С. 18; Попов П. М. Початковий період друкування у слов'ян.—К., 1958.—С. 17; Київ : Енциклопедичний словар.—К., 1982.—С. 554.

^{**} Наведена тут дата небезсумінівна, адже помер К. І. Острозький 1530 р. Очевидно, ця розбіжність пояснюється недосконалістю системи літочислення у XVIII ст.

² Миславский С. Описание Киево-Печерской лавры.—К., 1791.—С. 65, 66.

³ Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры.—С. 56.

⁴ Максимович М. А. Собр. соч.—К., 1888.—Т. III.—С. 717.

⁵ Троцкий П. Типография Киево-Печерской лавры // Труды Киевской духовной академии.—1865.—№ 5.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 566, 1781 р., арк. 70.

началось с 1533 р.⁷. Вважаємо, що, можливо, саме цей документ був використаний С. Миславським.

Які ж аргументи висували опоненти С. Миславського, заперечуючи його твердження про початок книгодрукування у лаврі в 1533 р.?

1. За князя К. I. Острозького ще не було друкарні в Острозі, оскільки вона була створена у 1580 р. його сином — К. К. Острозьким. Проте питання про існування друкарні за життя К. I. Острозького досі залишається остаточно нез'ясованим. Не виключена можливість, що, маючи величезні багатства, значний авторитет та широкі зв'язки, він міг придбати друкарське устаткування на Заході і подарувати його Києво-Печерській лаврі, для якої не шкодував коштів, будучи її ктитором з 1511 р. і до своєї кончини. Крім того, необхідно мати на увазі, що видавнича діяльність відомого білоруського друкаря Ф. Скорини у заснованій ним у 1525 р. у Вільнюсі друкарні припадала якраз на той час, коли К. I. Острозький був гетьманом литовським. Тому, можливо, саме Скорина на замовлення останнього виготовив літери та устаткування для лаврської друкарні або навіть продав те, що використовував у Вільнюсі, оскільки у 1530 р. виїхав до Кенігсберга.

2. На малюнку, опублікованому в книзі «Тератургима» А. Кальнофойського, місцезнаходження друкарні вказується на території монастиря, а не за його межами. Це пояснюється тим, що на час появи малюнку вона вже була розміщена в іншій будівлі, де знаходиться й нині *. До того ж, уважно вивчивши цей малюнок, неважко виявити на ньому і попереднє приміщення друкарні, але не проти Микололікарняного монастиря, як помилково вважав М. Закревський⁸, а проти Миколо-пустельного монастиря, поблизу північно-східної стіни Печерської лаври, як вказував С. В. Бессонов. На малюнку будівля друкарні зображена у вигляді одноповерхового дерев'яного будинку з двосхилим дахом, біля північної торцевої стіни — невеличкий тамбур, поряд з ним — остов маленького дерев'яного храму, що стояв у 1638 р. уже без хреста.

3. Досі не вдалося виявити жодної книги того періоду. Проте цей аргумент не є переконливим, оскільки книги лаврської друкарні, датовані до 1616 р., були вилучені з церкви у 1844 р. за указом Синоду з метою боротьби проти старообрядництва. Зокрема, у Броварах, Вишеньках, Дударкові зберігалася «Минея общелаврской печати 1608 г.», в Романівці та Осокорках — «Псалтырь» 1606 р. Крім того, було виявлено «Канонник» 1614 р., «Триодь постную» 1615 р., «Часослов» 1616 р. та ін.⁹ На жаль, ці видання не збереглися. Можна припустити, що і серед анонімних стародрукованих праць є також книги лаврського друку 30-х років XVI ст. До того ж слід врахувати, що в ті часи через відсутність паперу і погану якість тираж видань був незначний і забезпечував переважно потреби монастирів. Тому не виключена можливість, що ранні видання були знищенні в результаті непоодиноких пожеж, що відбувалися у монастирі в XVII—XVIII ст. Вважаємо, що друкування книг у заснованій Є. Плетенецьким друкарні почалося не у 1616 р., а не пізніше 1608 р. Це не суперечить даті придбання друкарні, яка була привезена до Києва після смерті Балабана у 1606 р. Якщо дотримуватися думки про те, що перша книга надрукована лише у 1616 р., не зрозуміло, що робили друкарні протягом майже 10 років.

4. В грамоті московського патріарха від 1688 р. її інших документах заснування друкарні приписується Є. Плетенецькому. Дійсно, його заслуги в розвитку книгодрукування у Києві величезні і ніким не

⁷ Там же, арк. 79.

* Лаврська друкарня певний час розміщувалася на Іпсилантієвому дворищі.

⁸ Закревский Н. Летопись и описание Киева.— М., 1858.— С. 638.

⁹ Троцкий П. Краткий исторический очерк типографии Киево-Печерской Лавры // Киевские епархиальные ведомости.— 1865.— № 9.— С. 352.

применшуються. Проте вищенаведені документи свідчать, що спроба організації друкарні у Києво-Печерській лаврі була зроблена задовго до нього.

Враховуючи обмеженість даних, нині важко судити про масштаб та характер видань першої лаврської друкарні, а також про її дальшу долю. Ймовірно, у Києві вона існувала недовго і незабаром була перенесена до Супральського монастиря¹⁰. Причиною цього могли бути випробування, які довелося витримати Києво-Печерському монастиреві наприкінці XVI ст. внаслідок того, що на відміну від верхівки української православної церкви його архімандрит відмовився підтримати Брестську церковну унію. За активну боротьбу проти брестської змови та непідкорення архімандрита Никифора Тура польській владі лавра була позбавлена багатьох привілеїв. У неї відібрали більшість володінь, її головну садибу кілька разів оточували урядові війська з метою передачі монастиря в руки уніатів. Ця боротьба продовжувалася тривалий час. Зрозуміло, що коли монастирській верхівці доводилося вирішувати питання — бути чи не бути лаврі православною, вона мало уваги приділяла друкарні. Згодом, діставши рішучу відсіч з боку народних мас, польська влада обмежила каральні акції щодо Києво-Печерської лаври, а через деякий час остаточно відмовилася від намірів перетворити її на ідеологічний центр уніатства на Україні.

Саме в цей складний період архімандритом печерським став Єлисей Плетенецький, який відзначався великими організаторськими здібностями та невичерпною енергією. Це була освічена людина, яка добре розуміла значення друкованого слова в ідеологічній боротьбі проти католицизму. Він відновив книгодрукування у лаврі на новій, більш потужній базі. Для цього на початку XVII ст. у Стрятині було придбано занедбану друкарню, що раніше належала Ф. Балабану. Друкарня, заснована Є. Плетенецьким, працювала понад 300 років. Навколо неї згуртовувалися українські вчені, письменники, художники, друкарі, які розгорнули велику видавничу діяльність. Книги, які тут виходили, мали полемічний, антикатолицький характер, містили статті та післямови, що викривали злодіяння римсько-католицької церкви та брехливість її учения, поширюваного на Україні польсько-шляхетською владою та католицьким духовництвом. Незважаючи на різні утиски та перешкоди, до середини XVII ст. Києво-Печерською друкарнею було видано близько 80 книг, у тому числі 12 — латинською та польською мовами. З них збереглося лише 58¹¹.

Лаврські видання відрізнялися високим рівнем друкарської та художньої майстерності. Для них характерні не лише українські національні традиції, а й використання досвіду російського першодрукаря Івана Федорова. Однак безпосереднього копіювання його видань у київському книговидавництві не помітно¹². Це можна пояснити тим, що кияни прагнули творчо використати як кращі вітчизняні, так і греко-слов'яно-венеціанські зразки. Сам Іван Федоров у післямові до «Апостола» 1564 р. писав, що Венецію вважали у Москві чи не найзразковішою країною в справі видання книг. Київських друкарів приваблювали добре прикрашені гравюрами книги, гармонійна композиція текстових сторінок, уміло використані гравюри — ілюстрації. Про популярність венеціанських видань у Києві свідчив один з відомих діячів Києво-Печерської друкарні Тарасій Земка, який у передмові до «Литургиариона» («Служебника») 1629 р. писав: «Многаа аз еллинская церковныя книги, тамо (в Венетии) типом изданаа, прочет»¹³. Крім

¹⁰ Білодід О. І., Харламов В. О. І повідав напис Несторової печери // Знання та праця.— 1984.— № 9.— С. 23.

¹¹ Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 114.

¹² Книга і друкарство на Україні.— К., 1964.— С. 72.

¹³ Остроковський В. М. Тарасій Земка — южнорусский литературный діятель XVII века.— Пг., 1921.— С. 65.

того, багато гравюр київського «Анфологиона» 1619 р. схожі на гравюри венеціанського «Молитс слова» 1536 р., «Сборника» 1538 р., «Часослова» 1566 р. та ін.

У Києво-Печерській лаврі друкувалися книги різного обсягу — від невеликих брошур («Візерунок цнот» 1618 р. — панегірик на честь Є. Плетенецького) до ґрунтовних видань, таких, як «Анфологион» 1619 р., «Беседы на 14 посланий» 1623 р., так званий «Большой требник» Петра Могили 1624 р. Більшість видань супроводжувалися цікавими передмовами та післямовами, де порушувалися актуальні питання політичного та культурного життя країни. Так, у післямові до «Триоди постной» 1627 р. обґрунтовувалася необхідність видання книг мовою, зрозумілою широкому колу читачів. До «Часослова» 1616 р. передмову написав відомий письменник та культурний діяч З. Копистенський. На той час «Часослов» був навчальним посібником для початкової школи. У передмові до книги «Беседы на деяния апостолов» 1624 р. З. Копистенський, звертаючись до читачів, просив їх берегти книгу як безцінний скарб, як «дражайший бисер», прикрашений «багряницею сармацькою». Далі він закликав: «Приемлете его (цей книжковий дарунок. — В.Х.), росиве и словяне, и македонове. Стяжите к болгарве, сербове и босвяне, облобозайте и истрове иллирикове и далматове. Срящете и молдавяне, мултане и унгровлахове. Восприймете и чехове, моравляне, гарватове и всея широковластная Сарматич възлюби и притяжи»⁴.

Отже, лаврська «учебная дружина» орієнтувалася на розповсюдження своїх книг серед слов'ян та їх сусідів і це відіграло важливу об'єднуючу роль в розвитку культури та літератури слов'янських народів¹⁵.

З. Копистенський написав кілька книг полемічного, антикатолицького змісту, зокрема «Книгу о вере» (1620—1621 рр.). У книзі «Літос» (1644 р.) Євсевій Пимон (деякі автори вважають, що це псевдонім Петра Могили) дав гнівну відповідь на пасквіль ренегата К. Саковича, який називав український народ бездарним, темним та забобонним. «Літос», «Патерикон» (1635 р.) С. Косова та «Тетратургіма» (1638 р.) А. Кальнофойського, видані польською мовою, стали ідеологічною зброєю православних, що відстоювали свої звичаї та традиції. Їх автори мали на меті захист лаврських святинь від «хулений» католиків та їх агентів-уніатів, що мало в тих умовах велике політичне значення.

Крім богословської літератури, у лаврській друкарні видавалися книги світського характеру: панегірики, учебові посібники, календарі, праці з історії та мовознавства. Одним з найцікавіших панегіриків є «Верше на жалосный пограб Петра Конашевича Сагайдачного», виданий у 1622 р. і присвячений пам'яті гетьмана запорізьких війск П. Конашевича-Сагайдачного в зв'язку з його смертю та похованням 10 квітня 1622 р. у Київському Братьському монастирі. У «Вершах» розповідалося про подвиги та заслуги покійного гетьмана перед вітчизною. Як відомо, Сагайдачний прославився не лише переможними походами проти турок і татар, зокрема розгромом могутньої турецької фортеці Кафа у Криму, а й виступами на захист української культури, проти засилля уніатства, ієзуїтства та фанатичної польської шляхти. Видання книги відобразило факт появи на історичній арені запорізького козацтва — нової могутньої сили українського народу. На початковій сторінці книги, із зворотного боку, зображене герб запорізького війська, на іншій — вміщено портрет Сагайдачного на коні, з булавою в руці — знаком гетьманської влади — та з сагайдаком при боці. Виразність на гравюрі досягнута за допомогою найпростіших ла-

¹⁴ Беседы на деяния апостолов.— К., 1624.— С. 16.

¹⁵ Книга і друкарство на Україні.— С. 75.

конічних художніх прийомів. На іншій гравюрі відтворено штурм ко-
заками турецької фортеці Кафа з написом: «Кафу воевал року 1616».

Великий науковий інтерес становить «Лексикон словенороссий», виданий у 1627 р. Його автор — видатний український друкар, поет і драматург, художник і гравер Памво Беринда, якому заслужено було присвоєно почесний титул «архитопографа церкви России», тобто «архитопографа святої Лаври». Такого титулу удостоювалися лише найвідоміші друкарі Європи, зокрема голландський книговидавець та друкар Х. Плантен. П. Беринда на запрошення Є. Плетенецького прибув до Києва з Галичини у 1616 р., де працював у друкарні Федора Балабана (1602—1606 рр.), а пізніше — у Львівській братській друкарні (блізько 1603—1616 рр.). У Києво-Печерській друкарні П. Беринда взяв активну участь у підготовці та виданні дуже складної книги «Анфологион» (1619 р.) та інших. Однак найціннішою з них був «Лексикон словенороссий». Над ним П. Беринда почав працювати ще у Стрятинській друкарні. За порадою Ф. Балабана він збирав словниковий матеріал для пояснення церковнослов'янських та південнослов'янських слів та виразів, не зрозумілих російським, українським та білоруським читачам. У Києві він закінчив підготовку рукопису, а згодом видав його окремою книгою під назвою «Лексикон словенороссий и имен толкованіе. Тщаніем, веденіем же и иждивеніем малейшаго в іеромонасех Памви Беринды, протосингела фрону іерусалимского». Словник містить 6982 статті не лише мовознавчого, а й енциклопедичного характеру. «Лексикон» був дуже популярним. На його основі складено два румунські словники XVII ст., а також «Словено-греко-латинский лексикон» Ф. Полікарпова (1704 р.), «Супральский старо-славяно-польский лексикон» (1722 р.). «Лексикон» перевидавався у 1653, 1825, 1861 і 1963 рр.

Отже, Києво-Печерська друкарня вже на першому етапі свого існування відігравала прогресивну роль у розвитку культури та освіти. Її видання розповсюджувалися не лише на Україні, в Росії, Білорусії, а й у Молдавії, Болгарії, Сербії та інших країнах.

Нове піднесення друкарської справи на Україні припало на період, коли Києво-Печерського лаврою та Києво-Галицькою митрополією правив Петро Могила. В той час зростав виробничий потенціал Києво-Печерської друкарні, більш чіткою стала її організаційна структура. У ній працював колектив висококваліфікованих майстрів з різних спеціальностей, про що свідчить більшість видань. Із панегірика на честь П. Могили «Имнологія, си есть песнославіє» 1630 р. дізнаємося, що керівниками друкарні, а фактично видавництва були Тарасій Земка — «всего типу правитель» та «типонадзорець» Памво Беринда. Решта працівників: Ісаїя — «типонадзиратель», Артемій Половкович — «типо-блеститель», Дмитрій Захаревич — «столоправитель», Стефан Беринда (син Памви) — «тиограф», Нatan Зинкович — «наборщик», Парfenій Молоковицький та Михайліо Фойнацький — «батирщики» (майстри, що накладали фарби на друкарську форму), Леонтій Іерусалимович — «письмолиятель» (словолитник). З художників підписалися два: Павло Макаревич та Федот Кіприєвич, які називалися «изобразителями». Можливо, це були рисувальники або гравери. У післямові до «Бесед на 14 посланий» (1623 р.) названо ще Тимофія Александровича — «мастера художества печатного» та «тиографа» Тимофія Петровича.

За часів Петра Могили продовжувалося видання панегіrikів, поетичних творів («Евхаристерион»), трактатів («Exegesis» 1635 р.), книг полемічного змісту й антикатолицької спрямованості та ін. Ці видання мали різний формат та обсяг. Однак, очевидно, найбільшою книгою, що з'явилася в першій половині XVII ст., був «Великий требник» Петра Могили (1646 р.), в якому налічувалося 1760 сторінок великого формату.

Видавці вже виробили принципи художнього оформлення книг, уdosконалили поліграфічну базу, ними було створено та відлито два основні шрифти, характерними рисами яких стали красивий малюнок і велика виразність. Тексти книг для більшої зручності часто друкувалися у дві колонки, прикрашалися високохудожніми початковими літерами, заставками та кінцівками, орнаментними рамками й гравюрами. Однак особливу увагу лаврські видавці приділяли оформленню титульної сторінки та фронтиспіса.

Над оформленням книги працювали відомі майстри граверного мистецтва, про що свідчать упорядковані ними видання. Вже вихід однієї з перших книг — «Анфологиона» (1619 р.) став своєрідною подією в слов'янському світі. Вона вражає красою та різноманіттям шрифтів: крім старих — стрятинського та острозького, використані й нові, київські шрифти, прикрашена червоними кіноварними рядками, має близько 20 гравюр-ілюстрацій, а також багато гравюрних прикрас високої художньої цінності.

Слід зазначити, що й пізніше ілюстративній гравюрі в лаврських виданнях приділялося чимало уваги, більш-менш важливі видання без ілюстрацій не випускалися. Наприклад, у «Триоди постной» (1627 р.) їх налічувалося 80, «Акафистах» (1629 р.) — 89, «Триоди цветной» (1631 р.) — 37, «Анфологионе» (1636 р.) — 27, «Евангелии учительном» (1637 р.) — 48, «Великом требнике» (1646 р.) — 20.

У першій половині XVII ст. найбільш відомим і талановитим гравером київських видань був Ілля, який прибув до лаври зі Львова близько 1636 р. На замовлення Петра Могили він оформив «Большой требник». Титул, фронтиспіс, заставки та кінцівки цього твору характеризуються чітко продуманою композицією, виразністю малюнка, де поєднуються традиційно книжкові елементи в дусі ренесансу та народні.

Ілля виготовив також 139 гравюр до окремого видання біблії під назвою «Лицевая библия Илли». Ще за життя П. Могили він підготував ілюстрації до Києво-Печерського Патерика, виданого пізніше — у 1661 р.

Видання Києво-Печерської друкарні ілюстрували й інші гравери, але більшість з них не підписувалися під своїми творами або ставили лише ініціали — монограми, наприклад: В, ВР, ВРА, ЕК, КР, К, КД, КП, ЛМ, ЛТ, ЛП, МТ, ПБ, СБТ, ТП, ТТ. Повним ім'ям або скрочено — ініціалами — підписувалися лише Ілля (Ілля, Ілі, Іл), Прокопій (ПР), Памво Беринда (ПБ). Деякі інші ініціали, раніше невідомі, тепер розшифровані. Наприклад, ініціали «ТП» належать київському «друкарю» Тимофію Петровичу, монограма «ЛМ» — Тарасію Левковичу Земці. Монограміста «ТП» деякі дослідники вважають першим українським гравером, який ставив свій підпис під декоративними прикрасами («Беседы на 14 посланий»).

У гравюрах, крім традиційних церковних сюжетів, відображені сцени з народного побуту, селянської праці («Триодь постна» 1627 р.), реалістичні образи міщан, церковних осіб, зустрічаються українські пейзажі, ландшафти, архітектурні ансамблі та окремі історичні будівлі («Имология», 1630 р.), а також ілюстрації соціального змісту («Евангелие учительное», 1637 р.).

У першій половині XVII ст. в граверному мистецтві українські майстри використовували техніку ксилографії і досягли вагомих результатів. Однак можливості ксилографії, тобто техніки виготовлення гравюри на дереві, були обмеженими. Тому в процесі вдосконалення технічних прийомів у другій половині XVII ст. майстри перейшли на більш прогресивну техніку медериту — гравюри на міді.

Після великої пожежі, що сталася в монастирі у 1718 р., вже через 2 роки друкарня відновила свою роботу. В середині XVIII ст. у ній працювали 60 чол. на шести машинах, продуктивність кожної з яких

становила 500 друкованих аркушів на день¹⁶. В той час споруджувалася нова будівля словолитниці, в якій було розташовано вісім словолитних печей, приміщення словолитників та різьбярів¹⁷. Книги друкувалися на високоякісному папері, котрий надходив з фабрики в с. Пакулі¹⁸, а також на імпортному.

Друкарі перебували в монастирі на особливому становищі і користувалися величими пільгами, про що свідчить архівний документ, датований 1751 р. (подається повністю у кінці статті). Наприклад, крім грошових та продовольчих добавок, вони були звільнені від сплати податків, а також не зачікалися до будівельних та ремонтних робіт у Печерській фортеці¹⁹.

До 1786 р. лавра була ставропігіальною, тобто незалежною, а також мала монопольне право на друкування та продаж духовних книг. Поступово лаврська друкарня перейшла під «опеку» російського уряду. Кульмінаційним моментом цього процесу став указ Петра I, виданий у 1720 р. У ньому говорилося про те, що «... вновь книги никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, и оные церковные старые книги для совершенного согласия с великороссийскими с такими церковными книгами справлять прежде печати с теми великороссийскими печатьми, дабы никакой розни и особаго наречия в оных не было, а других никаких книг ни прежних, ни новых изданий, не объявле о них в духовной колегии, и не взяв от оной позволенье, не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти»²⁰. Аналогічні укази та циркуляри надходили до Києва досить часто і сприяли налагодженню коректорської справи.

П. Троцький зауважував, що «книги в лаврській друкарні друкувалися тепер все справніше і справніше, так що вже до кінця XVIII ст. іноді з-під преса лаврського виходили книги не лише без логічних, а й без граматичних помилок»²¹.

Продукція Києво-Печерської друкарні була відома далеко за межами України та Росії, оскільки багато її книг надходило до Польщі, Болгарії, Сербії і навіть на Афон. Водночас духовна верхівка лаври всіляко намагалася позбутися будь-якого контролю й обмежень на тематику видань. У 1787 р. архімандрит Самуїл Миславський, скориставшись перебуванням у Києві Катерини II, одержав у неї дозвіл на друкування у лаврській друкарні світських книг для академічних потреб. Відтоді поряд з церковною працювала цивільна друкарня, яка називалася академічною.

Збільшення випуску книжкової продукції дало лаврі прибуток розміром близько 10000 крб. асигнаціями, внаслідок чого стала можливою модернізація друкарні. Вона мала дев'ять видів літер лише слов'янської писемності — «кобелянские, біблейские, евангельские, житейные, псалтырные, тестолінтовые, острожские, полууставные и схоластические», а також латинські, польські, французькі та німецькі²².

У 1824 р. лавра дісталася дозвіл на друкування книг не лише академічних та духовних, а й історичних, а також за окрему плату книг на замовлення приватних осіб. Її друкарня розширюється та вдосконалюється за рахунок закордонних верстатів та устаткування²³.

¹⁶ Троцький П. Краткий исторический очерк типографии Киево-Печерской лавры.— С. 358.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.).— К., 1974.— С. 61, 62.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 32, арк. 14.

²⁰ Троцький П. Краткий исторический очерк типографии Киево-Печерской лавры.— С. 360.

²¹ Там же.

²² Там же.— С. 363.

²³ Там же.— С. 364.

Після пожежі 1849 р. друкарня ремонтувалася протягом 10 років. Перебудова корпусів друкарні та словолитниці здійснювалася близько двох років, після чого були значно збільшені площи виробничих приміщень, де працювало приблизно 100 чол.

**ВІДПОВІДЬ
КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ НА ЗАПИТ СВЯТИШОГО СИНОДУ
ПРО ОПЛАТУ ПРАЦІ І УМОВИ РОБОТИ МАЙСТРІВ ДРУКАРНІ
1751 р.**

1. В Киевопечерской типографии станов имеется шесть ис которыхъ на четыре ординарийно во весь годъ (выключая воскресные, праздничные и высокоторжественные дни, такожъ седмицу святую и предпразднства Христова Рождества день один, да попраздству три дни и первую седмицу великого поста притомже и субботу страстную... по выпечатанию книгъ, в конечной оправке оныхъ яко то в зборе и впрочемъ происходящее) книгопечатание происходит. На всех же шесть становъ только въ ту пору книгопечатание бываетъ, когда случается самое нужнейшее, и къ скорому окончанию потребное дело, по которого совершении два стана паки без дела остаются. Во дни же тыи въ который надлежащее дело отправляется, не имеютъ оные мастера определенного времени ко отдохновеню, кроме того, черезъ которое выданный от нихъ пробы а у справщиков обретаются и время для обеда и вечери определенные.

2. Число листов казенныхъ, в печать в одной книги такъ великой якъ и малой, полагается 1200 (кроме Миней, меньшимъ числомъ печатаныхъ) съ якого накладу, большихъ и четвертковыхъ книг тоже 1200 число с печати принимается, а с книгъ осмушечныхъ и меньшихъ, принимается по 2400, по тому что листы оны на две книги разделяются. Листъ же в одной (хотябы и с краснопечатными литерами случилось) на одномъ стану, съ оправкою пробъ, обосторонно в два дни выпечататись долженъ (в якому оуспеху зимою с типографской казны, на всехъ оныхъ мастеровъ, начиная с октября 1 числа по праздникъ светлый воскресеня Христово, для работы воутренний благовесть начинаемой свечъ выдается довольноное число). Чего дабы на одномъ стану въ шесть дней, три таборки в вышепоказанномъ числе листовъ состоящии с печати выходитъ.

3. Перемены мастерамъ во определенной имъ должности, никакой неимеется, но только те сами при каждомъ стану три человека, а именно Зицеръ, Прасмайстеръ и Батейщикъ, и того при четырехъ станахъ двадцать человекъ без переменно при деле ежедневно состоящихъ. Для случая же при Зицерахъ учениковъ два или три содержится. А кроме сихъ более мастеровъ не имеется.

4. Всем вышепозначеннымъ мастерамъ деньги выдаются заработный. А именно: Зицерови за слогъ листа на обе стороны до книгъ великихъ и четвертковыхъ (с великихъ ли или мелыхъ литеръ онъ бы состояль) определено платить 164/6 копеекъ. За слогъ же листа на одну сторону осмушечного, и прочихъ дробнейшихъ на одну форму обосторонно печатаемыхъ видается тоже 164/6 коп. Прасмайстру за одной таборокъ в 1200 листахъ состоящий (какогоб онъ ни былъ положения, малыхъ ли или великихъ книгъ) обосторонно печатаемый определено також 164/6 коп. Батейщикъ же въ полъ одной пропорціи, то есть 82/6 коп. получаетъ и того за одинъ чернопечатный таборокъ тремъ мастерамъ, а именно: Зицерови, Прасмайстру и Батейщику, выходитъ денегъ 414/6 коп. Когда же на якомъ листу хоть на одной стороне краснопечатание случается, то в том случае за одной краснопечатной таборокъ, Зицеру и Прасмайстру бываетъ по 20 коп., Батейщику же 10 коп. и того за краснопечатный одинъ таборокъ Зицеру и Прасмайстру и Батейщику выходитъ денегъ 50 коп. Однакъ не порознь имъ за оныи таборки, но собравъ ихъ довольноное число, платежъ купно производится. Кроме же показанного награжденія на собственной ихъ бумаке позволяетъ имъ печатать однихъ книгъ прикладну именно же: с книгъ великихъ, на вданого Зицера и Прасмайстра по две книги, на батейщиковъ же, по одной. Съ книгъ четвертковыхъ, на зицеровъ и прасмайстеровъ, по четыре книги, на батейщиковъ же, по две. Съ осмушковыхъ и меньшихъ на зицеровъ

й прасмайстровъ по осми книгъ, на батейщиков же по четьре. К тому же имъ на семъ дній еже неделно, две покупки стравных вещей, як то ... или рыбы, кроме ежедневно выдаваемого на одного человека по четвертке хлеба, определено давать денегъ 80 коп. Четвертку круповъ, три гарцы пшона, да в постные дни по одной рыбке вялой на человека. Олеи в посты по четьре кварты, а в непостны по две кварты. Да в воскресення и праздничные дни полуелейня же й субботней дни, по одной порции на человека простого віна. Солі й муки потребное число (й когда на все шесть становъ печатания происходит, то всех вышепоказанныхъ харчей по пропорції, такожъ и денегъ 40 коп. прибавлено бываетъ) для стряпания же имъ стравы поваръ й въ зимнее время стопникъ определяеть.

5. По выпечатании й собраніи съ просушиванья, такъзборъ техъ в тетради, якъ, и в книги оныхъ же тетрадей собраніе, ревізию книгъ, счетъ, и связку в стосы, и что къ тому надлежить, тыижъ майстеры тіографскіи обще отправляють в которое время станы остаются праздны. Къ делу же тому (за якое они кроме обыкновенныхъ харчей ничего не получают) время для окончанія не определено. Но сами себе якъ возможно понуждають привести оное дело в совершеніи, дабы чрезъ то полученное себе работою денегъ напрасно не отщется.

6. Во всехъ таборкахъ коликое число листовъ хотя оуже во второмъ пункте й показано, одинакъ иногда случается что бываетъ в некоторыхъ книгахъ мало большее оныхъ листовъ число или и меньшее, которой примеръ тамже о Минеяхъ предложено. За что прасмайстрамъ и батейщикамъ, ни прибавки в платеже ни вычету не чинится, но происходит равное награждение, какъ в четвертомъ пункте показано. К тому же за печатаніе малыхъ книгъ, яко то Канониковъ, воскресныхъ, параклисовъ, й прочихъ таковыхъ, оникъ майстеры никакого денежного награждения не получают. Но вместо того, всемъ имъ позволяетъ такихъ книжицъ прикладни на собственной бумаге по 50 выпечатать. Сверхъ же всего того домы техъ служителей, которыи обретаются при Киевопечерской крепости, от общенародныхъ въ должности подданической тяжести оупотребляются, но отправляемую ихъ при типографии службую защищены состоять».

ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 32, арк. 5—14.

Одержано 15.06.89.

На основании анализа недавно обнаруженного документа автор высказывает оригинальную точку зрения на дату начала книгопечатания в Киеве.

Л. Т. Масенко (Київ)

Невідома сторінка з біографії С. Палія

У кінці XVII ст. велику роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії відіграв фастівський полковник Семен Палій (Семен Пилипович Гурко). В часи, коли запорожці після смерті знаменитого кошового отамана Сірка не здійснили майже жодного, крім двох-трьох «гідних справжніх лицарів» походів¹, ініціатором і організатором боротьби з південним ворогом став Палій. Талант і хоробрість козацького полковника сприяли тому, що військо, кероване ним, не знало поразки. Ім'я Палія наводило на татар такий жах, як свого часу ім'я Івана Сірка.

¹ Эварицкий Д. И. История запорожских козаков.— СПб., 1897.— Т. 3.— С. 213.

Особливо слід виділити походи на Казикермен (1691 р.), на Буджак (жовтень того ж року), Очаків (березень 1692 р.). У березні 1693 р. Палієве військо знову здобуло перемогу над ординцями під Казикерменом. Восени того ж року козаки Палія разом з Переяславським і одним з охотницьких полків ходили під Тягиню і, повертаючись назад, випадково зустрілись у дніпровських степах з військом білогородських татар, які під проводом султана Оніти йшли грабувати Київ, але, довідавшись про похід козаків у свої землі, повернули назад. Між козаками й татарами відбувся двоведений бій, який закінчився перемогою козаків, незважаючи на велику кількісну перевагу противника. За цей похід російський цар послав Палієві багаті подарунки і жалування для його полку.

У працях як дореволюційних, так і радянських істориків, які досліджували цей історичний період, битва при поверненні з-під Тягінія згадується звичайно як «битва на Кодимі»².

М. І. Костомаров у монографії «Мазепа і мазепинці» локалізує місце бою на Кодимі — правій притоці Південного Бугу, про що свідчить географічний покажчик до тексту³. Ідентифікацію місця бою на бузькій Кодимі знаходимо і в сучасній краєзнавчій літературі. Так, в історико-географічному нарисі про місто Балту на Одещині П. І. Стряпкін (невідомо за якими даними) визначає, що битва відбулася на бузькій Кодимі поблизу Балти: «В кінці XVII ст. війська Семена Палія вели збройну боротьбу не лише проти панування Польщі, але й проти турецько-татарських загарбників. 1693 року вони зустріли на річці Кодимі (біля Балти) ногайських татар, що йшли на Київ. У тривалому і впертому бою війська ханської Орди були розгромлені і поспішно відступили в степ. До воєнної історії нашої Батьківщини ця подія увійшла під назвою «Битва на Кодимі». Про неї розповідає Петро Панч у романі «Гомоніла Україна», присвяченому боротьбі народних мас України за свою свободу і незалежність. А інший український письменник Ф. Бурлака написав про одну з головних подій цієї боротьби повість, що так і зветься «Битва на Кодимі»⁴.

Побіжно зауважимо, що твердження П. Стряпкіна про те, нібито в романі Петра Панча «Гомоніла Україна» описується битва 1693 р., помилкове. Роман присвячено епосі Богдана Хмельницького, і закінчується він подіями 1654 р. Що ж до повісті Федора Бурлаки, то в основу її сюжету справді покладено цей епізод, причому події відбуваються на Кодимі, притоці Південного Бугу.

Отже, як в історичній, так і в краєзнавчій, художній, а також у топонімічній літературі (про що йтиме нижче), місце бою визначається на правій притоці Південного Бугу.

Однак така локалізація викликає серйозні заперечення. Справа в тому, що в «Літопису» Величка, де докладно описується цей похід і битва, вказано, що долина Кодим, на якій відбувся бій, знаходиться за 4—5 миль від Дніпра, отже, це не бузька Кодима. Свідчення Величка можна вважати достатньо надійними, оскільки він міг бути очевидцем події. Козацький літописець зображує бій детально, з багатьма яскравими подробицями: «Полкъ тежъ Переяславській и полкъ охотній комонній... отъ Гетмана виправленіе, за Днепромъ зъ Палеемъ негдесъ злучившия и зъ солтаномъ Онитомъ, въ сороку тисячахъ Орди Белогородской бывшимъ, а ку Днепру на христіянъ воиною тягнувшомъ, въ степахъ Заднепрскихъ розминувшия, вторгнули подъ Тягинъ, где немаліе бесурманомъ шкоди починивши и многіе села ихъ

² Див.: Антонович А. Последние времена козачества на правой стороне Днепра.—Киев., 1868.—С. 81; Дядиченко В. Семен Палій.—Саратов, 1942.—С. 5; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.—К., 1963.—С. 92, 95.

³ Костомаров Н. И. Собрание сочинений.—СПб., 1905.—Т. 15—16.—С. 450, 500, 798.

⁴ Стряпкін П. Балта.—Одеса, 1968.—С. 15.

въ попель обернувши, егда назадъ оттолъ поворочали, тогда и онъ Солтанъ Онита зъ Ордами Белогородскими, знатно о бѣствіи своей держави заслишавши и свое на христіянъ устремленіе оставилши, повернуль назадъ ку Белогородщине. Въ якомъ повороте на долине Кодиме въ степахъ, отъ Днепра въ пяти чили въ чтире миle зостающей, зъ войскомъ козацкимъ, при Палею и Мировичу полковнику Переяславскому бывшимъ (которого на шесть чили зъ семъ тисячъ змогло быти), нечаянно стретившися, учинилъ зъ ними бой...»⁵.

Далі в літопису йдеться про те, що козаки билися з татарами цілий день, але жодна сторона не могла перемогти. Під вечір татари прилинили бій і влаштувалися на ночівлю з тим, щоб продовжити його зранку. Ім вдалося схопити «значного товариша Переяславського Василія Максимовича», і вони хотіли за цей час випитати в нього відомості про чи сильність і розташування козацького війська. Козаки ж, за порадою Палія і Мировича, вночі змінили позиції: там, де стояв Переяславський полк, стало Палієве військо. Вранці «темній облакъ силь ординськихъ всесми силами козаковъ поглотити хотящихъ, вдариль крепко на ту сторону, где чаяль быти полкъ Переяславський; лечъ тамъ премененное вишмененное добroe войско будучи, такій неприятелеве встрентъ учинило, ижъ до трохъ и чтирохъ тисячъ тамъ же трупомъ онаго въ непрестаемую нощь спати положилося...»⁶. Того ж дня рештки ординського війська залишили поле бою і пішли на Белогородщину, а козаки «тамъ же на Кодиме другу ночь переночовавши, и зъ войскомъ своимъ раннимъ и побитимъ упоравшися, рушили зъ Кодима ку Днепрове и далей восвояси; що деялося въ месяце сентеврії»⁷.

Отже, Величко визначає місце зіткнення козацького війська з ординцями: «на долине Кодиме въ степахъ, отъ Днепра въ пяти чили въ чтире миle зостающей», причому з попередньої оповіді зрозуміло, що вона знаходиться на Правобережжі.

Спробу спростувати це свідчення Величка зробив О. С. Мельничук у статті «Топоніміка Кодимського району Одеської області». Досліджуючи походження назви «Кодим» і наводячи у зв'язку з цим фіксації її в історичних джерелах, зокрема в літопису Величка, О. С. Мельничук зауважує, що літописець при визначенні розташування долини Кодими помилково вжив назву «Дніпро» замість «Дністр» і, отже, він мав на увазі Кодим бузьку — праву притоку Південного Бугу. Однак близькість долини до Дніпра підтверджується не лише прямою вказівкою літописця, а й іншими його зауваженнями, наприклад про те, що козаки після бою «рушили ку Днепрове и далей восвояси».

Очевидно, перенесення місця бою на Кодиму бузьку в статті О. С. Мельничука, а також в історичних і краєзнавчих працях викликано тим, що поблизу Дніпра на Правобережжі не була відомою річка або урочище з таким найменуванням.

Проте в степах Нижньої Наддніпрянщини існує балка (в минулому річка) Кодима. В «Каталозі річок України» вона зафіксована як права притока Висуні — правої притоки Інгульця, що впадає у Дніпро.

Найкоротша відстань від села Скобелеве, в якому балка Кодима впадає у Висунь, до Дніпра становить приблизно 100 км, тобто 13 миль. Ця цифра досить близька до даних Величка (4—5 миль), якщо взяти до уваги те, що він визначав відстань приблизно, «на око».

Отже, долину саме цієї Кодими, а не допливу Південного Бугу слід вважати історичним місцем битви Палієвого війська з татарами у вересні 1693 р.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска Запорожского.— Киев, 1855.— Т. 3.— С. 179—180.

⁶ Там же.— С. 180.

⁷ Там же.— С. 181.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 500-річчя виникнення українського козацтва

В. М. Ричка (Київ), В. А. Смолій (Київ)

В. Б. Антонович як історик українського козацтва

Володимир Боніфатійович Антонович (1834—1908 рр.) — один з найвидатніших представників української історичної науки другої половини XIX — початку ХХ ст. З його ім'ям пов'язано створення значного як за обсягами, так і за науковою значимістю фонду друкованих джерел з історії України, початок систематичних археологічних досліджень, осмислення на цій основі найважливіших подій і фактів вітчизняної історії та появі низки оригінальних наукових праць. Людина різnobічних творчих інтересів і виняткової працездатності, В. Б. Антонович залишив по собі велику, хоч і суперечливу за своїм ідейним змістом, наукову та літературно-художню спадщину. Ми не ставили своїм завданням всебічно аналізувати її (власне, це й неможливо зробити в межах журнальної статті, хай і великої).

Народився В. Б. Антонович 6 січня 1834 р. у Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії у шляхетській родині середнього достатку. Початкову освіту він здобув у домі панів Цибульських, куди потрапив шестирічним хлопцем разом зі своєю матір'ю, яка одержала тут місце гувернантки. Згадуючи ті роки, В. Б. Антонович пізніше писав: «Тут я знайшов перші задатки розвитку». Великий вплив на нього, зокрема, справили історичні повісті Михайла Чайковського, з яких він уперше довідався про історію українського козацтва: «Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства»¹.

Продовжив навчання Володимир у 2-й Одеській гімназії, куди його було віддано у 1842 р. Світогляд юного гімназиста формувався під впливом ідей Вольтера, Руссо, Монтеск'є, з творами яких він познайомився у старших класах гімназії. Праці французьких просвітителів пробуджували у хлопця інтерес до життя трудового люду, його побуту, звичаїв та історичного минулого. У 1850 р. В. Б. Антонович вступив до Київського університету, де студіював спочатку медицину, а пізніше (у 1855 р.) записався на історико-філологічний факультет.

В університеті В. Б. Антонович очолив гурток української молоді, що сповідувалася демократичні народницькі ідеї. Для своїх товаришів В. Б. Антонович був «наче живим архівом, історичним підручником, де зібрані були всякі злочини Польщі»². Разом зі своїми однодумцями — Т. Рильським, Л. Сирочинським, В. Козловським В. Б. Антонович багато подорожує по Україні, вивчаючи рідний край, його історичні пам'ятки та народні перекази. Спілкування студентів з селянами викликало невдоволення і навіть острах шляхти. До місцевого генерал-губернатора на В. Б. Антоновича та його друзів почали регу-

¹ Антонович В. Мемуари // Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 31.

² ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, спр. 11054, арк. 3.

лярно надходити доноси від поміщиків. В них йшлося про те, що «на чебто в Києві завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів»³. Ці скарги набули широкого розголосу і невдовзі В. Б. Антонович змушений був стати перед дворянським судом. Цікаво, що ця судова справа мала велими промовисту назву — «О студентах університета св. Владимира, входивших с крестьянами Бердичевского уезда в суждения об улучшении их быта и о проч. в этом деле о образовавшемся между студентами обществе коммунистов»⁴. Провина студентів не була доведена, однак про В. Б. Антоновича укоренилася думка як про революціонера, і за ним було встановлено нагляд поліції.

Після закінчення університету (1860 р.) В. Б. Антонович дістав посаду кандидата-педагога у 1-й Київській гімназії, де викладав латинську мову. У 1862—1863 рр. він працює вчителем історії у Київському кадетському корпусі. Незабаром В. Б. Антоновича було направлено на службу в канцелярію генерал-губернатора. Тут він одержав призначення на роботу в Археографічну комісію («Киевская Временная комиссия для разбора древних актов, состоящая при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе»). 18 квітня 1863 р. В. Б. Антоновича було затверджено головним редактором цієї комісії⁵.

В Археографічній комісії вчений зосередився на підготовці до видання фундаментального серіалу писемних джерел з історії України — «Архива Юго-Западной России», започаткованого ще його попередником М. Іванишевим. Протягом майже двадцятирічного перебування на посаді головного редактора Археографічної комісії В. Б. Антонович підготував і видав дев'ять великих томів цього видання, в яких, за підрахунками М. Ткаченка, зібрано близько 2220 актів більш як на 4000 сторінках⁶. Цією воістину титанічною роботою археографічна діяльність В. Б. Антоновича, однак, не обмежується. У 1864 р. за його участю вийшов 4-й том літопису Самійла Величка, а в наступні роки — «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (К., 1888), «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Вып. 1. — К., 1890) та цілий ряд інших документальних збірників⁷.

Продовжуючи плідну діяльність в Археографічній комісії, В. Б. Антонович у 1870 р. водночас став магістром російської історії і доцентом Київського університету. Після захисту дисертації на здобуття вченого ступеня доктора російської історії у 1878 р., він був обраний дійсним професором, а в 1880 р. — деканом історико-філологічного факультету університету. Курси лекцій, читані В. Б. Антоновичем в університетських аудиторіях, особливо з історії Галицької Русі, Литовсько-Руської держави, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, викликали жвавий інтерес у студентів. Як згадував один з його учнів — В. Г. Ляскоронський, «виклад лекцій був завжди стислий, продуманий, надзвичайно простий та ясний, при тому факти й висновки подавано з великою науковою критикою, без ризикованих гіпотез»⁸. Навколо В. Б. Антоновича почала гуртуватися студентська молодь. Студенти були частими гостями у його оселі — дерев'яному будиночку на розі Кузнечної та Жилянської (тепер це вулиці Горького і Жаданівського. — Авт.). Талановитий педагог і організатор науки,

³ Антонович В. Мемуари.— С. 46.

⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 17767, арк. 14.

⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, спр. 30396, арк. 1.

⁶ Ткаченко Микола. Археологічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник.— Т. 3.— К., 1930.— С. 335.

⁷ Детальніше про археологічну діяльність В. Б. Антоновича див.: Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник.— 1906.— № 3.— С. 458—463; Ткаченко Микола. Назв. праця.— С. 325—346.

⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 17660, арк. 8.

В. Б. Антонович виховав цілу плеяду вчених. Достатньо сказати, що серед його учнів були такі відомі історики, як Д. І. Багалій, О. І. Левицький, В. І. Щербина, І. М. Каманін, В. Ю. Данилевич, М. П. Дашкевич та ін. Відносив себе до них і М. С. Грушевський, який називав В. Б. Антоновича «найбільшою окрасою тодішньої української науки»⁹.

Крім археографічної та педагогічної діяльності, великим професійним захопленням вченого була археологія і нумізматика. Власне В. Б. Антонович і поклав початок систематичним археологічним дослідженням на території України. З неабияким завзяттям він проводив археологічні розкопки давньослов'янських поселень і могильників на Волині, Київщині, зокрема, в заплавах річок Ірпінь, Тетерев та Сулá, досліджував археологічні пам'ятки в ряді інших місцевостей України¹⁰. В. Б. Антонович був дійсним членом Археологічного товариства у Москві, Товариства історії старожитностей в Одесі, Церковно-Археологічного товариства при Київській духовній академії, дійсним членом Археологічного Товариства у Львові. Вчений брав діяльну участь у роботі багатьох Археологічних з'їздів, у тому числі й міжнародних. Віддаючи належне майже сорокаційній праці В. Б. Антоновича на ниві археології, Г. В. Павлуцький у своїх спогадах про вченого слушно зауважив: «Дякуючи йому, Україна може прочитати тепер історію своєї далекої доісторичної минувшини, написану при світлі дня, а не в фантастичній півтемряві»¹¹.

Цікавився В. Б. Антонович також питаннями історії культури та етнографією. Його інтереси у цій галузі матеріалізувалися у вигляді кількох солідних публікацій. Разом з М. П. Драгомановим він уклав збірку історичних пісень українського народу, здійснив дослідження про народні забобони, яке підготував на основі справ про чарівництво, почертнутих з книг гродських і магістратських судів 1700—1768 рр.¹²

Отже, діапазон творчих інтересів і професійних захоплень вченого був надзвичайно широким і різномірним. Та однією з найулюблених тем вітчизняної історії, що постійно вабили В. Б. Антоновича протягом усього його життя залишалася історія українського козацтва. Інтерес до цієї теми у В. Б. Антоновича виник, як уже зазначалося, ще в дитячі роки. Пізніше, у старших класах гімназії й особливо в університеті, він познайомився з працями А. О. Скальковського, Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича, літописами Г. Грабянки і Самовидця. Але особливо «багато знання і розуміння козацької епохи» дало йому, як згадував учений, знайомство з літописом Самійла Величка¹³. Згодом В. Б. Антонович прилучається до самостійних пошукув, зокрема, грунтовно береться за вивчення неопублікованих джерел з цієї проблематики. Наслідком копіткої роботи вченого стала поява у 1863 р. дослідження про козацтво, підготовленого на основі актових матеріалів 1500—1648 рр. Висновки, яких дійшов вчений, були викладені у передмові до збірки документів про козацтво, що склали третю частину першого тому «Архива Юго-Западної Росії».

⁹ Грушевський М. С. Автобіографія.—К., 1926.—С. 6.

¹⁰ Детальніше про археологічні студії В. Б. Антоновича див.: Павлуцький Г. В. Антонович як археолог // Записки Українського Наукового товариства в Києві.—1908.—Кн. 3.—С. 15—22; Доброзвольський Л. В. Б. Антонович в роботах про Київщину і Київ // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.—1929.—Кн. 21—22.—С. VII—XXVII; Макаренко М. В. Б. Антонович як археолог // ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 6597.—59 арк.

¹¹ Павлуцький Г. В. Антонович, як археолог.—С. 20.

¹² Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Л. Антоновича и М. Драгоманова.—Т. 1, ч. 1. Песни века дружинного и княжеского.—Киев, 1874.—336 с.; Т. 2, ч. 2. Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком.—Киев, 1875.—166 с.; Антонович В. Б. Колдовство // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западный край, снаряженной Географическим обществом.—СПб., 1877.—Т. 1, вып. 2.—134 с.

¹³ Антонович В. Мемуари.—С. 60.

У цій праці виразно виявилися ідеалістичні погляди історика на розвиток історичного процесу, що розглядався ним як наслідок взаємодії різних факторів, боротьби певного роду «стихій» і «сил». Так, основу історичного життя Давньої Русі становили згідно з цією концепцією три сили: община, дружина і влада князя. Боротьба, що, на думку В. Б. Антоновича, точилася між ними, і визначала головний зміст тієї епохи. Розглядаючи питання про походження українського козацтва, вчений справедливо зазначає, що формування цієї суспільної верстви відбувалося на місцевому ґрунті. В основу авторської концепції виникнення козацтва покладено так звану «общинну теорію», згідно з якою поява нової категорії населення пов'язана виключно з залишками «сохранившихся древнеславянских общин»¹⁴. Відштовхуючись від цієї тези, вчений прагнув відтворити широку панораму еволюції козацтва протягом багатьох століть його існування. Він веде розповідь про його внутрішній устрій, боротьбу за свої права, висвітлює діяльність козацьких ватажків тощо. На довгому шляху розвитку козацтва В. Б. Антонович як помітну віху виділяє організацію Запорозької Січі. Він вказує на демократизм та рівність усіх її членів. На думку вченого, в існуванні Запорожжя дістав реальне втілення суспільний ідеал багатотисячної маси пригнобленого поспільства. «... Имя запорожцев, — пишет він, — в глазах угнетенных козаков и простолюдинов южнорусского края было символом свободы»¹⁵. З часом авторитет і значення Січі настільки зросли, що «имя Запорожья, вместе своего прежнего тесного значения, принимает теперь обширный смысл, охватывая собой все недовольное Польшею южнорусское, выставляется как знамя, около которого группируются народные силы»¹⁶.

В контексті цього зауваження В. Б. Антонович розглядає питання про участь козаків у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування. Основну причину козацьких повстань (так автор кваліфікує характер народних рухів того часу) вчений вбачає «в нарушении сословных козацких прав и в нарушении польским правительством и шляхтою общинного их устройства, с целью ввести польский порядок, основанный на шляхетстве». Крім цього, на думку В. Б. Антоновича, існували й інші обставини, що зумовлювали загострення соціального напруження в суспільстві: релігійний фактор — унія 1596 р.; спроби урядових кіл утримали козацтво від боротьби проти Туреччини; внутрішні чвари в польській державі¹⁷. Під цим кутом зору автор розглядає основні віхи народних повстань кінця XVI — 20—30-х рр. XVII ст. На основі величезного документального матеріалу гродських актових книг, інших архівних джерел він прагне висвітлити соціальний склад повстанського табору, основні напрями дій козацьких ватажків, реакцію урядових кіл Речі Посполитої на ці події.

Одним з перших в історіографії В. Б. Антонович показав роль релігійного фактора в розвитку визвольного руху. Це питання він в основному розглядає крізь призму діяльності прославленого козацького гетьмана Петра Сагайдачного, який зрозумів, що віра для народу «дороже других нравственных побуждений, и потому решился приобщить неразлучно религиозный вопрос к козацкому делу, и таким образом, сделать из козаков передовых людей всего народа»¹⁸. В цьому плані вчений наводить факти відновлення православної ієархії в 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном, покровительства козаків діяльності Київського братства, церков і монастирів.

¹⁴ Архив Юго-Западной России.—Ч. III.—Т. 1.—С. CXVII (далі — Архив ЮЗР).

¹⁵ Там же.—С. LXXVII.

¹⁶ Там же.—С. LXXXIII.

¹⁷ Там же.—С. XXXVII.

¹⁸ Там же.—С. LXXXVII.

В. Б. Антонович не міг обійти мовчанкою й таке питання, як вклад козацтва у боротьбу проти турецько-татарської експансії. Зокрема, певний інтерес становлять його спостереження над участю українських козаків у відомій Хотинській битві 1621 р.

Безперечно, дана частина творчого спадку вченого не позбавлена недоліків, дискусійності у висвітленні того чи іншого аспекту питання тощо. На це вказували В. Б. Антоновичу вже його сучасники. Так, М. Максимович рішуче не погодився з думкою вченого про те, що козацькі ватажки у генеалогічному відношенні були спадкоємцями літовського князя Гедиміна. Він справедливо заперечував також проти спроб автора трактувати козацькі рухи виключно як боротьбу общинних елементів¹⁹. На однобічне розуміння свідчень джерел, пристосування їх автором до вже готової схеми зазначали у своїх працях О. Єфименко та М. Грушевський²⁰. Втім, незважаючи на наявність у цій праці тверджень, дещо наївних з погляду съгодення, її поява стала справжнім відкриттям у науці²¹. Адже до цього на сторінках наукової та літературно-художньої періодики з'являлися публікації лише окремих документів на цю тему. Про широке ж узагальнення фактів годі було й думати.

Наукові дослідження з історії українського козацтва, започатковані В. Б. Антоновичем, пробуджували інтерес широкої громадськості до цієї проблематики. Підбадьорений прихильним ставленням до своїх наукових пошукув, вчений прагнув поглибити свої знання з історії України, продовжуючи вивчення джерел в архівосховищах Києва, Львова, Петербурга, Krakova, Varshawy та Vatikany. Водночас не припинялося видання відповідних томів «Архива Юго-Западної Росії». Принагідно відзначимо, що з дев'яти, опублікованих за участю В. Б. Антоновича томів актових матеріалів, чотири були присвячені історії українського козацтва та гайдамаччини. Так, 1868 р. в цьому серіалі вийшов ще один том про козаків (Архів ЮЗР, т. III, ч. 2). У ньому було вміщено близько трьохсот оригінальних документів, які хронологічно охоплюють період з 1679 по 1716 р. Написана В. Б. Антоновичем передмова до тому, в якій висвітлювалися останні часи козаччини на правому березі Дніпра, стала основою магістерської дисертації вченого. Оцінюючи цю працю В. Б. Антоновича, його офіційний опонент М. П. Драгоманов назав її «видатним явищем в історичній літературі»²².

У своєму дослідженні вчений розглянув наслідки Андрусівської угоди 1667 р., охарактеризував політику Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Михайла Ханенка, Івана Самойловича та інших козацьких гетьманів. Вчений не міг не відзначити інтенсивного процесу феодалізації старшинської верхівки Гетьманщини, перетворення її представників на справжніх поміщиків, які експлуатували працю залежних селян і рядових козаків. Проте, безперечно, основна увага в праці приділена відродженню і боротьбі, проти польсько-шляхетського панування козацьких полків під керівництвом С. Палія та інших народних проводирів. Аналітичний підхід ученого до оцінки джерел дав йому можливість відтворити яскраву, але неоднозначну та складну картину визвольного руху на Правобережній Україні, де переплітались етнополітичні та соціальні мотиви, дія козацьких полків і масовий селянський рух.

¹⁹ Максимович М. Собрание сочинений.—Киев, 1876.—Т. I.—С. 277.

²⁰ Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки.—СПб., 1905.—Т. 2.—С. 311; Грушевский М. История Украины-Руси.—К., 1909.—Т. VII.—С. 566.

²¹ Каманин И. М. Труды В. Б. Антоновича по истории казачества // Памяти члена-учредителя исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора В. Б. Антоновича.—Киев, 1909.—С. 30—31.

²² ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 17438, арк. 4.

Автор не спрошує історичної дійсності. Він намагається розкрити весь спектр політичних сил, зацікавлених у тому чи іншому розвитку подій на Правобережжі. Це — уряди султанської Туреччини і шляхетської Польщі, російський цар Петро I і лівобережний гетьман І. Мазепа, представники різних магнатських угруповань і дрібної шляхти.

Козацтво на правому березі Дніпра в силу різних історичних обставин на початку XVIII ст. припинило своє існування, але визвольний рух в краї продовжувався. Він за відсутності козацтва зазнав деяких змін і відродився вже у формі гайдамацького руху. Ця тема також стала предметом дослідження В. Б. Антоновича.

Однією з принципових засад концепції В. Б. Антоновича (це простежується в різних його працях, зокрема з історії українського козацтва) виступала теза про те, що за доби феодалізму власної державності в українського народу не існувало. Більше того, вчений вважав, що Україні і не потрібна була власна державність. На цю обставину свого часу звернув увагу М. С. Грушевський, який, відзначаючи вплив кириломефодіївських ідей на творчість В. Б. Антоновича, писав: «...Антонович недержавну роль українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачися взагалі переконання про певні сталі і незмінні рисові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи..., державну стихію вважав елементом скоріше негативним, в життю суспільності, народу, ніж творчим, позитивним»²³.

На основі вивчення актового матеріалу першої половини XVIII ст. В. Б. Антонович підготував велику передмову до відповідного тому «Архива Юго-Западної Росії»²⁴. За своїм обсягом і науковим рівнем опрацювання матеріалу дослідження про гайдамаччину є однією з найбільших і найгрунтовніших праць В. Б. Антоновича. Свого наукового і практичного значення це дослідження не втратило і до сьогодні. У контексті козацької проблематики викликає інтерес авторське розуміння дилеми гайдамацького руху — Запорозька Січ. Вчений прагнув показати органічну взаємозалежність цих різних історичних явищ — гайдамаччини як форми антифеодальної і визвольної боротьби народу та Запорозької Січі — військово-політичного утворення козацтва. Основна причина цієї тісної взаємозалежності, на думку В. Б. Антоновича, полягає в тому, що пригноблені стани населення українських земель, насамперед селянство, були практично невичерпним резервом людських ресурсів, з якого поповнювалися ряди запорожців. З одного боку, козацька твердиня на Дніпрі уособлювала для селян суспільний ідеал, стимулювала їх до боротьби проти соціального гніту, феодально-кріпосницьких порядків. Запорожці, як правило, виступали ініціаторами та вмілими організаторами народних повстань, становили їх бойове ядро. Автор пише, що «запорожці появляються все чаще серед гайдамаків, і наконець, становяться необхідним, руководящим елементом гайдамачества»²⁵.

З-поміж інших друкованих праць В. Б. Антоновича, присвячених історії українського козацтва, слід назвати кілька «народних» видань, підготовлених до друку без відома і дозволу автора²⁶. В їх основу були покладені записані студентами оглядові лекції з історії козаччини, які В. Б. Антонович читав факультативно чи виступав з ними у приватних господах. За обсягом фактичного матеріалу, а також за змістом наведених у них оцінок тих чи інших подій і явищ, ці книги мало чим відрізняються від опублікованих раніше праць автора. Тому ці видання

²³ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового Товариства в Києві, 1908.— Кн. III.— С. 13.

²⁴ Див.: Архів ЮЗР.— Ч. 3, т. 3.— Київ, 1876.— С. 1—128 (Передмова).

²⁵ Там же.— С. 25.

ановлять лише сухо історіографічний інтерес. Однак сам факт їх появ вельми симптоматичний. Він засвідчує глибокий інтерес широких кругів населення до історії українського козацтва, справжнє визнання Б. Антоновича як авторитетного вченого.

На початку 90-х років В. Б. Антонович почав складати біографічний словник визначних історичних діячів України з найдавніших часів. Для цього словника, який готувався до друку у Львові українською мовою, були підготовлені нариси про Сагайдачного, Дорошенка, алія, Богуна, Гонту, Залізняка та інших визначних козацьких ватажків. Ці матеріали автор надіслав до Наукового товариства імені Шевченка у Львові, однак ім не судилося побачити світ — у роки рішої світової війни вони загинули²⁷.

Осібне місце в творчій спадщині В. Б. Антоновича посідає монографія «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (К., 1883), підготовлена до друку спільно з професором Київського університету В. О. Бецом. Доктор медицини, професор Володимир Олексійович Бец походив із стародавнього дворянського київського роду. Він народився 14 квітня 1834 р. в с. Татарівщині по-поизу Остра Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув у Київському університеті і за кордоном²⁸. Його дружба з В. Б. Антоновичем зав'язалася, очевидно, ще в студентські роки, адже вчилися вони в один і той же час.

Ознайомившись із славнозвісною колекцією живопису та старожитностей, зібраною його земляком В. В. Тарновським, В. О. Бец загорівся ідеєю опублікувати це унікальне зібрання. Передбачалось опублікувати всі 44 портрети різних історичних осіб та низку старожитностей з цієї колекції. Видання було задумане у п'яти випусках. До речі, який, на жаль, став і останнім, увійшло дев'ять портретів киттепісів гетьманів та портрет макарівського сотника Сави Туптала з його біографією. Більшість нарисів, що становлять зміст цієї книги, написані В. Б. Антоновичем. Виняток становить життєпис Богдана Хмельницького, складений тодішнім секретарем Київської Археографичної комісії О. І. Левицьким (згодом — академік АН УРСР, президент Академії наук України).

Всі портрети, що подаються в книзі (крім Б. Хмельницького, П. Дашенка і С. Туптала), змальовані з мініатюр літопису Самійла Величолійними фарбами художником Васьком. Таким чином, підготовлено до друку цього видання зумовлювалася не науковими, а радше освітніми та мистецькими цілями.

Пропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» ація «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» є археографічною і мистецькою пам'яткою кінця XIX століття. Огляду на цю обставину ми вважали недоцільним перекладати її на сучасну українську мову, що неминуче призвело б до деформації стилю і духу творчості В. Б. Антоновича. Отож, друкуємо її мовою оригіналу, відмовившись, відповідно до норм сучасного правопису, лише вживання літери «ять» та, де це потрібно, — від твердого знака. Мовковий апарат твору, його термінологію залишаемо без змін. Відповідні коментарі упорядників позначені «зірочками».

ержано 04.06.90

²⁶ Антонович В. История малорусского казачества.—Киев, 1882.—168 с.; Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні.—Чернівці, 1897.—159 с.; Антонович В. Коротка історія козаччини.—Коломия, 1912.—232 с.

²⁷ Див.: Мельник-Антонович К. М. До видання 1 тому творів В. Антоновича // Антонович В. Твори.—К., 1932.—Т. 1.—С. XII.

²⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834—1884) / Составлен и издан под ред. проф. В. С. Иконникова.—Киев, 1884.—С. 44—45.

В. Б. Антонович, В. А. Бец

Історическі деятели Юго-Западної Росії в біографіях і портретах

ПЕТР КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ. 1605—1622 ГГ.

Петр Сагайдачний, православный дворянин, родом из Самбора * в Червоной Руси, был сыном Конона (по тогдашнему произношению Конаша) Сагайдачного, откуда и происходит его отчество Конашевич, принимаемое обыкновенно за фамильное его название. О воспитании Петра Конашевича мы знаем только то, что он учился в училище, возникшем под покровительством князя Константина Острожского, в Остроге на Волыни; продолжал ли он учение впоследствии не известно, но дошедшие до нас факты из его биографии дают право утверждать, что он принадлежал к числу весьма образованных людей своего времени, об этом свидетельствуют: как постоянные его заботы о развитии школ и просвещения в южной Руси, так и составленное им сочинение «Объяснение об унии», которое один из ученейших современников Сагайдачного, литовский канцлер Лев Сапега, назвал «предрагоценным сочинением». Окончив свое образование, Петр Конашевич поступил, вероятно в последние годы XVI или в начальные XVII столетия, в ряды запорожского войска; здесь известная храбрость, значительное умственное развитие и политический такт, которыми всегда отличался Петр Конашевич, выдвинули его вскоре из рядов и доставили ему первенствующее значение в запорожском войске **.

Тяжелое время переживало Днепровское казачество в конце XVI столетия: вследствие присоединения южно-русских земель к Польше актом Люблинской унии 1569 года, польское государственное право введено было в эти земли, а по установленным положениям этого права, козацкое сословие являлось аномалиею, не могло уложиться в сословные категории, выработанные польскою историческою жизнью, должно было перейти в состав сословий, признанных законом: дворянского или крестьянского. Вместе с политическим переворотом, во второй половине XVI столетия случился другой, еще более важный переворот в южно-русских землях — переворот экономический; система хозяйства, вследствие увеличения народонаселения и истощения естественных богатств края, резко переменяется и входит на новые пути производства. До половины XVI столетия в западно-русских землях преобладало хозяйство лесное, звероловное и рыболовное; самыми доходными угодьями поземельных имений считались: пчелиные борти, бобровые гоны, рыбные озера и затоны, звероловные уходы и т. п., и земледелие служило только подспорьем к хозяйству и производилось подсечным методом в небольших размерах, долженствовавших лишь доставить продовольствие для собственного потребления хозяина. С половины XVI века главное внимание землевладельцев обращается на земледелие, и хлебные продукты добываются усиленно и составляют главную статью вывоза; этот экономический перелом отразился двумя явлениями в жизни края: стремлением дворян оставить лесные имения Полесья и вместо них приобрести права на черноземные степные пространства, принадлежавшие до того времени козакам общим, городам или свободным крестьянским поселениям; и настойчивыми усилиями со стороны помещиков ввести крепостное право, по польскому закону, в замен свободных отношений, существовавших между землевладельцами и земледельцами по праву литовскому; деревняне стали появляться сотнями и тысячами в степной Украине, предъ-

* Нині доведено, що П. Сагайдачний народився у с. Кульчинці поблизу Самбора.

** Точна дата обрання П. Сагайдачного на гетьманство не встановлена.— Очевидно, це відбулося десь на початку XVII ст.

вляли грамоты, вы婆ошенные ими у короля на поземельные имения, вступали во владение ими и стремились закрепостить жившее в этих имениях население, причислившееся к козацкому сословию. К двум казанным причинам давления в конце XVI столетия присоединилась рать — причина религиозная: желание водворить в южной Руси церковную унию. Козачество, подвергаясь вследствие вышеуказанных причин напору со стороны всесильного дворянского сословия, попытавшись противодействовать ему в конце XVI столетия вооруженным сопротивлением, но два первые восстания были подавлены и способствовали лишь тому, что новый порядок вещей был закреплен путем законодательным. Незначительная часть козаков была признана сеймовым законодательством сословием свободным, но не пользующимся политическими правами в Речи Посполитой — ее возложена была пограничная военная служба и козаки подчинены были строгому контролю военных и административных властей*; все же остальное козацкое и свободное крестьянское население края должно было подчиниться дворянам, уступить им свои земли и войти в число крепостного населения. Конечно, со стороны этого населения явилось желание избежнуть тяжелой участи, и как возможный исход из трудного положения — представилось бегство. К югу от населенной полосы Днепровской Украины, на обширном пространстве от Тясмина и Синюхи до берегов Черного и Азовского морей, лежали обширные, пустынные пространства нынешнего Новороссийского края; степи эти, на основании старых грамот и договоров, составляли наследие великих князей Литовских, но фактически никому не принадлежали. Здесь проходили лишь изредка кочевые ногайцы и по низовьям Днепра и по его притокам селились редкие хутора или располагались летние стоянки жителей южно-русских городов и староств, выходивших в степь на лето для рыбной и звериной ловли. Чтобы обезопасить эти хутора и стоянки от нападений ногайцев, энергический староста Черкасский, Дмитрий Вишневецкий, построил в первой половине XVI столетия на одном из днепровских островов, лежавших ниже порогов, крепость — Сечь, и снабдил ее постоянным гарнизоном, составленным из охотников и выходцев из украинских староств; гарнизон этот и был зародышем запорожской общины. Сечь запорожская до второй половины XVI столетия вмещала в себе весьма не многолодное население и имела значение отдаленной пограничной крепости. Только в конце столетия, когда вышеуказанные причины заставили народ бежать толпами в низовые степи, запорожское войско приобрело значение представителя народных стремлений и стало во главе протesta против нового порядка, заводимого в южной Руси польским дворянством.

В это именно время во главе запорожской общины появляется Петр Конашевич Сагайдачный. Первый раз имя его получает известность в 1605 году, вследствие морского похода, результатом которого

Петро Конашевич Сагайдачний.
1605—1622 pp.

представлялся успех. К югу от населенной полосы Днепровской Украины, на обширном пространстве от Тясмина и Синюхи до берегов Черного и Азовского морей, лежали обширные, пустынные пространства нынешнего Новороссийского края; степи эти, на основании старых грамот и договоров, составляли наследие великих князей Литовских, но фактически никому не принадлежали. Здесь проходили лишь изредка кочевые ногайцы и по низовьям Днепра и по его притокам селились редкие хутора или располагались летние стоянки жителей южно-русских городов и староств, выходивших в степь на лето для рыбной и звериной ловли. Чтобы обезопасить эти хутора и стоянки от нападений ногайцев, энергический староста Черкасский, Дмитрий Вишневецкий, построил в первой половине XVI столетия на одном из днепровских островов, лежавших ниже порогов, крепость — Сечь, и снабдил ее постоянным гарнизоном, составленным из охотников и выходцев из украинских староств; гарнизон этот и был зародышем запорожской общины. Сечь запорожская до второй половины XVI столетия вмещала в себе весьма не многолодное население и имела значение отдаленной пограничной крепости. Только в конце столетия, когда вышеуказанные причины заставили народ бежать толпами в низовые степи, запорожское войско приобрело значение представителя народных стремлений и стало во главе протesta против нового порядка, заводимого в южной Руси польским дворянством.

* Йдеться про польське законодавство щодо козаків 1572 і 1576 pp.

було взятие запорожцами сильной турецкой крепости Варны. В следующем году новый поход упрочил славу предводителя запорожцев и сделал имя его популярным во всей южной Руси. В 1606 году запорожцы, под предводительством Сагайдачного, напали на Кафу (Феодосию), сожгли в гавани турецкий флот, взяли крепость и освободили многочисленных христианских пленников, для продажи которых в Крыму Кафа составляла центральный рынок. Затем следовал целый ряд морских походов на турецкие владения; походы эти всегда сопровождались успехом и имя Сагайдачного приобрело во всей южной Руси уважение и авторитет, которыми до того времени не пользовался ни один из вождей козацких.

Польское правительство смотрело неприязненно на усиление Запорожья и образование в Сечи быстро развивавшегося ядра козацких движений, тем более, что среди, заселенной и захваченной помещиками Украины все более и более уяснялось сознание в том, что Запорожье составляет естественную точку опоры для народного протеста. Но польское правительство было в то время занято трудною войною с Московским государством *; вмешавшись во внутренние смуты этого государства и желая эти смуты обратить в свою пользу, король Сигизмунд III мечтал о непосильной для него задаче — о завоевании Москвы и овладении престолом Иоанна Грозного. Продолжительная война, возникшая вследствие этих стремлений на восточном рубеже Речи Посполитой, не позволяла польскому правительству заняться энергически приведением в порядок козачества; оно ограничилось тем, что объявило запорожцев ослушниками и предводителя их вождем самозванным, рядом указов приказывало запорожцам расходиться по домам, не предпринимать набегов на турецкие владения и не входить вооруженными отрядами в пределы заселенной Украины, угрожало, в случае их ослушания, употребить против виновных вооруженную силу и подвергнуть их строгим наказаниям и, наконец, запретило доставлять в Запорожье съестные припасы.

Но все эти мероприятия оказались недействительными, так как у правительства не было достаточных сил для приведения в исполнение своих предписаний. Конашевич не только продолжал ходить в походы против турок, но стал причислять к своему войску целые области Украины, по мере того, как жители этих областей обращались к нему, изгнав помещиков и заявив о своем желании причислиться к козацкому войску. Так до нас дошло сведение о том, что в 1618 году жители местечек и сел, расположенных в обширной местности в бассейнах Тетерева и Ирпеня образовали козацкие сотни и признали себя составной частью запорожского войска.

Вместо того, чтобы укротить это поступательное движение Запорожья, королевское правительство принуждено было косвенно утвердить его. В том же 1618 году королевич Владислав предпринял решительный поход с целью отстоять свои права на Московский престол. Он достиг самой столицы, но здесь, вследствие неуплаты жалованья армия его ушла домой и королевич остался с ничтожной горстью войска среди неприятельской земли. Выручить королевича из неминуемой гибели нужно было всякими возможными средствами и польское правительство должно было обратиться с просьбой о помощи к гонимому и непризнанному им Запорожью. Петр Конашевич принял предложение польского правительства; во главе 20 тысяч козаков, Сагайдачный двинулся через Северщину в пределы Московского государства, взял города: Ливны и Елец, рассеял вышедшие ему навстречу из Москвы ополчения, состоявшие под начальством воевод, князей: Пожарского и Волконского, переправился через Оку и вошел в стан королевича; последний был таким образом спасен и мог удалиться в отечество, за-

* Тут, очевидно, автор має на увазі польську інтервенцію в Росію на початку XVII ст.

ключив выгодное перемирие*. Зато помошь, оказанная Сагайдачным королевичу в трудную минуту, не осталась без последствий для козачества. Из московского похода Петр Конашевич возвратился уже не в Запорожье, а в Киев и принял в свое управление, с титулом гетмана, ту часть заселенной Украины, которая признавала себя козацкою. Польское правительство не дало на то явного своего согласия, но, в виду недавней услуги и военной силы Сагайдачного, не заявило протеста; между тем, гетман воспользовался своим положением для того, чтобы еще теснее связать козацкое дело с народным, приняв под свое заступничество религиозные интересы страны. Воспользовавшись в 1620 году времененным пребыванием в Киеве иерусалимского патриарха Феофана, он склонил этого святителя рукоположить нового православного Киевского митрополита и 5 православных епископов для пяти епархий, иерархи которых перешли в унию. Таким образом, благодаря авторитету козацкого гетмана, восстановлена была для дальнейшей борьбы с унию православная иерархия южно-русского края, за отсутствием которой православию угрожала настоятельная опасность неравномерной борьбы с униатами.

Этот смелый шаг не вызвал разрыва с польским правительством, благодаря опять внешним обстоятельствам: в 1620 году Польше угрожало нашествие турецкое, превосходившее размерами все, доселе бывшие, столкновения с Турцией. Султан Осман во главе почти полумиллионной турецко-татарской армии, стоял на Днестре, похваляясь обратить Польшу в турецкую провинцию. Стянув все свои силы, поляки могли противопоставить туркам только ополчение в 57 тысяч, которое, под предводительством королевича Владислава и гетмана Ходкевича, и укрепилось в лагере у Хотина. Королевич обратился вновь за помощью к Сагайдачному. Гетман свиделся с королевичем на пути его, во Львове, и обещал двинуться на выручку польской армии, под условием, что правительство признает власть козацкого гетмана на Украине, отменит распоряжения, стеснительные для козачества, и откажется от поддержки того старшего над реестровыми (т. е. признанными правительством) козаками, которого власть оно признавало поныне исключительно законной; королевич изъявил согласие на эти условия, хотя исполнение их зависело исключительно от сеймового постановления, и сменив бывшего тогда старшего реестровых козаков — Бородавку, выдал его Сагайдачному, под начальство которого и поступило реестровое ополчение.

Кошаевич немедленно двинулся с 40-тысячным отрядом козаков к Хотину и соединился с польскою армиюю. Все усилия турок были бесполезны сломить соединенные силы христиан и, после 40 дней осады и многочисленных отбитых приступов, Осман должен был удалиться в пределы своих владений; главным героем этой блестящей защиты Хотина был Петр Сагайдачный; его опытности, храбости и решимости даже польские писатели приписывают по преимуществу успешный исход кампании.

На этот раз гетман заплатил жизнью за свою деятельность: покрытый ранами, полученными во время Хотинской осады, он возвратился домой лежа в карете, подаренной ему королевичем, и в сопровождении королевского медика. В начале следующего года, 10 апреля 1622 года, Сагайдачный скончался в Киеве, разделив по завещанию свое имущество между женою ** и братскими школами: Киевскою и Львов-

* Похід П. Сагайдачного з загоном козаків на Москву 1618 р. слабо вивчений в сучасній українській радянській історіографії. Причини та обставини здійснення цієї акції потребують глибокого і всебічного дослідження, але не замовчування. Водночас слід мати на увазі що вже у 1620 р. П. Сагайдачний відправив у Москву повноважне посольство на чолі з отаманом Петром Одинцем з пропозицією козаків перейти на службу до російського царя.

** Тут помилка. П. Сагайдачний відмовив у спадку частини майна своїй дружині Анастасії Повченській.

скою. Погребен был Сагайдачный в церкви Богоявленской Киевского братства; но место его могилы напрасно искал бы теперь любитель местной старины. При перестройке церкви в начале XVIII столетия, она пришлась под помещение новой стены храма и исчезла от взоров потомства.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ. 1647—1657 ГГ.

Богдан Хмельницкий, знаменитый гетман и освободитель Малороссии, был сын Чигиринского сотника Михаила Хмельницкого. Время рождения Богдана в точности не известно; из сопоставления же хронологических данных последующей его жизни нужно предположить, что он родился в конце XVI в.* Первоначальное образование Хмельницкий получил в Киевской братской школе, после чего он, по словам польских историков, учился в Ярославле (Галицком) у тамошних иезуитов **. Из обстоятельств последующей жизни Хмельницкого видно, что помимо природного своего ума и дарования, он обладал также и значительным для своего времени образованием, он свободно владел польским и латинским языками, к которым впоследствии присоединил знание языков турецкого и французского.

Окончив образование, Хмельницкий, подобно Сагайдачному, поступил на службу в ряды козацкого войска и участвовал в польско-турецкой войне (1620—1621 гг.), в которой был убит его отец, а сам он попал в плен к туркам и пробыл два года пленником в Константинополе. Получив свободу, Хмельницкий возвратился в Запорожье и время от времени принимал на себя организацию морских походов запорожцев на турецкие города. Самым удачным из таких походов был его черноморский поход в августе 1621 года. В то самое время, когда гетман Сагайдачный под Хотином мужественно отбивал приступы многочисленных войск Османа, молодой Хмельницкий, собрав до 10 тысяч отважных запорожцев, спустился с ними Днепром на чайках в Черное море, где разбил и потопил 12 турецких галер, а оставшейся турецкий флот преследовал до самого Цареграда. Не менее известен и другой черноморский поход Богдана в 1629 году, когда козаки, под его предводительством, «окурили мушкетным дымом» самые стены Цареграда, сожгли предместья столицы и с богатой добычей благополучно возвратились в Сечь ***. После многих лет службы на Запорожье, Хмельницкий вернулся на родину в Чигирин, женился на переяславке Анне Сомковне и получил звание сотника Чигиринского ****.

Внутреннее состояние Малороссии в это время было крайне печально. Стремление дворян к приобретению имений в степной полосе Украины во второй четверти XVII в. еще более увеличилось, а рядом с ним сделало новые успехи и закрепощение бывшего дотоле свободным местного населения. В тоже время, благодаря успехам католической и униатской пропаганды, большинство русских дворянских родов, путем воспитательного влияния в иезуитских школах и брачных связей с польским дворянством, изменило вере и народности своих отцов и этим порвало последнюю нравственную связь с народной массой, а усвоение условий и обстановки быта и образа жизни польской шляхты, с ее расточительностью и страстью к роскоши и дорогосто-

* В сучасній історіографії прийнято вважати, що Б. Хмельницький народився наприкінці 1595 р.

** Нині в історіографії існує думка про те, що початкову освіту Богдан міг здобути в одній із парафіяльних шкіл м. Києва (Братська школа відкрилася у 1617 р., тобто коли юнаку виповнилося вже 22 роки), а пізніше продовжив її у Львівській езуїтській колегії.

*** Наведені автором факти відбіті лише у пізнішій літописній традиції й іншими документами не підтверджуються.

**** Одруження з Ганною Сомківною, їїмовірно, відбулося близько 1625 р.

ящим развлечениям, требовало от южно-русских дворян огромных средств, кои они старались извлечь из своих имений. Сами помещики не любили заниматься хозяйством, а предпочитали отдавать свои имения в аренду евреям и другим искателям легкого обогащения, передавая им вместе с этим все свои державные права над крестьянами и даже право подвергать их смертной казни. Облеченные столь широкими полномочиями, евреи-арендаторы не знали никакой меры в обирании крестьян и в эксплуатации их труда: сверх натуральных повинностей, они облагали особым денежным сбором все статьи крестьянского хозяйства, держали в откупу торги, проезжие дороги, реки и угодия и на каждом шагу брали мыта, наконец, они держали в своих руках ключи от православных церквей и всякий раз взыскивали особую плату за право совершения богослужения и других христианских таинств и обрядов. Все эти обстоятельства усиливали помещичий гнет над крестьянами до крайней степени. Недовольные по-прежнему массами убегали на Запорожье и нередко предпринимали оттуда вооруженные походы против своих притеснителей. Но польское правительство, не отвлекаемое более внешними войнами с соседями, быстро принимало нужные меры и в пору усмиряло восстания. К тому же, выделив так называемых «реестровых» козаков в особое привилегированное сословие, правительство раздружило их с козачеством запорожским и разъединило их интересы; поэтому в минуты восстаний, поднятых крестьянством или исходивших из среды непризнаваемого правительством козачества, реестровые козаки обыкновенно держали себя в стороне или же явно помогали полякам, зато, с другой стороны, добиваясь у правительства обещанных прав и нередко поднимая из-за этого восстания, реестровые козаки не находили поддержки в народе, так как боролись не за интересы народа. Таковы были причины безуспешности восстаний под предводительством: Тараса Трясилы (1630 г.), Павлюка (1637 г.), Остряницы и Гуни (1638 г.) и др. Все эти восстания только ухудшали положение малороссийского народа и подвергали его всякий раз многочисленным казням и другим жестокостям со стороны усмирителей поляков, а в 1638 г. правительство решило совершенно уничтожить звание козацкого гетмана и подчинило козаков власти особых чиновников, назначенных им из лиц шляхетского звания, в видах же прекращения побегов крестьян за пороги возобновлена была на Днепре Кодацкая крепость, незадолго перед тем разоренная запорожцами*.

В этих восстаниях Хмельницкий, как кажется, не принимал личного участия, так как понимал всю их бесплодность **. Зато он неоднократно участвовал в козацких депутациях, посыпаемых на сеймы и к королю с жалобами на разного рода насилия, претерпеваемые козака-

Богдан Хмельницький.
1647—1657 рр.

* Ідеється про «Ординацію Війська Запорізького реестрового», затверджену 1638 р. польським сеймом.

** Окрімі факти свідчать про те, що Б. Хмельницький міг брати безпосередню участь у цих повстаннях.

ми и малороссийским народом, и с ходатайством о защите их прав. В одну из этих поездок он был послан королем Владиславом IV во Францию для переговоров на счет доставки козаков во французскую службу для войны с Испанией, следствием чего было то, что 2400 охотников из козаков отправились во Францию и в 1646 г. участвовали при взятии Дюнкерна у испанцев *.

Усмирив восстания на Украине и подчинив козаков власти правительственные чиновники, поляки наводнили Малороссию жолнерами и со всею необузданностью принялись угнетать местное население. Это было тяжкое время в истории Украины. Самоуправство и своееволие поляков не имели пределов. Жертвой такого самоуправства суждено было стать и самому Богдану Хмельницкому. В 1646 г. чигиринский подстароста шляхтич Чаплинский силой отнял у Хмельницкого его родовой хутор Субботово и при этом подверг десятилетнего его сына столь жестоким побоям, что ребенок на другой день умер **. Хмельницкий позвал Чаплинского к суду, ездил даже жаловаться на него лично королю, но не получил никакого удовлетворения, потому что при тогдашнем бесправном положении малорусского населения козаку нечего было и думать тягаться с польским шляхтичем. Рассказывают, будто сам король Владислав дал такой ответ Хмельницкому на его жалобу: «Вы воины и носите сабли, кто вам за себя стать запрещает?». Оскорбленный Хмельницкий решился последовать королевскому совету и с оружием в руках выступил на защиту своих прав, а вместе с тем и прав обездоленной своей родины: он задумал поднять в Украине восстание. В этих видах он стал подыскивать в среде козаков сообщников для задуманного предприятия; когда же на него донесли коронному гетману Потоцкому и последний отдал приказ арестовать его, то Хмельницкий, выманив хитростью у Черкасского полковника Ивана Барабаша королевскую грамоту на увеличение числа козацкого войска и право строить чайки для морских походов против турок, в декабре 1647 года бежал с нею на Запорожье. Собрав запорожцев на раду, Хмельницкий сообщил им о своем предприятии и встретил с их стороны полное сочувствие, причем они провозгласили его своим гетманом. Запорожские агенты рассеялись по всей Украине и начали подготавливать народ к вооруженному восстанию против поляков. Крестьяне заволновались и целыми толпами стали бегать за пороги. Сам же Хмельницкий отправился в Крым и, пользуясь существовавшими в то время недружелюбными отношениями хана к Польше, легко убедил его оказать козакам вооруженную помощь.

Слухи о действиях Хмельницкого достигли Украины и польские гетманы Потоцкий и Калиновский двинули против него реестровых козаков и небольшой отряд польской конницы. Но козаки перешли на сторону Хмельницкого, польский же отряд был разбит наголову соединенными силами запорожцев и татар 8 мая 1648 года ***, на урочище «Жовти Воды»¹, причем был убит предводитель отряда, молодой сын коронного гетмана Стефан Потоцкий. Узнав об этом, польские гетманы двинулись со всеми силами против Хмельницкого и встретились с ним у Корсуня². Здесь 16 мая произошла битва, в которой польское войско понесло полное поражение. Оба предводителя Потоцкий и Калиновский попали в плен и были отданы союзникам Хмельницкого, татарам; вся артиллерия, военные запасы и панские обозы достались

* Йдеться про переговори 1645 р. у Фонтебло між Б. Хмельницким та французьким командуванням, результатом яких і стала участ козаків в облозі Дюнкерка.

** У листі до великого коронного гетьмана М. Потоцького від 3 березня 1648 р. Б. Хмельницький писав інакше: син був побитий на ринку так, «що ледве живий залишився».

*** Битва під Жовтими Водами відбулася 5(15) — 6(16) травня 1648 р.

¹ В нинішнєм Александрийском у[езде] Херсонск. губ.

² Мест. Каневского у. на р. Роси.

победителям. Поляки, бежавшие с поля сражения, попадали в руки крестьян, которые или убивали их, или связанными приводили к своему гетману.

Корсунская победа сразу произвела решительный переворот в положении тогдашней Малороссии. Крестьяне повсеместно бросали свои обычные занятия, объявляли себя козаками и спешили стать под знамена Хмельницкого. В целой Украине, по обе стороны Днепра, разом вспыхнуло всеобщее народное восстание. Началась жестокая расправа раздраженного народа со своими притеснителями, и во всех концах Малороссии потекли реки крови. Крестьяне и козаки повсюду опустошали панские усадьбы, убивали их владельцев, управляющих и арендаторов, жгли и разоряли католические костелы и безжалостно истребляли ксендзов и иезуитов. Самой жестокой мести подверглись евреи: восставшие не оказывали им ни малейшей пощады и повсеместно предавали их поголовному истреблению. Все, что было нерусского и неправославного в Украине, объято было ужасом: помещики бросали свои богатства и спешили спасать свою жизнь бегством в Польшу; за ними бежали все поляки и евреи. Таким образом, Украина разом была очищена от всего, что доселе угнетало и разоряло ее, и коренное население ее очутилось на полной свободе. Хмельницкому оставалось только стремиться к тому, чтобы довести до конца столь счастливо начатое дело освобождения Малороссии и политически закрепить новый общественный порядок в ней. Но даровитый вождь не сразу возвысился до понимания той высокой задачи, исполнение которой так неожиданно выпало на его долю. Вместо того, чтобы немедленно двинуться на Польшу, где в то время, по слухам, внезапной смерти короля Владислава IV, наступил период безкоролевья, Хмельницкий целых четыре месяца провел в бесплодных переговорах с поляками и дал им возможность собрать против него новое ополчение. В сентябре 1648 г. Хмельницкий встретил под м. Пилявою¹ это ополчение, состоявшее из 36 тысяч шляхтичей, соперничавших друг перед другом блеском и роскошью своих нарядов и вооружений. После незначительных стычек, войско это, устрашенное известием, будто на помощь Хмельницкому пришла многочисленная татарская орда, вдруг предстало постыдному бегству, оставил в руках козаков свои богатые обозы. Хмельницкий двинулся к Львову, взял с него денежный выкуп и осадил польскую крепость Замостье². Перед ним был открыт путь на самую столицу Польши Варшаву, но он бесцельноостоял месяц под Замостью, ожидая, чем окончатся происходившие в то время в Польше выборы нового короля и почему-то усердно заботясь о том, чтобы престол достался брату умершего короля, Яну Казимиру, бывшему иезуиту и папскому кардиналу. Когда же последний, по своему избранию на польский престол, прислал к нему письмо с приказанием прекратить войну и ждать королевских комиссаров для переговоров об условиях мира, то Хмельницкий в декабре возвратился в Киев, где, при звоне колоколов и громе пушек, был встречен высшим духовенством и народом и приветствован как «новый Моисей», освободивший Украину от польской неволи.

Слава о могуществе козаков быстро разнеслась по соседним государствам, и к Хмельницкому в Переяславль стали приывать одни за другим посольства: из Турции, Молдавии, Валахии и от седмиградского князя с предложением дружбы и союза против поляков. Из Москвы также приехал посланник Алексея Михайловича и привез гетману царские подарки. Наконец к Хмельницкому явились польские комиссары и вручили ему от имени короля грамоту на гетманство, булаву и знамя. Созванные Хмельницким на раду, козаки встретили крайне

¹ Мест. Литинск. у. Подольск. губ., при р. Икве.

² Уездный город Люблинск. губ. на р. Вепрже.

враждебно послов королевских и не хотели и слышать о каких-либо переговорах с ними. Сам Хмельницкий ясно сознавал всю бесплодность переговоров о мире с Польшею и в откровенной беседе с комиссарами высказался, что у него есть план вырвать из польской неволи весь русский народ по Люблин и Краков, освободить всю Украину, Волынь, Подолье и Русь Галицкую и соединить их в одно независимое княжество. Уступая, однако, усиленной просьбе королевских послов, Хмельницкий согласился трактовать с ними о мире и предложил следующие главные свои условия: полное уничтожение в пределах всей Руси уни и замещение всех чинов и должностей в ней исключительно лицами православного исповедания; предоставление киевскому православному митрополиту места в сенате; зависимость гетмана Малороссии единственно и непосредственно от власти самого короля, и наконец, безусловное воспрещение евреям жить на Украине. Как ни умеренны были эти требования Хмельницкого, польские комиссары не согласились, однако, подписать их и уехали ни с чем. Война должна была снова возгореться и обе стороны стали готовиться к ней.

Лишь только в Малороссии распространилась весть о новом походе против поляков, как под знамена Хмельницкого стали стекаться охотники со всех концов края. Даже мещане в городах бросали свои ремесла и торговлю и вместе со своими вайтами, райцами и бурмистрами шли записываться в козаки. Хмельницкий разделил весь подвластный ему край на 24 полка, из коих 12 находилось на правой и 12 на левой стороне Днепра *. Во главе управления каждым полком был поставлен полковник и полковая старшина: обозный, писарь, судья и хорунжий. Полки делились на сотни, управляемые сотниками и сотенной старшиной. Верховное управление краем принадлежало гетману и состоявшей при нем генеральной или войсковой старшине. Все козацкие старшины совмещали в своих руках военную и административную власть, каждый в своем районе, и были избираемы на «радах» или сходках и утверждаемы гетманом. Такой порядок издавна существовал в козацком войске, но теперь он был распространен Хмельницким на все население подвластного ему края.

Весной 1649 года Хмельницкий, в сопровождении крымского хана Ислам-Гирея с татарской ордой, выступил в поход и осадил польское войско под Збаражем¹. У поляков было очень мало запасов, и в их лагере скоро открылся голод и повальные болезни. На помощь осажденным двинулся с двадцатитысячной армией сам король Ян Казимир, незадолго перед тем получивший от папы освященное знамя и меч с благословением на истребление схизматиков, и остановился в м. Зборове², недалеко от Збаража. 5 августа, когда польское войско стало переправляться через реку, Хмельницкий с татарами неожиданно напал на поляков и истребил всех, успевших переправиться на другой берег. Оставшиеся столпились вокруг короля и окружили себя окопами. На другой день утром козаки с яростью бросились на неприятельский лагерь и разом с двух сторон ворвались в него. Плен короля казался делом неизбежным. Но в этот момент Хмельницкий вдруг крикнул: «Згода!» и неожиданно отдал приказание войскам прекратить атаку. Ян Казимир с остатком своей разбитой армии был спасен **. Один украинский летописец объясняет этот поступок Хмельницкого особым почтением его к особе короля и нежеланием допустить, чтобы христианский монарх достался в татарскую неволю.

* Число полків у різні періоди визвольної війни було нестабільним. Так, у 1648—1649 роках їх існувало 36.

¹ Город в Галиции на р. Гнізне, к югу от Кременца.

² Мест. в Галиции при р. Сtrype, к югу от Бродов.

** В оцінці подій під Зборовим слід враховувати той факт, що кримський хан Іслам-Гірей III зрадив своєму союзницькому обов'язку і вивів татарські загони з поля бою.

Спасенный великодушием Хмельницкого от неминуемой опасности, король вступил с ним в переговоры о мире, после чего был заключен в Зборове договор с козаками на следующих условиях: гетман признался верховным начальником козацкого войска, которого положено было иметь 40 тысяч и которое могло быть набрано из жителей Малороссии в пределах теперешних губерний: Полтавской, Черниговской, Киевской, Волынской и части Подольской. В пределах этого края не должны были квартировать польские войска и не могли жить евреи. Все должности в Малороссии должны быть предоставлены только православным. Иезуиты не могли жить в Киеве и в других местах, в коих находились русские школы. Киевский православный митрополит получал место в сенате; относительно же уния король обязался выхлопотать особое сеймовое постановление, благоприятное для православных.

Условия Зборовского договора, в связи с поведением Хмельницкого в битве под Збаражем, ясно показывают, что в то время даровитый козацкий вождь весьма еще смутно понимал свое историческое призвание и, кажется, совсем не предвидел того конечного исхода, какому естественною силою обстоятельств привело его поднятое им дело. Позже, умудренный горьким опытом, понесши ряд неудач и тяжелых разочарований, Хмельницкий многому научился и на многое стал смотреть другими глазами; но в тот момент он не был достаточно подготовлен к той великой роли, какая неожиданно выпала на его долю, и потому не был в состоянии вести дело так, как указывала ему судьба и желания народа. Вместо того, чтобы воспользоваться до конца плодами счастливой победы и, взяв в плен короля, идти в самую глубь Польши, разрушить в ней аристократический порядок, столь враждебный интересам русского населения, и тогда уже предписать полякам такие условия мира, которые бы были направлены к окончательному политическому освобождению русских областей и обеспечивали бы в будущем возможность добрых соседских отношений к ним Речи Посполитой,— Хмельницкий заключает с поляками договор, который может быть и удовлетворил бы несколько народным требованиям, если бы заключен был лет двадцать назад; но теперь, когда бурные события последних лет так резко изменили положение вещей в общественной жизни Малороссии, когда во всем крае не оставалось более ни одного помещика, ксендза и еврея, Зборовский договор решительно не соответствовал условиям своего времени и изменившихся обстоятельств. Столь же мало соответствовал он политическим и социальным требованиям народной массы, с коими Хмельницкий и на этот раз разошелся более, чем когда-либо. Выросши в среде польско-шляхетского общества и воспитанный в свойственных этому обществу привычках и понятиях, Хмельницкий сжился с теми, на которых основывался тогдашний политический и общественный строй Речи Посполитой, и потому нельзя было и ожидать, чтобы он сразу же стал на сторону народного общественного идеала, совершенно отрицавшего эти порядки. Вот почему Хмельницкий не сразу отважился разорвать политическую связь Малороссии с Польшей, как этого видимо хотело восставшее население. Ему казалось, что достаточно было обеспечить свободу веры и независимое положение православной церкви, оградить Малороссию от возвращения ненавистных народу евреев и постоянных жолнеров, увеличить число постоянного козацкого войска,— и все поводы к недовольству польским владычеством в Малороссии исчезнут навсегда. В этом заключалась крупная политическая ошибка со стороны Хмельницкого, не принявшего во внимание при заключении Зборовского договора желаний малорусского народа, стремившегося к полному разрыву с католическо-шляхетской Польшей. Но в тех же Зборовских статьях коренилась и другая, еще более важная ошибка, имевшая самое гибельное влияние на дальнейший ход начатого Хмель-

ницким дела. По смыслу этого договора, из всего населения Малороссии только 40 тысяч человек, которые имели быть внесенными в так называемый «реестр» козацкого войска, выделялись в свободное козацкое сословие, получавшее в собственность земельные участки и не имевшее других обязанностей, кроме военной службы; остальная же громадная масса простого народа должна была снова вступить в обязательные отношения к прежним своим помещикам, возвращение коих в свои имения на Украине было обеспечено Зборовским договором. Это была величайшая несправедливость по отношению к громадному большинству населения Малороссии. Восстание, поднятое Хмельницким, обязано было своим успехом именно тому обстоятельству, что в нем участвовало не одно лишь козацкое сословие, как в прежних козацких бунтах, а весь народ, уверенный в том, что здесь дело шло прежде всего о его освобождении от гнета владельцев и их арендаторов; вот почему население с такою энергией занялось повсюду изгнанием и истреблением поляков и евреев. По заключении же Зборовского мира оказывалось, что плодами целого ряда блестящих побед, достигнутых усилиями всего малороссийского народа, должно было воспользоваться лишь относительно ничтожное число избранников. Простой люд увидел в этом предательство со стороны Хмельницкого его интересов, и с этого времени прежняя популярность и обаяние имени гетмана на Украине были значительно подорваны. Можно сказать, что Збаражская битва завершила собою первый, блестящий период истории войн Хмельницкого: то была кульминационная точка силы и могущества малорусского народа и славы его счастливого вождя; за нею начинается другой период, богатый бедствиями и тяжелыми испытаниями*.

Конечно, все эти гибельные последствия Зборовского договора обнаружились не сразу. Первые дни по его заключению и по удалении из пределов Украины польских войск были, напротив, временем всеобщих восторгов в Малороссии. Тогда-то, вероятно, и был сложен торжественный стих известной украинской думы:

«Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Вкраїні:
Що немає пана, що немає жида,
Не буде й унії!».

Распустив ополчение, Хмельницкий осенью 1649 года занялся составлением реестра козацкого и приведением в лучшее состояние военных и гражданских порядков в Малороссии. Он старался набирать реестровых козаков преимущественно из крестьян более знатных панов в Украине и особенно из имений злейшего врага козаков, известного отступника русской веры и народности, князя Иеремии Вишневецкого, владевшего большей половиной теперешней Полтавской губернии. Не стесняясь определенной в Зборовском договоре цифрой козацкого войска, гетман записал в него несколькими тысячами больше, чем следовало. Каждый реестровый козак становился полным собственником известного участка земли, коим он пользовался, живя у своего помещика. Кроме того, у панов были отобраны Хмельницким целые волости и обращены в так называемые «ранговые» поместья, отдаваемые в пользование козацким чиновникам, пока они сохраняли за собой известную должность в войске. На гетманскую булаву было отдано королем целое старство Чигиринское, отчего Чигирин стал с тех пор резиденцией гетмана и как бы столицей Малороссии.

Хмельницкий разделил всю Малороссию на 16 полков, из которых каждый занимал определенную территорию с полковым и сотенными

* В сучасній радянській історіографії Зборівська угода оцінюється як вимушений крок з боку Б. Хмельницького, який у цій критичній ситуації погодився на невигідні для себе договірні умови. Разом з тим він ні за яких обставин не відмовлявся від перспектив боротьби з польською шляхтою.

городами и селами. Эти полки были следующие: 1. Чигиринский, имевший 19 сотен; 2. Черкасский с 18 сотнями; 3. Каневский — с 16 с.; 4. Корсунский — с 19 с.; 5. Белоцерковский; 6. Уманский — с 14 с.; 7. Браславский — с 22 с.; 8. Кальницкий — с 19 с.; 9. Киевский — с 17 с.; 10. Переяславский — с 19 с.; 11. Кропивянский — с 10 с.; 12. Миргородский — с 16 с.; 13. Полтавский — с 19 с.; 14. Прилуцкий — с 20 с.; 15. Нежинский — с 10 с.; 16. Черниговский — с 7 сотнями. Пространство, охватываемое этими полками, было довольно велико, вот его границы: на З [ападе] р. Горынь с Случью и Днестр до впадения в него р. Егорлыка; на С [евере] Припять, Десна и Сейм у устья Клевани; на В [остоке] верхнее течение рек: Сейма, Сулы, Псла и Ворсклы; на Ю [ге] вершины Ингула, Ингульца, Тилигула и Куюльника, по устье Егорлыка. Кроме того, сюда нужно причислить запорожскую Сечь и принадлежавшие ей безграничные степи, простиравшиеся по обеим сторонам Днепра. Во многих городах Хмельницким было оставлено прежнее Магдебургское право с общиным самосудом и самоуправлением мещан и с цеховой организацией ремесел; таковы были города: Брацлав, Винница, Черкассы, Васильков, Овруч, Киев, Переяслав, Остер, Нежин, Мглин, Чернигов, Почеп, Козелец, Новгород-Северск и Стародуб.

Не успел Хмельницкий закончить регистрацию козацкого войска, как против него обнаружилось сильное волнение и недовольство в среде простонародья, не вошедшего в козацкий реестр. Уступая этому движению, гетман объявил, что, кроме реестровых, могут быть еще и охочие полки, куда можно идти вся кому. Между тем на Украину стали возвращаться изгнанные раньше помещики-поляки и начали требовать от своих подданных восстановления прежних обязательных отношений. Крестьяне ни за что не хотели исполнять их требований и в большинстве случаев снова изгоняли или убивали своих панов. Гетман вынужден был не раз издавать универсалы, в коих строго приказывал, чтобы не вошедшие в реестр повиновались своим прежним помещикам, послушникам же угрожал казнями. Это еще более раздражало крестьян, и они с новым ожесточением избивали владельцев и жгли их усадьбы. К тому же многие богатые паны возвращались в свои имения с вооруженными отрядами из своих слуг и тотчас принимались разыскивать и бесчеловечно наказывать зачинщиков прежнего мятежа. Это вызывало крестьян на новые жестокости, и гетман напрасно старался устрашить их тем, что, по жалобам владельцев, вешал и сажал на кол непослушных.

В то время, как Хмельницкий употреблял все усилия к точному исполнению со своей стороны условий Зборовского договора, вооружая лишь тем против себя народную массу, поляки и не думали соблюдать своих обязательств. Когда киевский митрополит Сильвестр Коссов отправился в Варшаву, чтобы занять обещанное ему по договору место в сенате, то высшее католическое духовенство подняло столь сильную агитацию против допущения в сенат «схизматика», что он вынужден был возвратиться ни с чем. В тоже время польские начальники нисколько не стеснялись, вопреки договору, переходить за условленную черту на козацкую землю; так коронный польский гетман Потоцкий, незадолго перед тем освободившийся из татарского плена, расположился со своими жоннерами на Подолии и занялся укращением холопов, которые, соединясь в шайки, под именем «левенцов», вели открытую войну с польским войском. Сам Зборовский договор, хотя и был заключен и подписан лично королем, в глазах поляков не считался имеющим полную законную силу, так как не был ещетвержден сеймом. Такой сейм был создан лишь в декабре 1650 года. К его открытию явились и козацкие депутаты, привезшие, между прочим, требования: чтобы уния во всех русских областях была совсем уничтожена, чтобы четыре знатнейших польских пана непременно жили в

своих українських іменнях в качестве заложників, имеючи служити порукою в точному виконанні з польської сторони умов Зборовського договора, і щоби малоруський народ не терпів никаких стеснень від панів. І ці вимоги (особливо ж перше) привели до тієї сильної негодування серед поляків, до крайності фанатизованих католицьким духовенством, що вони і слышать не захотіли о чому-либо угоді «з підлыми хлопами», і Зборовський договір, вопрекі енергійним зусиллям короля, був відвергнути сеймом. Решено було знову продовжувати війну з козаками.

Поляки дійсно вооружалися. Папа прислав королю мантию і освячений меч і обіявив отпущення грехів всікому, хто пойде на війну проти схізматиків. К Хмельницькому також приїхав із Греції коринфський митрополит Йоасаф і препоясал його мечем, освяченим на самому гробі Господньому. Але популярність Хмельницького серед українського населення була уже значително подорвана і в війську козацькому не було уже прежнього воодушевлення. Крім того, народу була не по душі дружба гетьмана з татарами, які в качестві союзників не стеснялися грабити руське населення і вводити в плен жінок і дітей. Весною 1651 року Хмельницький двинувся до Збаражу і довго простояв там, поджидая крымського хана. Последній наконец явився, але не по своїй охоті, а по приказу турецького султана. Татарам не хотелось нарушать вигодного для них Зборовського договора з поляками; їх більше тянуло в пределы Московського державства, з яким Хмельницький був дружин. 19 червня козацьке ополчення сошлось з польським військом, остановивши лагерем на широкому полі під Берестечком¹. На другий день почалася сутичка, в самий разгар якої крымський хан з своїми мурзами неизвестно по чому вдруг стремительно обійтися в бегство, а за ним в беспамятстві побежала вся орда, побросав свої арби з жінками і дітьми. Хмельницький бросився догонити хана, надеясь зупинити його, але був им задержаний і поважно неожиданно очутися у него в плену. Між тим, лишені своєго керівника, козаки, під начальством полковника Джеджалыка, храбро отбивали поляків і, обороняючись, відступили до річки Пляшової, де засели в укріплений лагер, три сторони якого були захищені окопами, а четверта примикала до великого болота. Польські війська тут час окружили козацький лагер і принесли братів його приступом. Десять днів осаждені неутомимо отбивалися від превосходившого їх численно неприятеля і, хоча обнаруживали готовність сдатися, але не інакше, як на умовах Зборовського договора. Але вже в козацькому лагері проникло відомство, що татари пленіли гетьмана і разорюють край, — і породило звісно велике смятіння. Чорні стали висказувати намерення віддавати полякам своїх старшин, в виду чого полковник Богун, раніше сменивши Джеджалыка, задумав тайно уйти з козаками з лагеря. Вночі на 29 червня козаки устроили на скору руку плотину через болото і стали переправлятися на іншу сторону. Узнавши про це, чорні в беспамятстві і в страшному беспорядку бросились після за уходившими. Плотина була зруйнована і беглеці почали тонуть. Поляки не сразу сообразили, в чому проблема, і лише утром заняли оставленний козаками лагер і принесли добивати бегущого неприятеля. Много руських було убито, а ще більше їх потонуло. В числі перших пал і коринфський митрополит Йоасаф, тщетно старавши остановити бежавших. Разгромив неприятеля, польське військо двинулось на Україну уничтожати козачество.

Між тим Хмельницький більше місяця пробув в плену у хана і лише до кінця літа **, відсвободивши, він приїхав в місто Паволоч,

¹ Мест. Дубенського у. Волинськ. губ., на р. Стыре.

* Крім Філона Джалаля, активну роль у цих подіях взяли полковники М. Гладкий та І. Богун.

** Тут помилка. Б. Хмельницький пізніше у розмові з назаретським митрополитом говорив, що кримський хан тримав його у полоні «з тиждень».

куда стали стекаться к нему полковники с жалкими остатками своих отрядов. Берестецкое поражение повергло козаков в страшное уныние. Народ волновался и всю ответственность за случившееся несчастье сваливал на гетмана. К чести Хмельницкого нужно сказать, что он один не потерял головы в это бедственное время и обнаружил такой запас мужества, энергии, ума и силы воли, какого трудно было и ожидать от человека в его положении. Он собрал козаков на раду на Масловом Броде¹ и своим непоколебимым мужеством сумел успокоить народ, уверить его, что не все еще потеряно, и вдохнуть в него энергию. Вслед за этим он энергично занялся пополнением козацких полков и скоро успел заручиться новым союзом с ханом и обещанием татарской помощи.

Ободренный примером гетмана и в виду угрожавшей опасности, народ воспрянул духом и вооружился поголовно, готовясь оказать полякам отчаянное сопротивление. Лишь только польское войско вступило в Украину, жители лежавших на его пути селений и хуторов жгли собственные дома, истребляли запасы, портили дороги, разрушали мосты и ежеминутно нападали на отдельные отряды польской армии. Это отчаянное сопротивление приводило поляков в такое неистовство, что, овладев каким-либо селением, они предавали жителей поголовному истреблению, не щадя ни пола, ни возраста. Русские в свою очередь платили полякам той же монетой и бесчеловечно мучили пленных. Козацкое войско оказалось не в состоянии остановить движение многочисленного неприятеля, тем более, что на соединение с поляками с севера двигался с большими силами гетман литовский Радзивилл. Он уже овладел Черниговом и подступил к Киеву. Чтобы произвести замешательство в литовском войске, киевские мещане сами зажгли город, но это ни к чему не привело, и 6 августа Радзивилл овладел Киевом. Вслед за тем предводители польско-литовских сил сошлись под м. Белою Церковью и по предложению Хмельницкого вступили с ним в мирные переговоры. К этому их побудило упорное сопротивление малорусского народа и недостаток запасов. Переговоры тянулись долго и крайне нерешительно и только открывшееся в сентябре моровое поветрие заставило обе стороны ускорить их. Наконец 17 сентября 1651 года заключен был в м. Белой Церкви договор, по которому козакам предоставлено было, вместо прежних четырех, лишь одно воеводство киевское, а число козацкого войска было уменьшено до 20 тысяч; крестьяне по-прежнему должны были работать на своих помещиков, а евреи получали право повсеместного жительства в Малороссии.

Лишь только условия Белоцерковского мира стали всем известны, в народе возникло сильное неудовольствие против Хмельницкого. Чернь прямо в лице упрекала гетмана, что он заботится лишь о выгодах собственных и козацкой старшины, а простой народ снова отдает панам под палки, батоги, на колы, да на виселицы. Делать было, однако, нечего: приходилось или подчиниться помещикам, которые один за другим стали возвращаться в свои имения, или искать новых мест для жительства, где бы не было ни ляхов, ни жидов. Многие из крестьян и козаков предпочли последнее и стали тысячами выселяться в южные пределы Московского государства. И прежде, до Хмельницкого, после неудачных восстаний Остряницы и Гуни, малороссы не раз убегали за московскую границу, где около Путивля и Рыльска появились в то время их слободы; но теперь это выселение приняло вдруг характер огромного массового движения. Козаки образовавшиеся было Острожского полка поголовно переселились на берега р. Тихой Сосны и основали здесь город Острогожск. Это был первый сло-

¹ Где ныне с. Масловка, Каневск. у. Киевск. губ., при впадении р. Потока в Росаву.

бодско-украинский козацкий полк в пределах Московского царства. Вслед за тем, в границах теперешних Курской и Харьковской губ. разом возникли многочисленные малороссийские слободы, из которых впоследствии возникли многие значительные города, каковы: Сумы, Короча, Белополье, Ахтырка, Лебедин, Харьков и др. Сюда стремились украинцы с берегов Буга и Днестра, с Волыни, южного Полесья и с других мест. Хмельницкий издавал запретительные универсалы, а польское правительство хотело силой остановить это эмиграционное движение, но ничто не помогало. Часто переселенцы при помощи оружия пробивали себе дорогу и уходили на излюбленные места.

Но и крестьяне, оставшиеся на Украине, упорно отказывались повиноваться помещикам. Они составляли вооруженные шайки, нападали на поляков и в некоторых местах успели перебить стоявших постоеем польских жолнеров. Сам гетман чувствовал себя недостаточно безопасным в своем Чигирине и вынужден был казнить нескольких полковников, бунтовавших против него чернь. Чтобы чем-нибудь успокоить недовольство народа, он дозволил записывать в реестр более определенного белоцерковскими статьями числа казаков, а сам поджидал лишь удобного случая, чтобы окончательно сбросить с себя неудобоносимое иго, наложенное тяжелыми условиями этого договора. Случай такой скоро представился и повод к нему дали сами поляки.

Весной 1652 года старший сын Хмельницкого Тимош, с козацким войском и в сопровождении татар, выступил в Молдавию, чтобы жениться на дочери молдавского господаря, с которой он уже раньше был говорен. Несмотря на предостережения со стороны Хмельницкого, польский гетман Калиновский без всякого повода заступил Тимошу дорогу и приказал напасть на сопровождавший его отряд. Произошла жаркая битва, во время которой двадцатитысячное польское войско погибло без остатка и сам гетман Калиновский был убит. Это случилось 22 мая, в урочище Батоге¹, над р. Бугом. Батогская победа послужила сигналом к тому, что польские жолнеры, стоявшие в Малороссии, повсеместно были изгнаны или истреблены, а помещики в страхе бросали свои имения и бежали в Польшу. Польское правительство сильно было раздражено тем, что случилось в Малороссии. Король созвал чрезвычайный сейм и потребовал, чтобы были изысканы средства для окончательного усмирения козаков. Но полякам надоели уже беспрестанные войны и сопряженные с ними жертвы и потому сейм отказал королю в его требовании созвать послполитое рушение, а для содержания наемных войск правительство не располагало нужными средствами. Таким образом, военные действия против Хмельницкого были отложены на неопределенное время.

Но и положение другой воевавшей стороны не было особенно благоприятно, и старый гетман как нельзя лучше сознавал это. Война с Польшей обещала затянуться в бесконечность, так как становилось очевидным, что поляки согласятся скорее погубить свое отчество, нежели отказаться от русских областей и предоставить украинцам известную свободу. Между тем шестилетняя борьба, с ее жертвами и беспрестанными тревогами, достаточно уже надломила силы и энергию малорусского народа. Было очевидно, что Украина одними своими силами не в состоянии справиться с упорным врагом, и чтобы довести до конца начатое дело, ей необходимы были союзники. В этих видах Хмельницкий раньше уже завел сношения с Турцией, Седмиградским княжеством и даже со Швецией, убеждая их действовать вместе с ним против Польши; но доселе ни одно еще из этих государств не оказалось ему нужной помощи. Правда, у козаков были давние союзники татары, но Берестецкое приключение ясно показало украинцам, как мало можно было полагаться им на этих союзников. Скорее и естественнее

¹ В нынешнем Ольгопольском у. Подольск. губ., около м. Ладыжина.

всего Малороссия могла ожидать помощи и защиты со стороны Московского государства, с которым ее связывало единство веры и происхождения. Хмельницкий хорошо понимал это, и его помыслы давно уже были обращены на то, чтобы как-нибудь втянуть московское правительство в войну с Польшей. Еще после Зборовского договора козаки грозили великороссийским гонцам, что они пойдут с крымцами на Москву, за то, что царь не дал им помощи против поляков. Со временем Берестецкого поражения Хмельницкий стал прямо заявлять приезжавшим к нему московским боярам о своем желании поступить под высокую руку православного государя*. Чем далее, тем чаще он обращался в Москву с этой просьбой. Но царь из-за опасения разрыва с Польшей долго не решался дать свое согласие на просьбы Хмельницкого, хотя охотно согласился принять посредничество в видах примирения его с королем. Действительно, два месяца спустя после Батогского поражения поляков, в Польшу приехал царский посланник боярин Репнин-Оболенский и, напомнив о некоторых нарушениях спольской стороны условий мирного договора, объявил, что царь готов простить эти нарушения, если польское правительство помирится с Хмельницким на основании Зборовского трактата и уничтожит унию. Но поляки, раздраженные заступничеством царя за их врагов, холодно приняли представления царского посланника, и, таким образом, посольство Оболенского не имело успеха.

Между тем весной 1653 года польский отряд, под начальством Чарнецкого, ворвался в Подолье и подверг страшному опустошению многие местечки и села по р. Бугу, причем несколько тысяч народа было варварски истреблено. Осеню выступил против Хмельницкого сам король с большим войском и остановился лагерем под Жванцем¹, на берегу Днестра. Сюда же прибыл и Хмельницкий со своими союзниками-татарами, которые тотчас распустили загоны по Волыни, Подолии и Червоной Руси и, таким образом, отрезали полякам путь к отступлению. Вследствие наступивших холодов и недостатка в продовольствии, королевское войско очутилось в крайне затруднительном положении: сами поляки думали, что для них повторяются времена Пилявские и Збаражские. Но они спаслись тем, что им удалось заключить отдельно с крымским ханом мир на следующих унизительных условиях: король обязался уплатить хану 100 тысяч червонцев единовременно и по 90 тысяч золотых ежегодно и сверх того дозволить татарам в продолжение сорока дней брать пленников в пределах областей, принадлежавших Польше. За то хан отступил от союза с козаками и принудил Хмельницкого ни с чем возвратиться на Украину. Вслед за тем татары, с королевского дозволения, страшно опустошили всю Южную Русь до самого Люблина и угнали в неволю тысячи невинных людей. Тогда-то, по словам малороссийской думы:

«Зажурилася Україна
Що нігде їй дітись:
Витоптала Орда кіньми
Маленький діти.
Малих потоптала,
Старих порубала,
А молодих-середульших
У полон забрала...»

Теперь все надежды Хмельницкого были обращены на Москву. Отправляясь в последний поход против поляков, гетман писал царю, что польское войско идет на Украину для поругания веры и святых церквей и что турецкий султан приглашает козаков к себе в подданство. «Если ваше царское величество, писал он, не сжалышься над право-

* В історіографії початком російсько-українських контактів прийнято вважати лист Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу від 8 червня 1648 р.

¹ Мест. Каменецк. у. Подольск. губ., при впаденні р. Жванца в Днestr.

славными христианами и не приймешь нас под свою высокую руку, то иноверцы подобают нас и мы будем чинить их волю». Теперь уже московское правительство, оскорбленное неудачей посольства Оболенского, склонно было приступить к решительному шагу. Оно не могло дольше оставаться безучастным зрителем того, что совершалось в соседней Малороссии, так как подданство козаков Турции могло иметь для него в будущем весьма вредные последствия. 1 октября 1653 года царь Алексей Михайлович созвал земский собор и предложил на его решение вопрос: принимать ли Богдана Хмельницкого со всем войском запорожским под русскую руку? Представители русской земли единогласно высказались за утвердительное решение этого вопроса и единодушно обещались помогать царю в предстоящей войне с Польщею. Тогда был послан к Хмельницкому боярин Бутурлин принять Украину под высокую царскую руку.

8 января 1654 года Хмельницкий собрал в Переяславле генеральную раду, на которую прибыли все полковники и старшины козацкие и множество простых козаков и народа; здесь же находились и послы московские. Они обратились к собранию с речью, в которой объяснили, что Малороссии необходимо выбрать себе государя из четырех соседних монархов: султана турецкого, хана крымского, короля польского или православного царя восточного. Далее он указал на невыгоды подчинения Малороссии власти бусурманских народов, напомнил о бывших притеснениях со стороны поляков и в заключение советовал признать над собой власть единоверного православного царя восточного, под высокой рукой которого Украина найдет благоприятнейшее пристанище. «А буде кто, прибавил он, с нами не согласен, тогда куда хочет: вольная дорога». В ответ на эту речь со всех сторон раздались восклицания: «Волим под царя восточного! Боже утверди, Боже укрепи, чтобы мы навеки были едино». Тогда на раде объявлены были договорные статьи, на которых совершалось присоединение. Сущность этих статей была такова: Малороссия сохраняла все свои прежние порядки и свое особое управление под властью выборных старшин и гетмана, избираемого вольными голосами; гетман имел право принимать послов и сноситься с иностранными правительствами; все малороссийские сословия сохраняли свои старые права и вольности; число козацкого войска увеличивалось до 60 тысяч, но можно было иметь еще и охочие полки; гетманское правительство обязывалось уплачивать небольшую подать государю, сбор которой был предоставлен местным урядникам, без вмешательства великороссийских сборщиков. С своей стороны царь обещал защищать Малороссию своими войсками и совершенно освободить ее от притязаний Польши.

Из Переяславля царские послы отправились в Киев и в другие большие города для принятия присяги на подданство. Народ повсюду присягал без сопротивления, но высшие малороссийские сословия с некоторым недоверием и опасением за неприкосновенность своих прав и старых обычаяев принимали московское подданство. Киевский митрополит и духовенство совсем уклонилось от присяги и даже не допустили к ней своих слуг и вообще людей, живших в монастырских и церковных имениях. Козацкая старшина и примкнувшие к ней во время восстания православные шляхтичи лишь скрепя сердце шли под «московскую протекцию»: в их головах составился план независимого государства из Малороссии.

Весной 1654 года царь Алексей Михайлович объявил Польше войну и сам с большими силами двинулся на Литву. Литовско-русское православное население повсюду с радостью встречало русские войска и города один за другим сдавались без боя. Поляки не могли оказать серьезного сопротивления и в короткое время русские овладели Могилевом, Полоцком, Витебском и Смоленском. В то же время Хмельницкий на Украине выдерживал трудную борьбу с польскими войска-

ми, которые, в союзе с татарами, вторглись на Подолье и произвели здесь страшное опустошение. В следующем 1655 году русские имели еще больший успех в Литве: они взяли Минск, Ковно и Вильно. Царь Алексей Михайлович торжественно въехал в древнюю столицу Ягеллонов и принял титул великого князя Литовского. В это же время шведский король Карл X со своей стороны начал военные действия против поляков и скоро овладел Познанью, Варшавой и, наконец, Krakowem. А с юга Хмельницкий вступил в Червоную Русь, разбил польское войско под Гродеком и осадил Львов. Польша была на краю гибели и король Ян Казимир бежал в Силезию. Оттуда он дважды присыпал к Хмельницкому своих посланцев и униженно умолял его забыть прошлое и не допустить до окончательной погибели его прежнее отчество. Старый гетман равнодушно выслушивал самые лестные польские обещания и неуклонно твердил одно, что мир козаков с Польшей возможен под одним лишь условием: «путь, говорил он, поляки откажутся навеки от всего, что принадлежало древним княжествам земли Русской, пусть уступят козакам всю Русь до Владимира, Львов, Ярославль, Переяславль и формально объявит ее свободною, подобно тому как испанский король признал свободными голландцев; тогда мы будем жить с Польшей как друзья и соседи, а не как подданные и рабы, и тогда напишем мир на вечных скрижалях. Но этому не бывать, пока в Польше властвуют паны; не быть же и миру между русскими и поляками».

Потерпев неудачу у Хмельницкого, поляки, при посредничестве немецкого посланника, успели склонить к миру московское правительство, подав ему надежду, что по смерти хилого и бездетного Яна Казимира царь русский может быть избран на польский престол и тогда, объединив под своей державой оба государства, ему можно будет в союзе с другими христианскими государствами, обратить оружие против неверных. Кроме того, у московского правительства был расчет, приимишившись с поляками, начать войну против Швеции, чтобы отнять у нее земли, принадлежавшие прежде Новгороду. В этих видах царь согласился открыть переговоры с поляками, после чего в октябре 1656 года был заключен в Вильне мирный договор, по которому поляки обязывались, по смерти Яна Казимира, избрать на польский престол царя Алексея Михайловича, а он за то обещал защитить Польшу от ее врагов и начать войну со Швецией.

Виленский мир был спасением Польши, но он разрушал в прах самые заветные планы Хмельницкого относительно освобождения южно-русского народа. Незадолго перед этим гетман, принося царю свою благодарность за содействие к защите и освобождению от поляков Малороссии, усердно склонял его к тому, чтобы не одна Украина, но и Волынь, и Червоная Русь, и вообще все земли, принадлежавшие к древним русским княжествам, были возвращены от Польши и, соединенные в одно самостоятельное целое, под высокой царской охраной, пользовались бы миром и народным благополучием. Мысль эта с давнего уже времени составляла предмет пламенных желаний Хмельницкого и воодушевляла его на дальнейшие подвиги. Он с напряженным вниманием следил за успехами русских войск в Литве и надеялся, что царь в союзе со шведским королем будет продолжать войну до тех пор, пока обессиленная в конец Польша не только откажется от всех русских областей, но и впоследствии не станет помышлять об отобрании их назад. Он прекрасно понимал, что поляки, пообещав в неопределенном будущем русскому царю королевскую корону, николько не думали о серьезном исполнении своих обещаний, а пользовались лишь случаем, чтобы выйти из затруднительного положения и как-нибудь протянуть время. Хмельницкий всеми мерами старался раскрыть глаза московскому правительству и предоставлял ему убедительные доказательства хитрости и вероломства поляков. Но Москва не хотела понять

широких замыслов Хмельницкого и была глуха к его предостережениям. Вдобавок, когда посланные гетманом козацкие уполномоченные прибыли в Вильно для участия в заключении мирного договора с поляками, то московские послы высокомерно заметили им, что Хмельницкий и козаки — подданные и потому не должны иметь голоса там, где решают их судьбу послы государей. Все это сильно огорчало впечатительного гетмана, а затем повергло его в страшную тоску и уныние. Стоя одной ногой в могиле, престарелый Хмельницкий с грустью видел, что десятилетние его труды и усилия не привели начатое им дело к желанному концу, и будущность родной земли представлялась его взорам в печальном виде.

Он не утерпел, однако, пользуясь представившимся случаем, сделать еще одну, последнюю попытку к осуществлению своих заветных желаний: в начале 1657 года он заключил с шведским королем Карлом X и Седмиградским князем Юрием Ракочи тайный договор о разделе Польши. По этому договору, в случае успеха союзников, Украина с остальными южно-русскими землями признавалась навсегда отдельной от Польши. Действуя согласно условию этого договора, Хмельницкий послал на помощь союзникам 12 тысяч козаков; но поляки известили московское правительство о действиях Хмельницкого и царь прислал через своих бояр строгий выговор гетману за союз с царскими недругами. Послы застали Хмельницкого больным, едва встававшим с постели; не смотря на это, они настойчиво добились свидания с гетманом, осыпали его упреками и потребовали, чтобы посланный отряд был отозван назад. Это обстоятельство повредило союзникам Хмельницкого и заставило их отказаться от своих притязаний.

Месяца за два до своей смерти Хмельницкий созвал в Чигирине козацкую раду, с тем чтобы на ней был избран преемник ему. Здесь престарелый вождь Украины обратился к козакам с прощальным словом, в котором благодарил их за верность и послушание и между прочим сказал: «Бог знает, братья, чье это несчастье, что не дал мне Господь окончить этой войны так, как бы хотелось: во-первых, утвердить навеки независимость и вольность вашу; во-вторых, освободить от ига польского также Волынь, Покутье, Подолье и Полесье, словом — все земли, которыми владели великие русские князья, и преклонить их под высокую руку всероссийского монарха. Богу иначе было угодно. Не успел я окончить своего дела, умираю с величайшим прискорбием, не зная, что будет после меня. Прошу вас, братья, пока я жив, изберите себе при моих глазах нового гетмана вольными голосами. Если я буду знать от части будущую судьбу вашу, то спокойно сойду в могилу».

Козаки, желая сделать приятное своему любимому вождю, выбрали на гетманство несовершеннолетнего сына его Юрия. Старый гетман имел слабость податься родительскому чувству и, сознавая неспособность Юрия, утвердить этот выбор, что впоследствии принесло большие бедствия Украине.

День смерти Богдана Хмельницкого точно не известен: по одним указаниям, он умер 27 июля, по другим — около 15 августа 1657 года*.

Хмельницкого похоронили в с. Субботове, в построенной им самим каменной церкви, существующей и до настоящего времени. Но в 1664 году польский воевода Чарнецкий, опустошая Чигиринское староство, сжег Субботов и приказал выбросить из гроба на поругание прах знаменитого гетмана.

Підготовка тексту до друку й примітки В. М. Рички, В. А. Смолія

(Далі буде)

* В сучасній історіографії датою смерті Б. Хмельницького вважається 27 липня 1657 р.

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу»

Яка була політико-адміністративна структура українських земель у складі Великого князівства Литовського в XIV ст.?

XIV ст.—період інтенсивного зростання території Литовської держави. Саме в той час до її складу ввійшли етнографічні українські землі— Волинь, Поділля, Київщина та Сіверщина. Цей процес відбувався за умови збереження їх «старини»—традиційного суспільно-політичного устрою, що із заміною вищої адміністрації—утвердженням на цих землях князів Гедимінової династії—не зазнав істотних змін.

Першим до Литви було приєднано Галицько-Волинське князівство, правителем якого після смерті Юрія-Болеслава (1340 р.) був визнаний Любарт Гедимінович, котрий мав родинні зв'язки із згаслою династією Романовичів. Однак запекла боротьба за галицько-волинську політичну спадщину, що розгорнулася невдовзі, привела до втрати Любартом Галичини і частини Волині: у 80-ті роки XIV ст. його син та спадкоємець Федір Любартович був відомий лише як князь луцький та володимирський.

У 40—60-ті роки XIV ст. до складу Литви ввійшло Поділля, що було перетворено на уділ онуків Гедиміна—братья Коріатовичів. Київську землю, яку у середині XIV ст. здобув великий князь литовський Ольгерд Гедимінович, він передав своєму синові Володимиру. Щодо Сіверщини, то на її території в останній четверті XIV ст. існувало кілька дрібних князівств: Брянське, Чернігівське, Трубчевське, Новгород-Сіверське, де, відповідно, панували сини Ольгерда—Дмитро, Костянтин та Дмитро-Корибут, а також стародубський уділ—володіння нащадків Наримунта Гедиміновича.

Як верховні власники своїх земель удільні князі користувалися всіма адміністративними, судовими та фінансовими правами щодо населення підвладних їм територій. Цікавим явищем у ті часи було карбування власної монети Володимиром Ольгердовичем, а також безпосередні зносини ряду князів (Любтарта, Коріатовичів) з іноземними державами, що, безумовно, характеризує масштаби їх суверенітету. Залежність удільних князів від великого князя литовського обмежувалася визнанням його зверхності, виплатою щорічної грошової данини та, при необхідності, поданням військової допомоги.

Цей устрій проіснував до останніх десятиліть XIV ст., коли під впливом політичної унії Польщі з Литвою центральна влада вжила енергійних заходів, що мали на меті ослаблення позицій наймогутніших удільних мажновладців. Так, у 80-ті роки відчутного удару було завдано «отчичу» Волинської землі Федору Любартовичу. Спочатку його суверенітет над Волинню був обмежений вилученням з-під його юрисдикції служебних князів Острозьких (1386 р.). Потім у нього відібрали Луцьк і згодом, у 1393 р.—Володимир-Волинський. Слідом за тим свої уділи втратили Дмитро-Корибут Ольгердович і Федір Коріатович (1393 р.), а також Володимир Ольгердович (1394 р.). Харак-

терно, що Федору Любартовичу втрату Волині компенсували наданням новгород-сіверського уділу Дмитра-Корибута, але він мав володіти ним тільки «до волі» великого князя литовського. На аналогічних умовах у 1387 р. Вітовту був переданий Луцьк. Таким чином, йшлося про ліквідацію спадковості володінь найвизначніших князів, а в перспективі — її про перетворення їх на намісництва (хоч, наприклад, намісник Київської землі з'явився там лише після смерті Скиргайла, що князював у Києві після зміщення Володимира, а більша частина Поділля у 1395 р. була подарована краківському воєводі Спиткові з Мельшини на «повному княжому праві» (*«plene jure ducali»*), тобто як спадкове володіння). Але, незважаючи на неповноту вжитих центральною владою у 80—90-х роках XIV ст. заходів, вони являли собою перші кроки на шляху еволюції адміністративного устрою Великого князівства Литовського в напрямку його централізації.

Коли і як виникло українське козацтво? *

В історії українського народу козаччина займає одну з найяскравіших сторінок. Виникає козацтво в другій половині XV ст. як явище степового прикордоння на межі двох культур — осілої землеробської і кочової. Не випадково термін «козак», що має тюркомовне походження, був запозичений українцями від південних сусідів — татар. В широкому розумінні слова він означає людину не осілу, незалежну, шукача військових пригод. На Україні так почали називати людей, які тривалий час займалися «уходними» (мисливством та рибальством) промислами на південних окраїнах, насамперед на Дніпрі та його притоках.

У хроніці польського шляхтича М. Бельського (під 1489 р.) знаходимо згадку про козаків на Поділлі. Вони допомогли Яну Альбрехту в поході проти татар по степу, який добре знали. Одним з перших достовірних джерельних свідчень про них є лист великого князя литовського Олександра до кримського хана Менглі-Гірея (1492 р.). У ньому йдеться про напад козаків на татарський човен під Тягінею. З початку XVI ст. відомості про козацтво фіксуються як в актовому матеріалі, так і літописах та мемуарній літературі.

Характер степового промислу вимагав об'єднання зусиль, відваги і військових навичок, оскільки нерідко доводилося вступати у сутички з татарськими кочівниками. Тому вже перші козацькі ватаги складалися з кількох десятків чоловік на чолі з отаманом. Козакуванням займалися міщани, селяни, дрібні бояри, старостинські служебники. З ранньої весни козаки були на «уходах» і лише восени поверталися додому із здобиччю, частину якої змушені були віддавати місцевій адміністрації. Представники останньої і самі нерідко брали участь у козацьких походах, незважаючи на те, що головним їх завданням була охорона кордонів від татар. Документальні згадки про подібні речі дали підставу дворянським історикам оголосити черкаського намісника Остафія Даšковича і хмельницького старосту Предслава Ляницько-Ронського організаторами козаччини, першими гетьманами.

Кількісне зростання лав козацтва у першій половині XVI ст. на південних кордонах супроводжувалося появою сторожових постів (*«засік»*) для зберігання і первинної обробки продукції й захисту від татарських кочівників. На основі тимчасових укріплень у 50—70-х роках за дніпровськими порогами формується Січ — центр козацької військової організації (Коша). В реалізації ідеї створення Запорізької Сіці

* Спеціальну увагу історії українського козацтва буде приділено в одному з наступних номерів нашого журналу, присвяченому 500-річчю виникнення українського козацтва.

значна роль належить князю Дмитру Вишневецькому. Демократичні принципи її устрою дали підставу К. Марксу назвати Січ «християнською козацькою республікою». Вона стала місцем, куди прибували тисячі селян та міщан, рятуючись від феодального гноблення. До козацької общини вступали також українське боярство та шляхта.

Отже, козацтво виникло внаслідок трудової колонізації південних степових просторів. Безпосередні контакти з кочовим татарським населенням вплинули на військову організацію, яскраво виявилися в його матеріальній та духовній культурі.

Чи брали запорожці участь в облозі Дюнкерка?

В історичній літературі неодноразово порушувалося питання про те, що в середині XVII ст. українські козаки були завербовані на французьку службу і брали участь у 1646 р. в облозі та штурмі Дюнкерка — важливого стратегічного пункту у південній Фландрії, що тоді належав Іспанії.

Перша оповідь про ці події з'явилася в книзі П'єра Шевальє (своєму часу він був секретарем французького посольства у Варшаві) про війну козаків проти Польщі¹, присвяченій графу де Брежі — шефові автора, французькому послу у Варшаві в 40-х роках XVII ст. У присвяті йдеться про Б. Хмельницького, який прибув до Франції «з глибин Русі», про його доблесть і хоробрість козаків на початку визвольної війни тощо. У цьому ж виданні вміщено повідомлення про відправлення під Дюнкерк 2400 польських піхотинців, яких супроводжував сам П. Шевальє.

Ряд дослідників називає їх українськими козаками. Так, М. І. Костомаров пише, що наслідком перебування Б. Хмельницького у Франції і його наради з графом де Брежі 2400 охочих козаків відправилися в що країну і взяли участь у здобутті Дюнкерка у 1646 р. герцогом Англійським Конде². Цієї теми торкається також А. В. Половцев, який опублікував тези «О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г.»³ та підготував доповідь «Малороссийские казаки в Дюнкерке в 1646 г.», яка залишилася у рукописному вигляді. Детальніше на цьому питанні спинився І. Борщак, який припускає, що козацьким полком під Дюнкерком у 1646 р. командував «Серко»⁴. Більш категорично про це висловився І. П. Крип'якевич⁵. Про можливість участі козаків і Б. Хмельницького в цьому бою свого часу писали В. О. Голобуцький, А. З. Барабой та О. А. Бевзо.

У 70-х роках нашого сторіччя це викликало певні сумніви у польського історика З. Вуйцика. На підставі архівних матеріалів він твердив, що під Дюнкерком билися польські війська, а серед командирів називав польського полковника Пшиємського і французьких офіцерів — барона де Сіро і полковника Кабре⁶.

І, нарешті, ґрунтовний аналіз документів і літератури, присвячених цим подіям, здійснив В. О. Голобуцький, який переконливо доводить, що 1646 р. французький посол у Варшаві де Брежі завербував на французьку службу загін польських піхотинців (2400 чол.) під командуванням полковника Пшиємського. Вони морем із Гданська пе-

¹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар // Переклад з франц. видання 1663 р. Підготували до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо, переклад Ю. І. Назаренка. — К., 1960.

² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — СПб., 1904. — С. 124.

³ Труды XI Археологического съезда. — М., 1902. — Т. 2. — С. 123.

⁴ Українська трибуна. — 1922. — 6 січ.

⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 76.

⁶ Wójcik Z. Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazzarina. — Przegląd Historyczny. — 1973. — T. 64. — S. 3.

ребралися до Кале, а звідти суходолом — під Дюнкерк. Їх супроводжував секретар французького посольства у Варшаві П. Шевальє⁷.

**В чому полягає причина битви
Дорошенка з Брюховецьким під Диканькою у 1668 р.?
де і за яких обставин загинув Брюховецький?**

За умовами Андрусівського договору про перемир'я між Російською державою і Річчю Посполитою (1667 р.) Україну розкрайали навпіл: Лівобережна залишалася під владою царизму, а на Правобережжі відновилося польсько-шляхетське панування. Окрім того, на Правобережжя зазіхала Туреччина, що мала там союзника — гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), резиденція якого знаходилася у Чигирині. Останній, ставши гетьманом на Правобережжі, претендував на верховенство над усією Україною. Гетьманом на Лівобережжі був Іван Брюховецький (1663—1668). Між ними точилася гостра суперечка за владу.

П. Дорошенко звернувся до Російської держави з пропозицією об'єднати під його булавою Правобережну й Лівобережну Україну та скасувати умови Андрусівського договору. В умовах розгортання селянської війни під проводом Степана Разіна, гострої класової і політичної боротьби царський уряд у кінці 1667 р. розпочав з ним переговори, але обидві сторони не дійшли згоди: російські дипломати не погодилися на ослаблення царської влади на Україні й не наважилися загострювати відносини з Річчю Посполитою.

Тоді П. Дорошенко запропонував І. Брюховецькому піти на союз з ним і дістив з його боку підтримку. На початку 1668 р. відбулися переговори між представниками двох гетьманів і було укладено угоду про спільні дії. Вони обидва виношували плани, щоб об'єднати під своєю владою Україну і позбутися зверхності як Російської держави, так і Туреччини. Однак для протидії політиці Росії і Речі Посполитої вони не виключали також і можливості встановлення протекторату Туреччини над Україною. Це була змова за спину народу.

На таємній раді у Гадячі (лютий 1668 р.) Іван Брюховецький, генеральні старшини і полковники козацького війська прийняли рішення підняти повстання проти царських воєвод на Лівобережній Україні. До Криму й Туреччини було відряджено посольства для ведення переговорів про військову допомогу і пропозиції щодо протекторату.

Повстання козаків, селян і міщан розпочалося в Гадячі і протягом лютого — червня 1668 р. охопило Прилуки, Миргород, Батурин, Сосницю, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші міста Лівобережжя, перекинулось згодом на Слобідську Україну (Красний Кут, Зміїв, Цареборисів, Маяки, Валки, Тор). Одним з його керівників на Слобожанщині став запорізький полковник Іван Сірко. В Печенігах і Харкові повстанці очолив отаман Іван Кривошлик. Царські воєводи з військом змушені були відступити за межі Лівобережної і Слобідської України. На допомогу повсталим мало прибути і козацьке військо гетьмана П. Дорошенка з Правобережної України.

Царський уряд для придушення цього виступу відправив на Лівобережжя і Слобідську Україну каральне військо під командуванням воєводи князя Г. Ромодановського. У квітні 1668 р. воно взяло в облогу Котельчу. Щоб звільнити тих, хто залишився у місті, козацькі полки повів сам гетьман І. Брюховецький. Г. Ромодановський відступив на північ.

⁷ Голобуцький В. О. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Укр. ист. журн.— 1985.— № 9.— С. 132—140.

І. Брюховецький, уклавши «Московські статті» й ставши російським боярином (1665 р.), допустив посилення політичної влади й економічного впливу царського уряду на Лівобережній Україні й через це втратив популярність серед старшини, козацтва, міщан і селян. Старшина схилялася на бік П. Дорошенка, який обіцяв їй всіляку підтримку.

У травні 1668 р. правобережне козацьке військо, яке очолив П. Дорошенко, переправилося через Дніпро і вирушило в напрямку Полтави. До нього приєднувалися загони лівобережних козаків, селян і міщан. Незабаром правобережні полки отaborилися біля с. Опішні на Полтавщині. Звідти через деякий час П. Дорошенко з генеральною старшиною у супроводі тисячі козаків направився до с. Диканьки, де стояв табір лівобережного козацького війська. Ще до його прибуття 18 червня 1668 р. там вибухнуло повстання козаків, спрямоване проти І. Брюховецького: його звинуватили у зловживанні владою й тут же скарили на смерть.

На загальній раді козаків правобережніх і лівобережніх полків гетьманом об'єднаної України проголошено Петра Дорофійовича Дорошенка. Однак сталося несподіване: він, призначивши наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Гнатовича Многогрішного, з військом повернувся до Чигирина. Наказний гетьман мав своїми силами вигнати царських воевод з Переяслава, Ніжина і Чернігова, захищати Лівобережжя від наступу карального війська Г. Ромодановського. Згодом на Лівобережжя знову повернулося правобережне козацьке військо і його союзник — татарська орда з Криму.

Перед Лівобережною Україною виникла альтернатива: залишатися у складі Російської держави чи визнати протекторат Туреччини? Український народ обрав Росію, народ якої був близький йому і за місцем проживання, і мовою, і характером, і православною релігією. На козацькій раді у Новгороді-Сіверському влітку 1668 р. гетьманом обрано Д. Г. Многогрішного (1668—1672), який відразу ж розпочав переговори з представниками російського уряду про відновлення царської влади на території Лівобережної України. Спроба визволити її об'єднати Україну виявилася у 1668 р. невдалою через гетьмансько-старшинські амбіції і нехтування національних інтересів свого народу.

Що таке «Азовське сидіння»?

Термін «Азовське сидіння» пов'язаний з однією з яскравих сторінок боротьби донських і запорізьких козаків проти турецьких і татарських загарбників, а саме: із здобуттям ними Азова.

Після захоплення у 1471 р. турецьке військо значно укріпило його і перетворило у форпост, звідки здійснювало агресивні напади на російські та українські землі. Занепокоєний успішними морськими і сухопутними походами донських і запорізьких козаків на свої фортеці й кримські улуси султанський уряд подбав про те, щоб оточити Азов 3-ма рядами кам'яних стін з 11 бастіонами. В 30-х роках XVII ст. гарнізон фортеці був збільшений до 4 тис. чол., а кількість гармат — до 200.

Водночас турецькі загарбники намагалися за будь-яку ціну «очистити» Дон від козаків. У березні — квітні 1635 р. до Москви надійшло офіційне повідомлення про намір турецького васала — кримського хана виступити проти донських козаків. У 1637 р. козаки сповіщали, що азовці збирають рать, «чтоб нас... з Дону перевесь и Дон реку очистить»⁸. Того ж року до Москви прибув кримський гінець Ханкул-мурза з вимогою «свесь з Дону казаков»⁹.

⁸ Смирнов Н. Россия и Турция в XVI—XVII вв. // Учен. зап. Москов. гос. універс.—М., 1946.—Вып. 94.—Т. 2.—С. 59.

⁹ ЦДАДА СССР, ф. 123, сношения России с Крымом, реєстр 11. 1622, спр. 11, 15.

Усвідомлюючи постійно зростаючу небезпеку, донські козаки вирішили випередити турків і відвоювати у них Азов. До них приєдналися і запорізькі козаки. Очолював військо Михайло Іванов.

У квітні 1637 р. воно підійшло до Азова. Готуючись до штурму, козаки викопали навколо нього глибокі канави, спорудили великі мури з плетених тинів, засипаних землею, зробили підкоп під однією з фортечних стін. 18 червня розпочався штурм. Донські козаки підірвали фортечну стіну і вступили в місто. З другого боку підійшли запорожці і, скориставшись драбинами, також потрапили у фортецю. Турецький гарнізон, не витримавши їхнього натиску, відступив у степ.

Протягом 5 років (1637—1642) донські козаки володіли Азовом. Вони полагодили стіни, на баштах розставили гармати (200 трофеїв азовських і 94 козацьких), однак ядер і пороху не вистачало. Крім цього, відбували сторожову службу для охорони фортеці з боку степів. Поступово налагоджувалася торгівля, почали приїжджати російські, перські, грецькі й навіть турецькі купці.

Однак султанський уряд не міг змириться з втратою важливого форпоста на Азовському морі і готувався взяти реванш. У 1638 р. стало відомо про підготовку Туреччини й Кримського ханства до походу на Азов. Донські й запорізькі козаки виявили готовність його обороняти.

Влітку 1641 р. турецька армія, очолювана 4-ма пашами, вирушила на Азов морем і сушею. Крім неї, султан залишив на свій бік кілька тисяч німецьких найманців та «кафінських мужиків», а також усю кримську орду на чолі з ханом. Загальна кількість ворожих сил сягала близько 300 тис. чол.¹⁰

Донські козаки звернулися за допомогою до царського уряду. Але він, не наважуючись почати війну проти султанської Туреччини, не направив війська для підтримки відважних козаків у боротьбі за Азов.

Оборона Азова від турецько-татарських загарбників тривала кілька місяців. За перші 14 днів безперервного штурму фортеці військо противника не добилося будь-якого помітного результату. З надзвичайною мужністю козаки відбивали всі ворожі атахи. Турецькі воєначальники неодноразово пропонували їм зважити на величезну кількісну перевагу турецького війська та відсутність допомоги з боку царського уряду і за значну винагороду припинити захист Азова, перейти в їхнє військо або повернутися на Дон чи Запоріжжя. Однак козаки категорично відмовлялися це зробити.

За 14 днів облоги турецька армія втратила понад 70 тис. чол. і переконалася у неможливості захоплення Азова. В ніч на 27 вересня вони відступили, а фортеця залишилася в руках козаків. Вони знову звернулися до Російського уряду з пропозицією зайняти Азов. Проте він, не зваживши на позитивне ставлення Земського собору до цього, відхилив її.

Навесні 1642 р., довідавшись про підготовку нового походу турків на Азов, царський уряд наказав залишити фортецю. Козаки вивезли всі гармати на Дон та зруйнували всі фортечні укріплення. Таким чином, відвойований спільними зусиллями донців і запорожців Азов було знову втрачено, що на півстоліття відсунуло вирішення питання про вихід Росії до Азовського моря.

Хто такі бунчукові, військові і значкові товариші?

Взагалі це — козацька старшина Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст., представники якої, не займаючи будь-яку військово-адміністративну посаду, становили значну частину панівної вер-

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 629, арк. 7. (Н. Смирнов навів цифру 240 тис. чол. В. О. Голобуцький вважає її перебільшеною — див. працю: Запорожське казачество.— К., 1957.— С. 191).

хівки тогочасного суспільства. На її верхньому щаблі були бунчукові товариши — старшина, що підпорядковувалася безпосередньо гетьману, була під головним гетьманським знаком — бунчуком.

Цей чин запроваджений І. Мазепою для надання гетьманській резиденції шляхетського близького пішності. Перші бунчукові товариши — молодики з родин генеральної старшини і полковників — у мирний час жили у своїх будинках, знаходилися біля гетьмана та виконували його доручення. Під час військових походів супроводжували останнього (тоді ними командував генеральний бунчужний).

З часом вони набули більш вагомого значення серед козацької старшини. Їм був наданий офіційний чин з привileями. Їх прирівняли до генеральної старшини і полковників. Статус цей фіксувався у компутах (списках), що вела Генеральна військова канцелярія. З 30-х років XVIII ст. чин бунчукового товариша підтверджувався універсалом гетьмана або вищевказаної установи.

Їх головним обов'язком було відбування військової служби. Під час походу з них формувався окремий загін під командуванням генерального бунчужного; у разі потреби декого з них призначали на посади наказних полковників, командуючих чималими військовими частинами. В мирний час їм доручали найбільш почесні завдання — супроводжувати гетьмана до Москви чи Петербурга, царських сановників по Україні тощо. Згодом бунчукових товаришів стали залучати до адміністративно-політичної роботи. Нерідко вони засідали у полковому і навіть у генеральному судах.

За своїм економічним становищем бунчукові товариши займали помітне місце в тому чи іншому полку, рівнозначне чину полковника. Усі вони володіли маєтностями. Нерідко на території полку останні були значно більшими за розмірами, ніж маєтки генеральної старшини. Більшість з них була великими землевласниками, які під кінець XVIII ст. перетворилися на поміщиків.

За своїм соціальним становищем серед цієї категорії старшини виділялися знатні бунчукові товариши. Царський уряд визнавав серед них «первостатейних» і «второстатейних»¹¹.

Однією із сходинок, що вели до цього чину, був статус військових товаришів. Вони з'явилися раніше бунчукових і виникли з так званого військового товариства, що сформувалося ще за часів Б. Хмельницького. За соціальним рівнем їхні представники стояли над козаками, а їх зверхність з роками зумовила їх перехід до привілейованої панівної верхівки. Всі вони були приписані до полкових канцелярій і підпорядковувалися безпосередньо полковнику. За своїм статусом військові товариши прирівнювалися до полкової старшини.

На початку XVIII ст. в їхньому середовищі відбулася чітка диференціація. Серед них виділялися значні, а згодом знатні військові товариши. Як правило, до таких відносилися представники козацької старшини, які придбали маєтності та мали вагу в суспільстві. Із запровадженням і розширенням рамок застосування чину бунчукових товаришів більшість значних і знатних військових товаришів поповнила їх ряди.

В другій половині XVIII ст. статус військових товаришів вважався майже обов'язковою сходинкою для службового просування синів генеральної і полкової старшини та бунчукових товаришів. Багато вихідців з таких родин приймалося на службу з наданням їм чину військового товариша і нерідко — «за служби предков».

Інша частина одержувала його після тривалого перебування на посаді значкових товаришів чи військових канцеляристів. Для більшості з них він лишався найвищим в їхній кар'єрі. В другій половині XVIII ст. звання або чин військового товариша набули значення почесного титулу.

¹¹ ПСЗ.— Т. 16.— С. 961.

За економічним становищем між військовими товаришами існувало різке розмежування. Частина з них володіла маєтностями, які були більшими, ніж ті, котрі належали ряду бунчукових товаришів, а інші взагалі нічого не мали.

Значкові товариши становили переходну ланку між заможним козацтвом і козацькою старшиною. Вихідці переважно з полкової і сотенної старшини та заможного козацтва, вони підпорядковувалися безпосередньо полковнику, були під малим полковим прaporом (значком), за своїм статусом ішли за військовими товаришами і прирівнювалися до сотників. Їхнім головним обов'язком, як і бунчукових та військових, була служба, яку вони відбували на власний кошт. Як правило, значкових товаришів брали у військові походи.

Тривалий час їх чисельність чітко не визначалася, а залежала від волі полковників і спритності козацької старшини. Царським указом від 8 серпня 1734 р. було встановлено кількість значкових товаришів у 420 чол. у 10 полках, а саме: в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському — по 50, а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому — по 30 чол. Водночас зазначалося, що тих з них, хто не потрапив до цього числа,крім дітей полкової старшини та інших знатних людей, варто записувати в розряд рядових козаків і надалі без указу Генеральної військової канцелярії до категорії значкових товаришів нікого не вписувати.

Загалом бунчукові, військові й значкові товариши становили значну частину панівного класу, до якої, як правило, не потрапляли вихідці з рядових козаків чи посполитих.

*На запитання читачів відповідали науковці
Інституту історії АН УРСР —
канд. іст. наук В. В. Панашенко, О. В. Русіна,
д-р іст. наук, проф. Г. Я. Сергієнко,
канд. іст. наук В. О. Щербак*

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

МАРШРУТАМИ ІСТОРІЇ.

Ред. колегія: Ф. М. Рудич (голова) та ін.
Упорядник Ю. І. Шаповал.

К.: Політвидав України, 1990.—655 с.

Історична наука нині, в умовах перебудови, крокує нелегкими шляхами пізнання. Вчені переосмислюють і відкривають заново значні пласти нашого минулого, додають стереотипи і схеми, що донедавна переважали в працях істориків. Отже, йде капітка робота, спрямована на звільнення істини з-під догматичних завалів попередніх років. Важливо відзначити, що у цьому процесі на Україні помітну роль відіграють науковці Інституту історії партій при ЦК Компартії України, оскільки, як відомо, саме на історико-партийну науку найбільш відчутно вплинула деформована ідеологія командно-адміністративної системи.

Це вже друга книга, що виходить із стін інституту за короткий проміжок часу. Перший збірник «Про минуле—зарида майбутнього» в цілому був позитивно зустрінутий науковою громадськістю республіки та широким загалом читачів. Певною мірою запропонована робота є своєрідним продовженням попереднього видання, про що свідчить композиція збірника. Він має сім розділів, і кожен із них несе своє змістовне навантаження.

Перший розділ, в якому йдеться про такі найважливіші проблеми історії України, як політичне життя у довоєнний період та соціально-політичні альтернативи 1917 р., відкриває стаття П. Л. Варгатюка та П. М. Шморгунова. В ній автори з сучасних позицій висвітлюють складні питання розвитку соціал-демократії на Україні, зокрема, уточнюють дані про кількісний склад окремих політичних партій. Заслуговує на увагу грунтовна стаття І. Ф. Кураса і В. Ф. Солдатенка про складні шляхи історичного розвитку українського народу. Тут висвітлюється ціла низка теоретичних та методологічних підходів до найбільш суперечливого періоду в історії України—1917 р. Автори прагнуть подолати схематичний, надто соціологізований погляд на історичний процес, розкрити його у всій повноті, через багату паліtronу протиріч соціально-економічного та політичного життя українського народу. Дуже продуктивною, на нашу думку, вбачається теза про те, що «спрямованість і характер розвитку революційного руху трудящих великою мірою зумовлювались позицією політичних партій, які розгорнули у 1917 р. запеклу боротьбу за вплив на настрої пролетарів, згуртування їх під своїми пропорами» (с. 33). Стаття нагадує про гостру необхідність наукових досліджень і розробок з історії політичних партій на Україні.

Безперечно, зацікавлять читачів і два наступних розділи книги—«Осмислюючи

заново» і «Реабілітована правда». Сама назва розділу «Осмислюючи заново» обумовлювала новий погляд на вже відомі проблеми, пошук нетрадиційних методів дослідження. Зауважимо, що в цілому ця спроба вдалася. І хоча, мабуть, дослідники не ставили собі за мету дотримуватися хронологічного принципу, розділ сприймається як цілісний твір, який містить науково обґрутовані і зважені дослідження про уроки нової економічної політики, діяльність Компартії України в період громадянської війни, невідомий голод 1946—1947 рр. та ін. Так, проти характерних для минулих років огульних звинувачень та «викривань» у партії, які відповідно відзеркалювалися свого часу в історичній літературі, виступають у своїх статтях В. А. Греченко і М. І. Панчук. На основі грунтовного аналізу складних перепетій внутріпартийної боротьби у 20-х роках, проблем, пов'язаних з «національно-ухильництвом», вони дійшли висновку про необхідність серйозного коригування існуючих в історіографії оцінок та концепцій. Не можна не відзначити змістовну статтю В. Ф. Верстюка про «воєнний комунізм» на Україні, в якій пропонується б'льш грунтовна розробка вже поставленої в історичній літературі проблеми взаємозв'язку «воєнного комунізму» і громадянської війни. Незважаючи на деякі неточності, в цілому можна сприйняти концептуальну позицію автора. Але з приводу однієї тези хотілося б висловитись більш докладніше. На с. 103 В. Ф. Верстюк доводить, що «ліві» заявили про себе майже одразу після перемоги Жовтня. Йдеться про «лівих» комуністів, які склалися у напрям в більшовицькій партії. Це не зовсім так. «Лівий» напрям серед більшовиків виник одразу ж після Лютневої революції, а перший відкритий виступ відбувся на VII (квітневій) конференції РСДРП. На VI з'їзді РСДРП вже рельєфно виявилися лівокомуністичні, ліворадикальні нахили, особливо у виступах М. Бухаріна та деяких делегатів, які відображали настрої певної частини більшовиків. Це уточнення, на наш погляд, має суттєве значення для розуміння ситуації в партії, характеру Великого Жовтня, а також перебігу подій після його і, перш за все, утвердження концепції «воєнного комунізму».

Статті розділу «Реабілітована правда» порушують питання, які майже не висвітлювались на сторінках історичних видань. В статті Ю. І. Шапovala у систематизованому виді подається драматична історія пропикнення та утвердження сталінізму на Україні. Автор розкриває найсуттєвіший бік цього явища—механізм його реалізації, чого, до речі, так бракує більшості публікацій з даної проблеми. Нові сторінки трагічної долі Ю. Коцюбинського висвітлює стаття Р. Я. Пирога «Справа» Юрія

Коцюбинського», а В. А. Погребняк простижує процес становлення ідеологічного диктату сталінізму на Україні.

Значним за обсягом виявився розділ «Постаті». Сьогодні такий підхід не викликає здивування. Адже наша історія була настільки знеособлена у попередні роки, що навіть могутній потік сучасних публікацій, націлений на персоніфікацію історичного процесу, не в змозі утамувати «спрагу» читачів.

Постаті, про які йдеться, можна умовно поділити на дві категорії. Прізвища деяких з них нам знайомі. Це А. Бубнов, Є. Бош, С. Косюор, Г. Пятаков. Але особливість цього розділу полягає в тому, що в ньому ми, так би мовити, відкриваємо невідоме про відомих. Автори прагнуть не просто описати біографічні шляхи свого героя, але й вирішити більш складну проблему про роль особи в історії. Іншу категорію складають політичні фігури, про яких більш-менш чітке уявлення мають лише фахівці. Для широкого загалу шанувальників історії життя Д. Шмідта, В. Бистрянського, А. Хвилі, П. Маркітана, К. Кіркіжа, О. Кириченка, Л. Мельникова, М. Хатаєвича залишається таємницею. Імпонує наукова розсудливість і виваженість цих життєписів. Спираючись на широкий масив документів, дослідники крок за кроем простижують складні і суперечливі сторінки діяльності своїх геройів.

Органічно вписується у книгу розділ «Про них сперечаються історики». Тут мова йде про дві політичні фігури, навколо яких і сьогодні правда сплітається із вигадками. В. М. Волковинський намагається відновити реальний образ Н. Махна, показати дійсну роль його загонів у громадянській війні на Україні. В статті В. С. Ло-

зицького висвітлюються нові сторінки життя В. Винниченка. З погляду на це важливо підкреслити, що роботу у цьому напрямі конче необхідно продовжувати і розширювати.

Нові підходи до аналізу західної радянології містяться у статтях М. В. Романовського і Л. В. Белоусова. Плідну думку про відношення радянських істориків до західної історіографії висловив М. В. Романовський: «Не замикатися в національних рамках, визнати наявність серйозних спроб зарубіжних авторів відповісти на гострі питання радянської історії — для цього слід ще чимало потрудитися» (с. 631). Оригінальну статтю про подорож до Гарвардського університету підготував Л. В. Белоусов, у якій повідомляється не лише про наукові проблеми сусільних наук в Америці, але й описуються особисті враження автора від знайомства з заокеанською країною. Нарешті, своєрідний місток між науковим осмисленням історії і, так би мовити, «людськими» документами створюють спогади В. С. Костенка «Двадцять зустрічей з М. С. Хрушевим».

Підбиваючи підсумки, хотілось б відзначити, що книга може бути корисною не тільки для вузького кола фахівців, а й для всіх, хто бажає поглибити свої уявлення про складну і зовсім не однобарвну історію нашої країни. Безумовно, збірник був би більш змістовним, якби на зразок книги «Про минуле — заради майбутнього» він мав довідковий розділ. Проте цей недолік можна легко усунути, якщо продовжувати роботу в обраному напрямі. Для цього, як засвідчила книга «Маршрутами історії», існують і творчі сили, і можливості.

Ю. А. ЛЕВЕНЕЦЬ (Київ).

**ЧЕРНИГОВСКАЯ ОБЛАСТНАЯ
ПАРТИЙНАЯ ОРГАНІЗАЦІЯ В ГОДЫ
ВЕЛИКОЇ ОТЕЧЕСТВЕННОЇ ВОЙНЫ**
Кол. авт.: Ф. М. Блоха,
В. И. Власенко,
В. К. Драгунов та ін.
К., Політвидав України.—1987.—159 с.

Дальше висвітлення героїчного подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни є важливим завданням нашої історичної науки. В цьому зв'язку привертає увагу рецензована книга, у підготовці якої взяв участь досить значний колектив авторів.

Чернігівщина — край партизанський. Партизанський рух за часів Великої Вітчизняної війни там, на відміну від деяких інших областей України, був масовим. Про це стисло написано в працях з історії УРСР та Компартії України, в нарисах історії Чернігівської обласної парторганізації, інших виданнях, зокрема, у книзі О. Ф. Федорова «Підпільний обком діє». Республіканські журнали і газети, а також

місцеві газети опублікували ряд матеріалів, присвячених цим невмирущим подіям. Але поки ще бракує систематизованого, наукового й більш повного їх викладу.

Перед авторським колективом виникло досить складне завдання — заповнити цю прогалину. З ним автори в основному впоралися. У книжці використані численні архівні документи, монографії, збірники партійних рішень тощо. В ній уміщено ряд фотоілюстрацій, де зображені учасники тих давніх подій, партизанські будні. Така багата джерельна база дала змогу глибоко розкрити основні питання теми.

Історіографічна пінність праці в тому, що вона є однією з перших книг на Україні, в якій комплексно висвітлюється період Великої Вітчизняної війни в рамках певної місцевості. Значення таких видань полягає в тому, що вони є важливим фактором формування й розвитку соціальної та історичної пам'яті як єдиного цілого.

Автори зуміли поєднати логічний і історичний методи дослідження, викладаючи матеріал. Це дало їм змогу розповісти про довоєнну Чернігівщину, початок війни,

дворічний період тимчасової окупації, партійне підпілля і партизанський рух, відновлення народного господарства і подання всебічної допомоги фронту.

Привертає увагу вступне «Слово до читача», написане нині вже покійним О. Ф. Федоровим — двічі Героем Радянського Союзу, колишнім секретарем Чернігівського підпільного об'єкту партії, уславленим командиром партизанського з'єднання. Він наголосив, що в книзі показані основні напрями, форми й методи масово-політичної роботи, її роль в підвищенні бойової та трудової активності людей, у боротьбі за свободу Вітчизни. У рецензованому виданні грунтовно аналізується процес розгортання опору ворогові (починаючи з перших днів війни). Вагому роль в цьому відігравала обласна парторганізація. Зусилля комуністів спрямовувалися на мобілізацію всіх ресурсів і можливостей для подання допомоги фронту.

Новим у книзі є те, що партизанський рух показаний не супротивом явищем, а як такий, котрий поширився на ряд регіонів. Партизани Чернігівщини брали активну участь і в європейському русі Опору. З'єднання О. Ф. Федорова успішно діяло на території Волинської області, було базою для формування бригади імені Ванди Василевської. Українські партизани подали братерську допомогу чехословацькому народу, діяли в Угорщині та інших країнах. В книзі наведено численні приклади їх діяльності, імена героїв, показано роль населення, яке активно допомагало Червоної Армії визволити край від окупантів.

В книзі йдеться про те, як на визволеній землі відновлювалося нормальне життя. Висвітлено роботу з кадрами, котрі поповнювалися за рахунок колишніх воїнів і партизанів, а також пропагандистську, культурно-масову та агітаційну роботу. Комуністи займалися питаннями відродження народного господарства, закладів культури, поліпшення умов праці і побуту людей.

Поряд з цим у праці є ряд окремих недоліків, прогалин. Необхідно зробити деякі доповнення. Варто повніше показати діяльність комсомолу. В книзі вміщено за-

мало матеріалів з цієї теми. До того ж, вони здебільшого мають описовий характер. Наприклад, на с. 99 лише згадується про об'єктом ЛКСМУ, про його роботу. Бажано також ширше розповісти про конкретні справи комсомолу, його організаційно-виховну діяльність.

В окремих місцях книга перевантажена статистичними даними, за якими не завжди видно результатів праці конкретних людей. Цифровий матеріал також потрібно було б певним чином узагальнити (наприклад, це стосується підсумкових даних про рейд партизанів Чернігівщини на Волині, інтернаціонального складу з'єднань, які діяли в Чернігівській і Волинській областях, втрат іх особового складу).

У рецензованому виданні вміщено мало яскравих епізодів і спогадів ветеранів. Поповнення книги за їх рахунок збагатило б її виховний та емоційний зміст, дозволило б відійти від певного схематизму у викладі фактів. До речі, це значно наблизило б працю до сучасного читача.

У рецензованій книзі не показано післявоєнну діяльність, долю керівників і рядових людей — партизанів, воїнів-фронтовиків, трудівників тилу (це ж стосується і розформування партизанських з'єднань і загонів).

Видання варто доповнити картиками-схемами рейдів, шляхів і дислокацій партизанських з'єднань, їхніх баз. Рецензовану працю збагатив би ілюстративний матеріал — фотокопії окремих важливих документів, які згадуються на багатьох її сторінках. Майже відсутній матеріал, присвячений піонерам-героям, зокрема, згадка про подвиг підлітка М. Молчанова — юного чернігівського Сусаніна. Цінним є фото «Партизанський помічник — піонер Павлик Вершинін», а от у тексті про нього ани слова.

Зазначені недоліки не применшують інтересу до рецензованої книжки. Її варто врахувати при її можливому перевиданні.

С. П. МАРЦЕНЮК (Чернігів)

Одержано 8.02.88

Л. Т. Сенчакова.

Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.

Москва: Наука, 1989.— 263 с.

Про селянський рух у період першої російської революції написано вже багато. Проте майже всі праці, за винятком деяких, мають регіональний характер. Однією з небагатьох, в якій висвітлюється селянська боротьба в Росії, є рецензована монографія. Вона написана на широкій джерельній основі, що дало можливість авторові ввести до наукового обігу нові факти, уточнити, а в ряді випадків і поновому висвітлити ряд питань.

Автор розглядає два важливі аспекти багатогранної теми — форми селянської боротьби і форми революційно-демократичних організацій селян. Висвітлюючи селянський рух, Л. Т. Сенчакова аналізує виступи політичного характеру — «податкові та рекрутські страйки», бойкот і заміна місцевих властей, аграрні заходи царизму, розглядає різні форми антипоміщицької боротьби — сільськогосподарські страйки, потрави і випаси посівів, сільськогосподарських угідь, порубки лісу, захоплення поміщицьких земель, розгроми і підпали поміщицьких економій, селянські повстання і партизанську війну — вищі форми боротьби проти поміщиків і царизму.

Раніше дослідники, як правило, сільсько-

господарські страйки відносили до другої соціальної війни Л. Т. Сенчакова поділяє страйки на три групи: 1) сільсько-господарських робітників; 2) одних селян; 3) сільськогосподарських робітників і селян. Страйки першої групи були спрямовані проти капіталістичної експлуатації та супроводжувалися пролетарськими вимогами (поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати тощо), тому вони відносяться до другої соціальної війни. Страйки другої та третьої груп, в яких поєднувалися вимоги селян і сільськогосподарських робітників, відносяться в основному до першої соціальної війни, тобто до антипоміщицької боротьби всього селянства. В книзі відмічаються особливості страйкового руху в сільській місцевості, розмах і організованість його в ряді регіонів, зокрема на Правобережній Україні.

Однією з форм антипоміщицької боротьби були розгроми і підпали поміщицьких маєтків, особливо в чорноземних районах з їх великими латифундіями. Висвітлюючи це питання, автор рецензованої книги ставить питання про доцільність розгромів і підпалів. І, дійсно, багато місцевих соціал-демократичних комітетів у своїх листівках до селян звертали увагу про небажаність розгромів, оскільки всі маєтки після перемоги революції переїдуть до робітників і селян, зможуть бути ними використані. Проте надто гострою була класова ненастість селян до поміщиків, щоб утриматися від цієї форми боротьби. В ряді випадків, підкреслюється в книзі, це були не просто розгроми, а справжні селянські повстання. В праці наводиться цікавий матеріал про збройні виступи селян, про захоплення селянами влади в ряді місцевостей та існування протягом певного часу «республік» — Тукумської, Марківської, Гурійської, Сванетської, Руенської, Кайської, Комратської та інших. В Марківській республіці (Московська губернія) був обраний навіть президент — селянин П. А. Буршин. На жаль, в книзі чомусь не згадується відоме повстання в с. Великі Сорочинці Полтавської губернії.

В монографії висвітлюється партізанський метод боротьби, який в нашій літературі ще недосліджений. Праця певною мірою заповнює цю прогалину, проте для дослідників тут є ще над чим працювати. Значне місце в книзі відводиться другій соціальній війні на селі, її розмаху в окремих регіонах країни (с. 256). Проте, як нам здається, доцільно було б виділити для цього окремий параграф.

У роки першої російської революції в процесі боротьби робітників і селян виникло багато нових революційних організацій, які були зародковими органами нової революційної влади. Серед них селянські комітети, ідея створення яких була висунута III з'їздом РСДРП. Між тим, ця проблема ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Говорячи про революційну творчість народних мас, автори обмежувалися, як правило, Радами робітничих депутатів. У книгах про революційну боротьбу на селі згадувалися прилагі-

но комітети. В монографії Л. Т. Сенчакової ця тема висвітлюється грунтовно, міститься багато нового цікавого матеріалу про виникнення та діяльність селянських комітетів. У 1905 р., особливо восени, в багатьох селах, у тому числі на Україні, виникли селянські комітети, в руках яких фактично була зосереджена вся влада. До їх складу входили представники селянства і демократичної сільської інтелігенції. Поряд з ними виникали і діяли організації Всеросійської селянської спілки. Нерідко вони виконували роль селянських комітетів.

Вперше в історичній літературі узагальнено великий матеріал про діяльність на селі інших революційно-демократичних організацій — Рад селянських депутатів, страйкових комітетів, революційних судів, бойових дружин. Все це свідчить про те, що робітники і селяни виступали не тільки руйнівниками старого, самодержавного ладу, а й творцями нової революційної влади.

З інтересом читається розділ, в якому висвітлюється соціально-політична активність селян у роки революції. Вона проявлялася в численних мітингах, які могуть бути хвилею прокотилися в селах після маніфесту 17 жовтня 1905 р. На них виступали представники революційних партій, приймалися резолюції, створювалися місцеві організації селянської спілки і селянські комітети.

На сільських сходках селяни приймали приговори, в яких формулювали свої економічні та політичні вимоги і відправляли їх в Державну думу. Ці документи є важливим історичним джерелом, що дає нам змогу дослідити сподівання селянства. Проте вважати їх активними формами боротьби, як твердить автор (с. 21), на нашу думку, не можна. «Під монархічною оболонкою багатьох приговорів і наказів, — читаємо в книзі, — нерідко ховався глибокий «підривний» зміст, який свідчив про відсутність поклоніння перед самодержавством «государя імператора» (с. 224).

Прийняття приговорів відбувалося на основі царського указу від 18 лютого 1905 р., який надавав російським громадянам право петицій. Цим і скористалися селяни. Багато таких приговорів мали форму прохань і починалися словами: «Ми, твої вірнопіддані селяни...»¹. У багатьох таких документах селяни навіть не вимагали, а просили. В. І. Ленін писав: «В нашій революції менша частина селянства дійсно боролася, хоч скільки-небудь організуючись для цієї мети, і зовсім невелика частина піднімалася із зброєю в руках на винищенні своїх ворогів, на знищенні царських слуг і поміщицьких захисників. Більша частина селянства плакала й молилася, резонерствуvala й мріяла, писала прохання (підкреслення наші). — О. М.) і посыпала «ходателів», — зовсім у дусі Льва Миколайовича Толстого!»²

¹ Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. — Хар'ков. 1955.— С. 65, 77, 146.

² Ленін В. І. Лев Толстой, як дзерка-

Дійовість приговорів і прохань полягає в тому, що селянські вимоги й прохання не задоволялись, більше того, на них взагалі не давали ніякої відповіді, і це сприяло розвиткові селянської свідомості і підштовхувало селян на інші, більш дійові форми боротьби.

У книзі наводяться підрахунки селянських виступів по окремих регіонах і в цілому по Росії. На основі вивчення історичних джерел Л. Т. Сенчакова наводить 25 823 виступи. Це значно більше, ніж у книзі С. М. Дубровського «Крестьянське движение в революции 1905—1907 гг.», М., 1956 (7 165, правда, ця кількість виступів стосується лише Європейської Росії). Проте, зазначає автор, і наведені дані не можуть бути остаточними. На жаль, відсутні дані про кількість селянських виступів по окремих періодах революції. В зв'язку з цим немає можливості зробити висновок про динаміку селянського руху. Бажано було б для порівняльної характеристики навести відповідні дані про форми селянських виступів по окремих регіонах і в Росії. Для статистичного вивчення селянського руху автор слушно ставить питання про необхідність створення наукової статистики, а також анотованої хроніки за-

ло російської революції // Повне зібрання творів.— Т. 17.— С. 199.

гальноросійського селянського руху. Це завдання може бути здійсненим зусиллями істориків усіх союзних республік.

У монографії є історіографічні аспекти. Зокрема, автор показує неспроможність твердженій буржуазних істориків про відсутність союзу робітничого класу і селянства в революції, заперечень впливу РСДРП, особливо більшовиків, на селянські маси.

Книга написана доступною мовою і легко читається, для неї характерним є чіткість характеристик, послідовність викладу, аргументованість висновків. Проте зустрічаються перекручення географічних назв, наприклад: «Березенський повіт» замість «Творишино» (с. 75), «м. Бобруйськ Єлисаветградського повіту» замість «Бобринець» (с. 136), «Васильевський повіт» замість «Васильківський» (с. 164).

Незважаючи на висловлені критичні зображення, книга заслуговує позитивної оцінки. Вона є серйозним науковим дослідженням, в якому вперше висвітлюється ряд важливих проблем селянського руху періоду першої російської революції, дається їм відповідна інтерпретація в дусі сучасних вимог.

О. Г. МИХАЙЛЮК (Луцьк)

Одержано 01.02.90.

З. И. Хижняк.

Киево-Могилянская академия.

Киев: Выща школа, 1988.— 268 с.

Нема нічого найціннішого для народу, ніж його духовна спадщина. Тому видатна роль Києва — центру культурного життя слов'янських народів Східної та Південної Європи заслуговує на постійний дослідницький інтерес. На жаль, ще недостатньо вивчені й популяризовані, а головне, донесені до читачів визначні заслуги Києва в галузі розвитку вітчизняної науки, культури та освіти.

Ще на початку XVII ст. у тяжких умовах боротьби за національну самобутність, збереження мови й писемності на Подолі при широкій підтримці київського міщанства та українського козацтва була створена Києво-Могилянська академія — видатний центр вітчизняної філософської й суспільно-політичної думки. В цьому «храмі наук» відбувалося формування української літературної мови, поезії, просвітньої публіцистики.

Ця перша колегія-академія-університет на землях східних слов'ян поєднувала у собі кращі традиції з досвіду зарубіжних вищих шкіл.

Чи обійдена Києво-Могилянська академія увагою дослідників? Непросте запитання. Не можна сказати, що у дореволюційній та радянській історіографії про неї нічого не писали. Її активне навчальне й наукове життя — загальновідомий історичний факт. Не обійдена Києво-Могилянська ака-

demія і увагою зарубіжних учених. Однак, якщо ми порівнямо її історичне значення і виняткову роль у примноженні й збереженні духовного життя народу, дійдемо висновку, що про Київську академію істориками сказано ще дуже мало.

Рецензована книга З. І. Хижняк, без сумніву, помітне явище в історії вітчизняної освіти й культури та російсько-українських відносин. Автор зробила серйозну спробу із сучасних позицій осмислити духовну спадщину навчального закладу, про який Богдан Хмельницький без перебільшення сказав «місце святе».

Торкаючись питання про заснування школи, хотілося б зазначити, що дата виникнення того чи іншого навчального закладу має принципове значення. Це потрібно не стільки для задоволення місцевих патріотичних амбіцій, скільки (і це головне) для правильного історичного бачення послідовних етапів розвитку духовного життя народу. Деякі дослідники намагалися заперечити дату заснування Києво-Могилянської академії і протиставити історію Колегії й школи на території Братського училищного монастиря. Це привело до протиставлення «домогилянського» та «могилянського» періоду у розвитку навчального закладу. Такий підхід ми, як і автор рецензованої монографії, вважаємо неправильним й глибоко помилковим. І справа не в тому, що курси наук, які читалися у Лаврській та Братській школах і в Колегії, фактично нічим не відрізнялися один від одного. Справа в іншому.

Встановити дату заснування цього навчального закладу досить складно, тому що на рубежі XVI—XVII ст. його виникнення у Києві відбувалося не ралтово, а під впливом потреб, які назривали і йшли знизу, від народу, міського середовища Києва, запорізького козацтва. Ці потреби українського народу, як і сама школа, виникли не на ґрунті законодавчого акту, а розвивалися природно і неухильно. Автор цілком обґрунтовано обстоює дату заснування школи-колегії-академії-університету в Києві 1615 р.

Таким же шляхом перетворення невеликих шкіл, які виникали спочатку, в колегію-академію-університет розвивалася й більшість найстаріших, нині діючих славнозвісних університетів Європи. Саме 15 жовтня 1615 р.— початок вищої освіти на Україні, коли у присутності багатьох шановних свідків славетна киянка Галшка Гулевичівна Лозчина урочисто вписала у київські «міські книги» свій «фундуш»—дарчу, за якою її спадкова земля на Подолі й будинок передавалися під школу для дітей. І нехай цей незвичайний вчинок, який здійснила наша співвітчизниця майже 400 років тому, служить для нас прикладом для наслідування і буде визнаним як заснування в Києві «місця святого».

Більшість вітчизняних дослідників і тих зарубіжних істориків, які неупереджено вивчають культурне життя східних слов'ян, одностайні в тому, що Києво-Могилянська академія, хоч і не мала офіційного статусу університету, вже в XVII ст. була «першим українським вищим навчальним закладом з високим рівнем освіти, передовою системою підготовки кадрів для самих різних потреб суспільства». На доказ цього З. І. Хижняк наводить численні аргументи. У своїх висновках вона спирається на свідчення не тільки вітчизняних учених минулих років, а й сучасників, у тому числі й зарубіжних.

Офіційне підтвердження прав вищого навчального закладу в Києві Академія одержала лише наприкінці XVII ст., коли її ректору Іоасафу Кроківському була вручена в 1693 р. у Москві царська грамота щодо цього. В 1701 р. Петро Великий підтвердив ці права спеціальною грамотою.

Непросто складалася доля Академії у XVIII ст. Як і годиться справжньому університету, Київська академія за допомогою своїх вихованців сприяла створенню у різних районах України, Росії та Білорусії духовно залежних від неї шкіл. Вони виникли у Харкові, Москві, Архангельську, Петербурзі, Пороцьку, інших містах, у тому числі й Сибіру. Деякі з них почали діяти ще в останні десятиріччя XVII ст. З роками вони починали конкурувати зі своєю «alma mater». Ці принципово важливі події в житті Києво-Могилянської академії також досить докладно висвітлені автором.

З. І. Хижняк торкається надто важливої мало вивченої теми про боротьбу у другій половині XVIII ст. прогресивних українських громадських діячів за офіційне перетворення Києво-Могилянської

академії в університет. Досягнення цієї мети, безсумнівно, відповідало б реальним потребам суспільного розвитку, причому не тільки України, а й Росії. Однак царський уряд, прагнучи до русифікації краю, а також убачаючи в університетах розсадників вільнодумства, відкидав ці пропозиції. На жаль, цьому питанню в кінці приділено мало уваги.

Необхідно відзначити, що сучасники називали Києво-Могилянську академію університетом. Прикладом цього можуть бути «Записки» однієї з найосвіченіших жінок XVIII ст. княгині К. Р. Дацькової. В 1786 р. вона, перебуваючи в Києві, відвідала багато визначних пам'яток, у тому числі й університет, який справив на неї велике враження. На думку Дацькової, цей навчальний заклад, спосіб життя і процес навчання студентів у ньому відповідали європейському університетському рівню.

Відчувається, що З. І. Хижняк зазнала деяких утруднень, коли йшлося про Київську академію в другій половині XVIII ст. Вона постійно уникала такого терміну, як «університет». Автор правильно зазначає, що Академія — це світський навчальний заклад, що кількість дітей священиків у складі студентства почала зростати лише у другій половині XVIII ст. Дійсно, Академія — це загальноосвітній вищий навчальний заклад. Однак, якщо це не університет, то хотілося б знати думку автора про те, який тип цього навчального закладу? І чого йому не вистачало, щоб називатися університетом? Може варто повірити княгині К. Р. Дацьковій і усілі за нею вважати Київську академію навчальним закладом, який, розвиваючись, досяг до кінця століття рівня університету.

В 1817 р. Києво-Могилянська академія була закрита царським урядом. Однак, незважаючи на це, її кращі гуманістичні традиції, підкреслює автор, сприйняв відкритий у 1834 р. Київський університет. На нашу думку, З. І. Хижняк необхідно в подальшій своїй роботі по дослідженню історії Києво-Могилянської академії більше уваги приділяти останнім двом десятиріччям навчального та наукового життя Академії, причинам її закриття, засвоєнням кращих традицій старої вищої школи, яка почала діяти в Києві через 17 років.

Автор дещо стримано говорить про значення Києво-Могилянської академії в розвитку її зміцненої культурних зв'язків народів нашої країни. Хотілося б більше дізнатися про внесок вихованців Київської вищої школи у справу розвитку освіти, створення навчальних закладів, діяльність Петербурзької академії наук, Російської академії наук. Більшої уваги, на нашу думку, заслагують і питання щодо визначної ролі випускників Академії в наукових зв'язках з цими закладами.

Вважаємо, що автор врахує наші побажання й зауваження в своїх подальших наукових пошуках.

Г. О. ТИШКІН (Ленінград)

Одержано 19.02.90.

ISSN 0130—5247. Укр. ист. журн., 1990, № 9

Ю. Н. Алексеев.

Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества (проблемы историко-культурного наследия).
Киев: Выща шк., 1989.—167 с.

В умовах перебудови, коли доляються звичні стереотипи та усталені схеми у висвітленні історичного досвіду суспільства, набуває особливої ваги новий погляд на таку важливу проблему, як використання історико-культурної спадщини в ідеологічній діяльності братніх партій в країнах соціалізму*.

Важливо відзначити, що аналіз зазначененої теми фахівці часто обмежували лише висвітленням традиційних питань: роль художньої літератури, театру, кіно, культурного обміну тощо. Чимало написано про співробітництво партій в питаннях політики, координації пропагандистських дій, у видавничій справі, контакти спілок молоді, товариств дружби та інших організацій. Разом з тим майже не розкривалась сутність важливої соціальної функції пам'ятників історії та культури, музеїв.

У цьому плані монографія, що рецензується, на нашу думку, викликає помітний науковий та практичний інтерес, оскільки автор зупинився на таких малодосліджених питаннях використання історико-культурної спадщини в ідеологічному співробітництві комуністичних партій країн соціалізму, як роль пам'ятників історії і культури, музеїв у патріотичному і інтернаціональному вихованні всіх трудящих, зокрема молоді.

Важливо, що, висвітлюючи ці питання, автор уникнув традиційно-стандартного, спрощеного підходу, якому властивий звичайний перелік відповідних партійних рішень у хронологічній послідовності на тлі суцільних перемог і позитивних результатів. У монографії детально простежується складний шлях організацій роботи по збереженню та використанню культурної спадщини у перші роки Радянської влади. Автор висвітлює роль В. І. Леніна у розвиткові культури, складну ідеологічну ситуацію, пошук шляхів розвитку мистецтва, а також розкриває згубний вплив сталінщини на процес збереження історико-культурної спадщини. Не можна не погодитись з авторською дум-

кою про те, що коло завдань культурної революції було звужене, а сама вона відчутно загальмована суперечливими діями сталінського керівництва.

У книзі широко представлений досвід КПРС, комуністів соціалістичних країн по збереженню і використанню історико-культурної спадщини. Ю. М. Алексеев висловив слушні пропозиції, які можуть бути використані не лише в СРСР, а й іншими країнами, зокрема в Болгарії. В монографії по суті зроблено першу спробу розкрити значення і роль історико-культурної спадщини в ідеологічній діяльності партій комуністів у соціалістичних країнах. Такий підхід сприятиме з'ясуванню позиції БКП до питань розвитку двосторонніх зв'язків з радянським народом, які мають свою історію. Адже за нашими даними, за період 1917—1944 рр. у СРСР знаходилося понад 3 тис. болгарських емігрантів.

Варто зауважити: в монографії правильно відбито співвідношення історико-партийного, загальноісторичного та етнографічного аспектів. Ю. М. Алексеев розкриває зміст діяльності партії по збереженню та використанню історико-культурної спадщини, досвід цієї роботи, а також недоліки й прорахунки, що мали місце у цій справі. Автор справедливо наголошує, що виховання почуття інтернаціоналізму має будуватися на глибокій повазі до культури, традицій як свого, так й інших народів. У книзі предметно опрацьована наукова література, періодика НРБ, документи Центрального державного архіву з зазначеного питання. Це, звичайно, помітно підвищує наукову цінність дослідження і виявляє чимало резервів у використанні історико-культурної спадщини в ідеологічній діяльності. Особливо цікавим вбачається 5-й розділ, в якому розглядається роль музеїв у країнах соціалізму в ідеологічному співробітництві. Тут визначені нові форми їх діяльності, сучасні проблеми музеїйної справи, роль музеїв у пропаганді як національних, так і загальнолюдських цінностей, гуманістичних традицій.

Є в книзі і недоліки. На нашу думку, недостатньо розкрита діяльність первинних парторганізацій у розгортанні пам'ятникознавчої роботи, їх роль у збереженні і використанні історико-культурної спадщини. Однак, незважаючи на це, в цілому Ю. М. Алексеевим зроблений чималий внесок у висвітлення зазначеної проблеми.

А. АНЧЕВ (Болгарія),
Д. ДАНЧЕВ (Болгарія)

* Авторами використовується понятійний апарат, властивий монографії, що рецензується.

В. А. Манжола.

Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности.
Киев: Головное издательство издательского объединения «Выща школа», 1989.—167 с.

До недавнього часу позиції Сходу і Заходу з питання ядерної зброї здавалися несумісними. В умовах жорсткої політичної конfrontації обидві сторони дбали скоріше про одержання пропагандистських виграшів, аніж про реальний контроль і скорочення та знищенння найважливішого виду озброєнь — атомного. Тільки нове політичне мислення дало можливість посправжньому оцінити ступінь небезпеки ядерного апокаліпсису й розпочати переговори про реальне роззброєння.

Для визначення як розходжень, так і можливих зближень точок зору з цієї національної проблеми необхідно ретельно вивчити і зіставити позиції усіх сторін, що володіють ядерною зброєю.

У цьому звязку нам здається досить актуальним звернення молодого українського дослідника В. А. Манжоли до аналізу ядерної політики Франції. Ця країна вже понад чверть століття обстоює свою концепцію «мінімального стримування», в основу якого покладено принцип «достатності». Стійкість «ядерного мислення» офіційних кіл Парижа, а також підтримка ядерної стратегії «мінімального стримування» з боку широких кіл громадськості становлять феномен, що має глибоке історичне, політичне, економічне та психологічне коріння. Без їх ретельного аналізу важко знайти шляхи можливого приєднання Франції до процесу ядерного роззброєння.

Рецензована праця являє собою комплексне дослідження. В ньому відображені історію створення і розвитку ядерного потенціалу Франції, концептуально осмислено місце і роль воєнного фактора в її зовнішньополітичній стратегії. З конкретною історичними позиціями автор підійшов до висвітлення ядерної політики чотирьох президентів П'ятої Республіки — генерала Ш. де Голля, Ж. Помпіду, В. Жіскар д'Естена і Ф. Міттерана.

У книзі розкривається суть французького варіанту концепції ядерного стримування, який забезпечує взаємоз'язок між воєнною доктриною і внутрішньою політикою країни і лежить в основі її ядерної дипломатії. Автор досить грунтово дослідив різні аспекти цього варіанту, включаючи й такий його різновид, як «мінімальне стримування». Це створило підґрунтя для прогностичних оцінок можливості зовнішньополітичної орієнтації Парижа в питаннях європейської і глобальної безпеки, насамперед ядерного роззброєння. Дослідник довів, що такі косметичні операції не можуть змінити небезпечного характеру концепції стримування, яка потенціально загрожує застосуванням ядерної зброї. Водночас привертає увагу висновок про неадекватність французької доктрини американській. Перша має специфічно національне забарвлення. Праг-

матична сама по собі, вона є засобом, покликаним змінити престиж Франції як великої держави, гарантувати її зовнішньополітичну самостійність, запобігти втягненню у війну, несумісну з її національними інтересами.

У рецензованій праці приділено виправдано велику увагу французькому тлумаченню поняття «достатності» або «достовірності». На думку Парижа, цей принцип має визначити кількісний і якісний рівень розвитку стратегічних ядерних сил Франції, здатних завдати противнику «неприйнятної шкоди». Проте, як зазначає автор, принцип «достатності» нині трактується дуже широко, що виявляється у великому розмахові процесу модернізації і наростування ядерного арсеналу Франції.

Автор простежує 20-річну еволюцію доктрини «оборони за всіма азимутами», що спочатку передбачала уникнення орієнтації ядерних сил Франції проти будь-якого заздалегідь визначеного противника, і, зрештою, прийшла саме до такого результату — обравши за їїмовірну ціль тільки Радянський Союз. Теоретики цієї доктрини намагалися обґрунтувати її необхідність нібито небезпекою «радянської загрози». Проте нині, коли ця міфічна «загроза» зникає, офіційний Париж заявляє, що збільшення ядерного потенціалу гарантує велич Франції, забезпечує її лідерство у створенні західноєвропейського співтовариства. В книзі аналізуються також фактори, що зумовили перехід політики Франції від «ядерного націоналізму» 60-х років до певної форми братерства й співробітництва з країнами НАТО, насамперед із США й ФРН.

Не обминаються в праці й суперечливі тенденції у ставленні Франції до проблем роззброєння, розходження між позитивними заявами її керівників на користь припинення гонки озброєнь й конкретним нарощуванням та модернізацією свого ядерного потенціалу. Автор робить обґрунтований висновок про те, що незмінність опори Парижа на ядерну зброю неминуче негативно позначатиметься на міжнародному авторитеті країни, гальмуватиме її дипломатичну ініціативність у галузі роззброєння. Розвиток подій, у тому числі й візит президента Ф. Міттерана до СРСР в грудні 1989 р. та його бесіда з М. С. Горбачовим у Києві, підтверджує, що Франція знаходиться в пошуку своєї ролі і місця в процесі оновлення та оздоровлення сучасних міжнародних відносин, активізації роззброєння у глобальних масштабах.

Заслуговують на увагу роздуми автора про можливість дальших радянсько-французьких контактів у воєнно-політичній сфері, переговорів і зіставлення воєнних доктрин на основі принципів «розумної достатності» та «мінімального стримування». Це сприяло б визначенням певних атомних еквівалентів для великих і середніх ядерних держав у наступних фазах ядерного роззброєння в разі укладення радянсько-американського договору про скорочення наполовину стратегічних наступальних озброєнь СРСР і США.

Дослідник, однак, не уник певних недоглядів, упущенів та отріхів. На наш по-

гляд, він фактично проігнорував вплив внутрішньополітичної боротьби, що має місце у Франції, на вироблення та реалізацію ядерної політики цієї країни. В сучасних умовах роль народних мас і громадських рухів зростає, і стає очевидним, що повне врахування позицій провідних політических партій та різних груп населення дало б можливість чіткіше простежити причини тих чи інших рішень в галузі оборонної політики. При цьому мають братися до уваги і психологічні, і національні фактори, а також традиційна гордість французів, бажання бути незалежними у проведенні такого курсу, який країна вважає правильним. Очевидно, вони не забувають й гіркі уроки історії (Франція двічі у двадцятому столітті була втягнута у кровопролитні війни).

Недостатньо показано й роль воєнно-промислового комплексу Франції як у створенні «образу ворога», так і в практичному спонуканні правлячих кіл до реалізації програми нагромадження найновіших ядерних озброєнь, його негативне ставлення до активної участі Франції у тих чи інших переговорах по контролю над роззброєнням. Висвітлення цих питань сприяло б повнішому розкриттю механізму формування та втілення в життя зовнішньополітичного курсу Франції в галузі роззброєння і створення всеосяжної системи міжнародної безпеки.

Важко пояснити, чому в праці не розвинуто ідею про перспективне значення нинішньої зародкової тенденції до співро-

бітництва Парижа і Лондона в галузі ядерної оборони. Вивчення мотивів і принципів такого співробітництва може дати ключ до точнішого прогнозування методів будівництва загальноєвропейського дому і ефективного подолання ймовірних перевірок на цьому шляху. Водночас варто зазначити, що в книзі передбачується ступінь автономності ядерних сил і воєнної стратегії Франції. Реальність спростилає подані автором країні оцінки.

Одним з важливих аспектів оборонної політики є гарантоване функціонування ядерних реакторів. Відомо, що у Франції близько 70% всієї електричної енергії виробляється на атомних електростанціях. Однак автор уник навіть побіжного розгляду впливу Чорнобильської катастрофи на політику щодо АЕС, хоча це питання широко дебатувалося в наукових, політичних та військових колах країни.

І, нарешті, у книзі, що в цілому базується на новому політичному мисленні, місцями ще не подолано конфронтаційність та категоричність у судженнях та оцінках. Реальне ж життя відкриває простір пошукові шляхів до компромісних рішень, які завтра чи післязавтра приведуть Францію за стіл переговорів про ядерне роззброєння.

В цілому ж наукова громадськість і широкий читацький загал одержав змістовну корисну книгу.

Л. О. ЛЕЩЕНКО (Київ)
Одержано 2.04.90.

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1989 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 156. Борьба В. И. Ленина, большевиков за создание общедемократического фронта в период буржуазно-демократической революции в России. Киев. Воеводин В. Н. Большевистская партия во главе с В. И. Лениным — организатор и руководитель общедемократической борьбы против милитаризма и империалистической войны в России (1904—1914 гг.); Яровой В. И. В. И. Ленин о возрастании роли общественных сил капиталистических стран в антиимпериалистской борьбе; Вовчин А. Ф., Гребенников В. Н. Борьба В. И. Ленина, большевиков против использования царизмом армии для подавления рабочего движения накануне первой российской революции; Буравченков А. А. Из опыта работы большевистской партии среди офицерского корпуса армии накануне и в период революции 1905—1907 гг.; Вет-

ров Р. И. Тактика большевиков Украины по привлечению левых элементов мелкобуржуазных партий на сторону революционного пролетариата; Осадчий Ю. Г. К вопросу о блоке большевиков с меньшевиками-партийцами в профсоюзах Украины в период между двумя буржуазно-демократическими революциями; Илюшина Л. И., Кор�ич А. И. Средние городские слои в общедемократическом фронте революции 1905—1907 гг. на Украине; Шешунова И. Н. Деятельность большевиков по формированию революционно-классовой позиции профессиональных союзов просвещенцев (1905—1907 гг.); Товстуха П. В. Большевистская печать в борьбе за осуществление ленинской тактики «левого блока» в период революции 1905—1907 гг.; Левенец Ю. А. Выработка тактики большевиков в период наступления реакции: (К историографии проблемы); Бабченко В. Н. Использование большевиками легальных

возможностей в политическом воспитании рабочего класса в период нового революционного подъема 1910—1914 гг.: (К историографии проблемы); Самарцев И. Г. Борьба революционных социал-демократических организаций Украины за гегемонию пролетариата в освободительном движении (1895—1904 гг.). Историография проблемы); Футала В. П. Борьба большевиков Украины за массы в межреволюционный период: (Историография 20-х — середины 30-х годов); Щербак Н. Г., Щербак Н. А. Материалы фондов охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902—1917 гг.); Трофимович В. В. Социал-демократия Польши и Литвы в борьбе за польско-российский революционный союз в начале XX в.

Вопросы истории СССР: Республика́нский междудомственный научный сборник. Вып. 34. Харьков. Кравченко В. В. в единой семье; Мельник Л. Г. К вопросу о советской историографии социалистического строительства в западных областях УССР; Игнатов А. Ф. Борьба большевиков Харькова за упрочение в городе Советской власти в 1917 г.; Гарчев П. И., Королев В. И. Участие профсоюзов Таврической губернии в работе областных и всероссийских профсоюзных съездов и конференций (март 1917—март 1918); Лях С. Р. Роль сельскохозяйственных рабочих в формировании Советов Украинской ССР в 20-е годы; Калиниченко В. В. Крестьянская семья на Украине в 20-е годы; Лантух В. В. Развитие кооперативной торговли на Украине в 1926—1932 гг.; Бойко Н. К. Рабочий класс Украины: (По материалам учета городского населения республики в 1931 г.); Зубалий А. Д. Сотрудничество советских республик в организационно-политическом укреплении колхозного строя (1928—1937); Плахотнюк С. С. Осуществление культурных преобразований в селах Украины в годы строительства основ социализма; Коляструк О. А. О развитии партийно-советской печати Украины в 1926—1932 гг.; Дементьев Н. Е. Политическая работа среди трудящихся масс Украинской ССР в 1921—1936 гг.: (Историография вопроса); Кравченко В. И. Укрепление связи Советов с массами в ходе избирательной кампании в местные Советы 1987 г.: (На материалах Украинской ССР); Пирко В. А. Днепровская укрепленная линия; Кукурудзяк Н. Г. К вопросу о положении рабочих Северной Буковины во второй половине XIX — начале XX вв. (Рабочий день); Зайцев В. В. Некоторые вопросы русско-балканских отношений 70-х годов XIX в.—начала XX в. в буржуазной историографии; Авраменко А. М. К вопросу о методике сравнения уровня социальной дифференциации в российской

деревне эпохи капитализма: (На материалах Левобережной Украины); Игнатуша А. Н. Православная церковь на Украине в борьбе против революционного движения (начало XX в.—1917 г.).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвидомчий науковий збірник. Вип. 39. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Цьох Л. Й. Перша дискусія про пролетарську літературу в Чехословаччині (початок 20-х років); Ільницька Л. І. Міжслов'янські зв'язки І. Вагилевича і Я. Головацького в 30—60-х роках XIX ст. (з маловідомих матеріалів); Моторний В. А. Відгомін діяльності «Руської трійці» в чеській культурі; Кравець Я. І. Деякі відомості про лужицьких сербів на сторінках галицької преси XIX ст.; Лещенко П. Я. Радянська Україна в творчості Ванди Василевської років Великої Вітчизняної війни; Ваф'я Ю. О. З історії українсько-чеських музичних зв'язків (чеські піаністи у Львові).

Архіви України, № 6. Відзначення 50-річчя архівної справи в західних областях Української РСР; Кіржаєв С. М. Документи про діяльність Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук; Апанович О. М. Архів Коша Запорозької Січі; Пиріг Р. Я. Автобіографія М. О. Скрипника; Крячок М. І. Фонд І. В. Моргілевського у ЦДАМЛМ УРСР; Борисов В. І. До питання про поставки хліба з України до Радянської Росії у січні — квітні 1918 р.; Патлашан Ю. І. Джерела про участь зарубіжних трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні; Мосяков В. Я. Роль місцевих Рад у розвитку народного господарства Криму (за архівними документами); Константинов В. В. Коновалова О. В. Нові документи про перебування декабристів в Одесі; Найденко П. П. Маловідомий лист Олени Пчілки; Карамаш С. Ю. Нові документи сім'ї Шмідтів з фондів Держархіву м. Києва.

Архіви України, № 1, 1990. Куцинда В. І. Радянське архівне будівництво в західних областях УРСР; Слюдикова Т. Б. Київ у біографії К. Ф. Рильєва; Чирко Б. В. Національні меншини на Україні у 20-х — на початку 30-х рр. (Огляд документів ЦДАЖР УРСР); Портнов Г. В. З історії започаткування соціалістичного державного контролю на Україні (березень 1918—серпень 1919 рр.); Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію; Шевченко Л. В. IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства; Створення Українського відділення Міжнародного фонду слов'янської писемності та слов'янських культур.

Одержано 11.05.90.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археографічній комісії АН УРСР

В. С. Шандра (Київ)

Міжреспубліканська науково-методична нарада з питань підготовки до видання історичних пам'яток

Питання підготовки до видання історичних пам'яток стали темою науково-методичної наради провідних фахівців Києва, Львова, Дніпропетровська, Москви, Вільнюса і Мінська, проведеної Археографічною комісією АН УРСР 26 квітня цього року. Необхідність обмінятися думками, підсумувати певний досвід і накреслити дальший напрям роботи — таку мету передбачали організатори наради.

На відміну від зарубіжної археографії, яка вже пройшла етапи дискусій і має «Міжнародні правила видання» (1984 р.), українська археографія ще знаходиться на шляху їх вироблення. Першим кроком до вирішення багатоаспектих проблем передачі текстів документів і пам'яток стало обговорення проекту «Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI—XVIII ст.», підготовлених досвідченими архівістами У. Я. Єдлінською (Львів) і В. В. Страшко (Київ). За ініціативою Археографічної комісії АН УРСР цей проект було розіслано у всі наукові установи країни, причетні до цієї проблеми. Відгуки провідних спеціалістів були опубліковані у спеціально підготовлених до наради методичних рекомендаціях «Передача текстів документів і пам'яток» (Київ, 1990).

Учасники наради, обговорюючи проект «Методичних рекомендацій», спинялися не лише на питаннях передачі текстів документів XVI—XVIII ст., а й порушували набагато ширше коло проблем, які нині необхідно вирішувати археографам. У виступі голови Археографічної комісії чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя було дано загальну оцінку становища української археографії та накреслено перспективи її розвитку. Ст. наук. співроб. Інституту історії АН Литовської РСР Е. Д. Байоніс поділився досвідом підготовки до видання Литовської метрики (XVI ст.) та виклав свої міркування щодо передачі текстів так, щоб задоволити інтереси не лише істориків, а й філологів, лінгвістів, а також широке коло читачів. І. Л. Бутич (Київ) та О. А. Купчинський (Львів) висловили свої думки з приводу особливостей кожної пам'ятки та шкіл письма, які існували на Україні. О. А. Купчинський, зокрема, будучи науковим секретарем відтвореного Наукового това-

риства ім. Т. Шевченка у Львові, розповів про плани видань історичних джерел згідно з традиціями археографічної науки.

Наукові співробітники Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР В. А. Передрієнко, М. М. Пещак та А. А. Бурячок звернули увагу на питання такої передачі текстів, яка б давала можливість мовознавцям, філологам і лінгвістам проводити наукові спостереження й дослідження. Своїми міркуваннями та досвідом з цього приводу поділився також чл.-кор. АН Білоруської РСР А. І. Журавський.

В. Б. Атаманенко (Дніпропетровський університет) спинився на характеристиці спрощеного дипломатичного методу передачі текстів пам'яток. Н. М. Яковенко й Л. А. Дубровіна (Київ) докладно проаналізували принципи підготовки видань з науковою та культурологічною метою і порушили питання про структуру видань, наповнення їх науково-довідковим апаратом згідно з міжнародними правилами. У виступах науковців Інституту етнографії, фольклору та мистецтвознавства ім. М. Т. Рильського АН УРСР С. В. Мишанича та М. М. Пазяка йшлося про підготовку фольклорно-етнографічних видань та художніх творів минулих століть.

На закінчення роботи учасники наради прийняли рішення доручити Археографічній комісії АН УРСР організувати доопрацювання правил видання історичних пам'яток. Для цього створено редакційну комісію. До неї ввійшли: І. Л. Бутич, Я. Р. Дащеківич, У. Я. Єдлінська, О. А. Купчинський, С. В. Мишанич, В. В. Німчук, В. В. Страшко, В. С. Шандра, Н. М. Яковенко. Для підготовки правил видання іншомовних текстів документів створено комісію у складі: У. Я. Єдлінська, О. А. Купчинський, Н. М. Яковенко. Вирішено також організовувати переклад та публікацію міжнародних правил видань 1984 р. й регулярно публікувати матеріали та теоретичні розробки в галузі археографічної науки на сторінках «Українського історичного журналу», «Українського археографічного збірника» та випускати окремими виданнями.

Одержано 17.05.90.

С. К. Асатуров (Київ), В. С. Огризко (Київ)

Союзно-республіканська науково-практична конференція «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки»

27 лютого — 2 березня 1990 р. у Києві відбулася союзно-республіканська науково-практична конференція, організована за ініціативою Міністерства закордонних справ УРСР, АН УРСР і Науково-координаційного центру МЗС СРСР.

Столиця України гостинно приймала 198 учених-міжнародників, політологів, істориків, економістів, журналістів, дипломатів, експертів, працівників інших галузей і відомств з Москви, Російської Федерації, Білорусії, Молдови, Узбекистану, Литви, Вірменії, Грузії, Латвії, Казахстану, Естонії, Таджикистану, Азербайджану. 116 чол. представляли Україну.

Вступним словом конференцію відкрив заст. міністра закордонних справ УРСР В. М. Ліпаторов. Відзначивши актуальність завдань, що мають розв'язати її учасники, він висловився за безпосереднє включення союзних республік у діяльність існуючих і майбутніх європейських структур, зокрема, для створення регіональної системи екологічної безпеки, втілення в життя довгострокової континентальної екологічної програми тощо.

27 лютого на пленарному засіданні було заслушано 7 доповідей. Заст. міністра закордонних справ СРСР А. Л. Адамішин передав учасникам наукового форума привітання від міністра закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе. Відзначивши своєчасність і важливість проведення конференції, оратор у своїй доповіді «Загальноєвропейське співробітництво на нинішньому етапі» підкреслив необхідність акумуляції свіжих ідей і неординарних позицій, що сприяли б виробленню зважених зовнішньополітичних рішень.

Загальноєвропейський процес, як підкреслив у своєму виступі «Співробітництво в загальноєвропейському контексті і проблеми радянської федерації» зав. Першим європейським відділом МЗС СРСР М. М. Афанасьевський, — це рух до нової континентальної спільноти і поліпшення якості життя всіх його учасників на основі розвитку спільніх стандартів у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства.

Деякі питання діяльності МЗС СРСР, зокрема, розробки нових підходів з метою підвищення ролі республік у сфері зовнішніх відносин розглянув зав. відділом у справах союзних республік МЗС СРСР Ю. В. Купляков. Представників республік слід було б залучати до участі в переговорах з різних питань, особливо тих з них, інтереси яких будуть зачеплені під час майбутнього скорочення зброй. Це, зокрема, може стосуватися і України.

Співвідношення і поєднання союзних та республіканських інтересів у контексті за-

галльоєвропейського процесу співробітництва — тема виступу директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР акад. АН УРСР А. М. Шелепакова. Торкаючись специфічних інтересів союзних республік у сфері зовнішніх відносин, доповідач указав на такі, на його думку, визначальні фактори, як місце їхнього розташування у природно-географічному і прикордонному значенні, проходження через їх територію важливих вантажних потоків, особливості територіально-етнічного формування. Він говорив про необхідність перегляду системи представництва інтересів, правового режиму, валютного забезпечення, серйозну перебудову прикордонних зв'язків союзних республік.

Проблему включення СРСР та союзних республік до структури світових господарських зв'язків висвітлив віце-президент АН УРСР, директор Інституту економіки АН УРСР акад. І. І. Лукінов, який зазначив, що перехід республік на рейки економічної самостійності потребує відмови від колишньої зацентрализованої системи зовнішньоекономічних контактів та розробки відповідних наукових рекомендацій.

На деяких аспектах радянської митної політики спинився у своєму виступі начальник Головного управління державного митного контролю СРСР д-р економ. наук Л. А. Лозбенко. Він розповів про правоохранну й економічну функції вітчизняної митної служби, плани вирішення разом із союзними республіками питань влаштування відповідних пунктів на державному кордоні, її комп'ютеризації і створення необхідних лабораторій тощо.

З доповідю «Союзна республіка та екологічні аспекти міжнародного співробітництва» виступив директор Інституту держави і права АН УРСР чл.-кор. АН УРСР Ю. С. Шемщукенко. Він нагадав про пропозицію створити на базі 30-кілометрової зони навколо Чорнобиля міжнародний науковий центр з питань вивчення і ліквідації радіаційних аварій, підлеглий АН УРСР, підкреслив, що союзні республіки повинні мати право самостійно і в повному обсязі здійснювати свою зовнішньоекономічну діяльність, з необхідним при цьому фінансовим і кадровим її забезпеченням.

28 лютого — 1 березня на конференції працювали чотири секції: «Загальноєвропейський процес і союзні республіки» (голова — акад. АН УРСР А. М. Шелепаков), «Участь союзних республік в економічному і науково-технічному співробітництві Радянського Союзу із зарубіжними країнами» (акад. І. І. Лукінов), «Правові аспекти співробітництва з європейськими державами» (чл.-кор. АН УРСР Ю. С. Шемщукенко), «Сфера людсь-

кого виміру і союзні республіки» (керівник — відповідальний секретар Секретаріату комісії УРСР у справах ЮНЕСКО О. С. Сліпченко).

Дискусії на конференції мали неформальний, часом гострий, але конструктивний характер. Всього на пленарних засіданнях та в секціях виступили 115 чол.

2 березня на заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки обговорення, що відбулося. Учасники наукового форуму дійшли висновку, що в процесі радикального оновлення радянської федерації, здійснення курсу на реальне забезпечення самостійності республік одним

з найважливіших завдань є реалізація ними свого суверенітету у сфері зовнішніх відносин. Було підкреслено важливість удосконалення зв'язків із співвітчизниками, які живуть за кордоном, необхідність відмови від колишніх стереотипів та надмірної політизації цих контактів.

Мова також ішла про більш активне застосування союзних республік до процесу вироблення політичної лінії Радянського Союзу на міжнародній арені, причому не тільки на державному й урядовому рівнях, а й за каналами народної дипломатії.

Одержано 14.06.90

I. П. Меркатун (Київ)

Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства

23—24 травня 1990 р. відбулася республіканська наукова конференція «Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства». Вона проходила в Новгород-Сіверському, який сконцентрував у собі основні проблеми, характерні для більшості малих та середніх міст. У конференції взяли участь науковці та краєзнавці-аматори з Києва, Чернігова, Дніпропетровська, Москви, Полтави, Донецька, Миколаєва, Сімферополя, Кременчука, Харкова, а також місцеві дослідники.

Пленарне засідання відкрив 1-й секретар Новгород-Сіверського райкому Компартії України Ю. М. Кеда. У доповіді «Новгород-Сіверський — місто заповідне» він підкреслив виняткове значення, що їх мають для області та республіки історичні пам'ятки цього міста. Торкаючись проблем збереження і відтворення стародавніх архітектурних споруд, зокрема Спасо-Преображенського монастиря, доповідач зазначив, що зрушенню на краще можливі лише за умови надання місцевим Радам більших повноважень у розв'язанні цих питань.

Директор Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфір виступив з доповідю «Деякі проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на сучасному етапі». В ній він застеріг від однобокого підходу до складних процесів суспільного життя, окреслив коло малодосліджених та не досліджених зовсім проблем вітчизняної історії, висловив необхідність звертатися до надбань істориків минулих поколінь, розробляти теми на конкурентній основі.

Акад. АН УРСР П. Т. Троночко (Київ) у доповіді «Вивчення історії міст і сіл України — один з напрямів історико-краєзнавчих досліджень» підкреслив важливість розробки цього перспективного напряму як складової частини історичного

краєзнавства, наголосив на необхідності розширення бази відповідних досліджень, поповнення архівних та бібліотечних фондів, обґрутував можливість удосконалення і перевидання найбільш цінних краєзнавчих праць, зокрема багатотомної «Історії міст і сіл УРСР».

Місцевий краєзнавець А. М. Федірко на прикладі Новгорода-Сіверського розкрив деякі питання, пов'язані з використанням безцінних пам'яток міста у виховній роботі, обґрутував плани створення у Спасо-Преображенському монастирі музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

У доповіді Г. К. Швидько (Дніпропетровськ) «Терміни «місто» і «містечко» на Україні в економо-статистичних джерелах другої половини XVII ст.» зроблено аналіз міської термінології у переписах Лівобережної України 1654 р. і 1666 р., простежено закономірності та критерії вживання відповідних термінів.

Е. Г. Істоміна (Москва) порушила проблему історико-екологічного вивчення стародавніх середніх та малих міст, зокрема такі її аспекти, як вплив навколошнього середовища на вибір місця заснування та формування міст, роль естетики природного оточення в доповненні «образу» культурного середовища тощо.

Доповідь В. О. Горбика (Київ) і С. І. Кота (Київ) «До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» була присвячена критеріям відбору населених пунктів, які мають висвітлюватися у Зводі окремими статтями. Ці критерії не були стабільними. Значний вплив на віднесення тих чи інших міст до категорії історичних мали економічні фактори. Не останню роль відіграв і суб'єктивний фактор. Тому за межами Зводу опинилися міста, які є історичними з точки зору більш широкого кола критеріїв.

Ю. З. Данилюк (Київ) проаналізував у своїй доповіді діяльність державних органів та громадських організацій у справі збереження та пропаганди історико-культурної спадщини стародавніх малих і середніх міст України в 60—80 роках.

Монументальній пропаганді як засобу збереження і популяризації історико-культурних традицій старовинних малих та середніх міст України присвятив свою доповідь В. А. Войналович (Полтава), який розкрив цю тему на матеріалах Київської та Черкаської областей.

У доповіді О. О. Нестула (Полтава) «Проблеми збереження історико-культурної спадщини малих і середніх міст в діяльності пам'яткохоронних органів довоєнного періоду», зокрема, зазначалося, що прийняті державними органами постанови не вдалося реалізувати через поширене в той час нігілістичне ставлення до пам'яток старовини.

Тему «Історико-культурні пам'ятки культурного характеру та проблеми їх збереження» висвітлив на конференції В. О. Пашенка (Полтава). Церковну спадщину він розглянув як органічну складову частину культури минулого.

Проблеми дослідження та пропаганди історії міст і сіл Полтавщини та Донеччини висвітлювалися, відповідно, у доповідях В. Є. Лобурця (Полтава) і Р. Д. Ляха (Донецьк), які наголошували, що ця робота має базуватися на діяльності музеїв, громадських кафедр, організації краєзнавчих конференцій, підготовці «Зводу пам'яток історії і культури», дальному розширенні кола питань, що традиційно обходяться при дослідженні історії міст і сіл.

Характеризуючи роль громадських ініціатив у збереженні пам'яток історії та культури Миколаївщини, П. М. Тригуб та О. П. Хаєлький (обидва — Миколаїв) показали багатопланову діяльність, що розгорнулася в області у зв'язку з підготовкою до святкування 200-річчя зачнування Миколаєва.

М. Ф. Дмитрієнко (Київ) і О. Д. Кузьмінська (Київ) зробили змістовний огляд історичних джерел для визначення охоронних зон у малих містах Одеської

області, який може стати в пригоді й краєзнавцям інших регіонів при розв'язанні аналогічних проблем.

У доповіді Ж. М. Мони (Сімферополь) «Використання історико-культурної спадщини малих та середніх міст України» на прикладі Кримської області розглянуто можливі шляхи вдосконалення навчально-виховної роботи на основі всебічного ознайомлення молоді з численними пам'ятками області.

І. П. Меркатун (Київ), висвітлюючи ремісничо-промисловий розвиток малих і середніх історичних міст України та проблеми збереження історико-культурного середовища, простежив процес формування останнього у містах Київщини та Чернігівщини, показав взаємовплив у розвитку їх економіки та культури, а також порушив проблему співіснування сучасних промислових зон та культурного середовища, що склалося.

Участь робітників малих та середніх міст України в перших соціалістичних перетвореннях у промисловості розкрили Є. М. Скларенко (Київ) і Б. В. Года (Полтава).

Тему «Малі та середні історичні міста Чернігівщини: культурологічний аспект» висвітлили у своїй доповіді О. Б. Коваленко, В. О. Дятлов, О. В. Бобир (всі — Чернігів). В ній досліджується процес формування в області культурних осередків, «обласних гнізд», для яких характерна наявність навчальних закладів, бібліотек, аматорських театрів, пам'яток старовини і творчих особистостей. Підкреслюється їх роль у культурному житті країни.

Після пленарного засідання було проведено «круглий стіл», у якому взяли участь Ю. Ю. Кондуфор, П. Т. Тронько, В. О. Горбик, Г. К. Швидко, Е. Г. Істоміна, А. М. Федірко, Л. Л. Макаренко. Вони відповіли на численні запитання представників преси і громадськості, що стосувалися розвитку історичної науки, краєзнавства, збереження пам'яток Новгород-Сіверського.

Одержано 30.05.90

В. І. Сілецький (Івано-Франківськ)

Читацька конференція «Українського історичного журналу»

У травні 1990 р. на історичному факультеті Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В. Стефаника відбулася читацька конференція «Українського історичного журналу», в якій взяли участь головний редактор часопису д-р іст. наук, проф. М. В. Ковалев, викладачі та студенти цього факультету.

Конференцію відкрив декан історичного факультету доц. І. Д. Іванцев. Він

наголосив, що її мета полягає в тому, щоб всебічно проаналізувати публікації журналу, обмінятися думками про їх використання в науковій роботі, практиці, навчанні та вихованні студентства.

Проф. М. В. Ковалев у своєму виступі багато уваги приділив проблемі передбудови роботи журналу відповідно до сучасних вимог, що стоять перед історичною науковою. Зокрема, він наголосив, що застійні

процеси негативно відбилися й на історичній науці. Вона втратила авторитет і перетворилася на прислужницю культів, політичних маніпуляцій, вдавалася до запрограмованого зверху трактування історичних подій і фактів. А це в свою чергу змушений був віддзеркалювати її «Український історичний журнал», який фактично перетворився у додаток до блокнота агітатора. Авторитет журналу падав, скорочувалося й число його передплатників. Журнал оновила перебудова. Редакція стала більш самостійною у вирішенні різних питань, а це покладає й більшу відповідальність на головного редактора, редколегію, весь колектив співробітників. Процес гласності, плюрализму в історичній науці, висвітлення «білих плям» дає змогу наповнювати журнал актуальним науковим змістом.

Зав. кафедрою історії СРСР і УРСР проф. О. Ю. Карпенко свій виступ присвятив аналізу публікації «Українського історичного журналу» за останній час. Він відмітив, що серед них з'явлюється багато матеріалів, у яких помітні відходи від старих стереотипів. У зв'язку з потребою висвітлення «білих плям» у нашій історії виступаючий наголосив на необхідності надати більше місця в часописі матеріалам дискусійного характеру, новим концепціям, які б правдиво розкривали історичні події на Україні. Щоб зробити журнал більш цікавим і змістовним, необхідно, на думку О. Ю. Карпенка, на його сторінках більше висвітлювати наукову спадщину видатних українських дореволюційних істориків, а також сучасних істориків з середовища української діаспори.

Асистент кафедри історії СРСР і УРСР О. В. Марушенко звернув увагу на доцільність посилення контактів із зарубіжними істориками-українознавцями, представниками діаспори. Цьому сприяло, б, на його думку, вміщення на сторінках журналу оригінальних текстів їхніх праць, організація «круглих столів» і зустрічей, де б у розкітті творчій атмосфері обговорювались актуальні проблеми історії України.

Асистент кафедри політичної історії В. В. Марчук відзначив, що інтерес до «Українського історичного журналу» за останні два-три роки підвищився. Зрозуміло, що це відбилося на його популярності й збільшенні тиражу. Помітними є зростання професіонального і наукового рівня його статей, повідомень, новизна історичних досліджень, відчувається, що авторами проводиться значна робота по вивченю і переосмисленню минулого. Однак журнал ще не став центром вивчення історії міст і сіл, окрім підприємств. В цьому «Український історичний журнал» зміг би, використовуючи різні форми, очолити роботу по дослідженню краєзнавчого матеріалу. Ма-

бути, варто подумати про відкриття нових рубрик, зокрема «Українці за кордоном» (до 100-річчя початку української еміграції).

Доцент кафедри історії СРСР і УРСР В. І. Сілецький відзначив, що останнім часом в часописі з'явилися нові рубрики, публікуються більш глибокі за змістом статті, посилюючись їх практичне спрямування. Проте, на думку виступаючого, на сторінках журналу варто частіше висвітлювати питання історії культури, культурних зв'язків України з іншими державами та їх взаємопливу. Він вініс пропозицію приділяти більше уваги маловідомим сторінкам біографії видатних українських державних, культурних і військових діячів: П. Сагайдачному, Ю. Кульчицькому, І. Богуну, ученому-біохіміку І. Горбачевському, організаторам і командирам Червоного козацтва, генералітету українського походження з російської та Радянської армії.

Доцент В. М. Яковишин вініс пропозицію розпочати друкувати на сторінках журналу матеріали з курсу політичної історії. На конференції також виступили викладачі М. В. Бурдуланюк, В. М. Калина, М. М. Нагорняк, І. В. Пендзей, студенти М. І. Гладкий, М. І. Бобрис та інші.

Відповідаючи на ряд поставлених запитань, головний редактор журналу, проф. М. В. Коваль зазначив, що редакція уважно розгляне й вивчити побажання та зауваження виступаючих. Він висловив впевненість, що такі зустрічі з читачами допоможуть зробити часопис більш змістовним й цікавим, підвищить його популярність. М. В. Коваль поінформував учасників про редакційні плани і закликав активно сприяти їх реалізації. Так, журнал має намір й надалі знайомити читачів з творчістю видатних істориків минулого М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського та інших, спогадами іноземців про Україну XVII—XVIII ст., а також друкувати праці українських істориків, що проживають за кордоном. Збільшиться кількість публікацій, присвячених Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., історії українського козацтва. В найближчий час на сторінках журналу будуть опубліковані матеріали про голод на Україні в 1921—1922 рр., 1946—1947 рр., нові документи та факти з історії України радянського періоду, в тому числі з проблеми міжнаціональних відносин. Більше уваги буде приділятися публікації документів, теоретичних дискусійних матеріалів.

Одержано 14.06.90.

НОВІ КНИГИ

К гуманному, демократическому социализму: Платформа ЦК КПСС к XXVIII съезду партии: Проект, одобренный февральским (1990 г.) Пленумом ЦК КПСС.— М. : Политиздат, 1990.—32 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 5—7 лютого 1990 року.— К. : Політвидав України, 1990.— 384 с.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).— К. : Наук. думка, 1990.— 189 с.

Афганістан болит в моєй душі...: Воспоминання, дневники сов. воїнов, виповнювших інтерн. долг в Афганістане.— М. : Мол. гвардія, 1990.—256 с.

Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура).— К. : Наук. думка, 1990.— 168 с.

Барбасов А. П., Золотарев В. А. О прошлом во имя грядущего: Традиции российско-болг. боевого содружества.— М. : Мысль, 1990.— 270 с.

Барышников Н. И., Барышников В. Н., Федоров В. Г. Финляндия во второй мировой войне.— Л. : Лениздат, 1989.— 336 с.

Бланк А., Хавкин Б. Вторая жизнь фельдмаршала Паульюса.— М. : Патриот, 1990.— 208 с.

Боброва Е. К. Н. К. Крупская — историк партии.— Л. : Изд-во ЛГУ, 1990.— 237 с.

Бухарин: человек, политик, ученый.— М. : Политиздат, 1990.— 414 с.

Валишевский К. Петр Великий: Репринт. воспроизведение изд. 1912 г.— М. : Книга, СП «Внешсибирика», 1989.— VIII, 627 с.

Веселовский С. Я., Потапов В. В., Сальковский О. В. У критического порога: Соц.-экон. аспекты милитаризации.— М. : Междунар. отношения, 1990.—263 с.

Вітковський В. М. Січневий грім [Поділля, 1906—1907].— Одеса : Маяк, 1990.— 213 с.

Гуменюк Б. І. Горизонти «третього світу»: країни, що розвиваються, і глобал. пробл. сучасності.— К. : Політвидав України, 1990.— 189 с.

Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»).— К. : Воениздат, 1990.— 288 с.

Думова Н. Кончилось ваше время...— М. : Политиздат, 1990.— 336 с.

Жискар д'Естен В. Власть и жизнь.— М. : Междунар. отношения, 1990.— 319 с.

Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран.— М. : Изд-во МГУ, 1989.— 200 с.

Кобрин В. Б., Аверьянов К. А. С. Б. Веселовский: Жизнь. Деятельность. Личность.— М. : Наука, 1989.— 69 с.

Колганов А. И. Путь к социализму: трагедия и подвиг.— М. : Экономика, 1990.— 173 с.

Кониський Г. Філософські твори: У 2 т.— К. : Наук. думка, 1990.— Т. 1. 272 с. Т. 2. 572 с.

Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі.— К. : Наук. думка, 1990.— 114 с.

Красная книга ВЧК: В 2 т. Т. 2.— 2-е изд., уточн.— М. : Политиздат, 1990. — 541 с.

Медведев Р. А., Стариков С. П. Жизнь и гибель Филиппа Кузьмича Миронова.— М. : Патриот, 1989.— 366 с.

Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К. : Наук. думка, 1990.— 85 с.

Робітничий рух на Україні (1885—1894): 36. документів і матеріалів.— К. : Наук. думка, 1990.—438 с.

Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А. И. Герцена и Н. П. Огарева; Записки сенатора И. В. Лопухина: Репринт. воспроизведение изд. 1860 г. (Лондон).— М. : Наука, 1990.— 212 с.

Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : Сб. науч. тр.— К. : Наук. думка, 1990.— 149 с.

Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 4.— М. : Мысль, 1989.— 751 с.

Стенин А. А. В совместной борьбе за свободу: (Докум. очерки).— К. : Политиздат Украины, 1990.— 256 с.

Сторінки історії КПРС: Факти. Пробл. Уроки.— К. : Вища шк., 1990.— 663 с.

Трудными дорогами войны: Воспоминания : Сб.— Донецк: Донбасс, 1990.— 136 с.

Чернигову 1300 лет : Сб. документов и материалов.— К. : Наук. думка, 1990. — 368 с.

Шишов А. В. Минин и Пожарский.— М. : Воениздат, 1990.— 160 с.

Шпионаж Дворца головоломок.— М. : Политиздат, 1990.— 222 с.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 1.— Львів : Світ, 1990. — 319 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Симоненко Р. Г., Боечко В. Д., Бузало В. И. Из истории связей и сотрудничества украинского и молдавского народов 3

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Мариновский Ю. Е. (*Черкассы*). Письменные источники XI—XIV ст. о Каневе 11

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Кулинич И. М. Немецкие колонии на Украине (60-е годы XVIII ст.—1917 г.) 18
Качараба С. П. (*Львов*). Эмиграция галицких крестьян в Российскую империю в конце XIX ст. 30

* * *

- Капцелярук Б. И. Украинские переводы произведений В. И. Ленина в условиях сталинщины 36

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Афонин Ю. В. Монополистическая буржуазия Донбасса в 1917 г. 45

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Бостан Л. Н. (*Запорожье*). С. И. Гопнер 55
Чумаченко Б. Н. (*Одесса*). Г. Аптекер 64

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Кравченко В. В. (*Харьков*). Д. Н. Бантыш-Каменский (*Окончание*) 72
Данилюк Д. Д. (*Ужгород*). Илько В. И. (*Ужгород*). М. М. Лучкай—историк-славист Закарпатья первой половины XIX ст. 80

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (*Продолжение*) 85

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Пущко В. Г. (*Калуга*). Об основании Десятинной церкви в Киеве 93

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Харламов В. А. Новые данные о начале книгопечатания в Киеве 98
Масенко Л. Т. Неизвестная страница из биографии С. Палия 106

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

К 500-летию возникновения украинского казачества

- Рычка В. М., Смолий В. А. В. Б. Антонович как историк украинского казачества 109
Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах 116

ДИАЛОГ С ЧИТАТЕЛЕМ

- Ответы на вопросы читателей «Українського історичного журналу» 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Левенец Ю. А. Маршрутами истории 143
Марценюк С. П. (*Чернигов*). Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны 144
Михайлюк А. Г. (*Луцк*). Л. Т. Сенчакова. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг. 145
Тишкун Г. А. (*Ленинград*). З. И. Хижняк. Києво-Могилянська академія 147

Анчев А. (<i>Болгария</i>), Данчев Д. (<i>Болгария</i>), Ю. Н. Алексеев. Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества	149
Лещенко Л. А. В. А. Манжола. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности	150
* * *	
Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1989 г.)	151
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
<i>В Археографической комиссии АН УССР</i>	
Шандра В. С. Межреспубликанскоe научно-методическое совещание по вопросам подготовки к изданию исторических памятников	153
* * *	
Асатуров С. К., Огрызко В. С. Союзно-республиканская научно-практическая конференция «Общеевропейское сотрудничество и союзные республики»	154
Меркатун И. П. Республикаанская научная конференция по историческому краеведению	155
Селецкий В. И. (<i>Ивано-Франковск</i>). Читательская конференция «Украинского историчного журнала»	156